

Львівський національний університет імені Івана Франка
Міністерство освіти і науки України

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

СЕЛЕЩУК ГРИГОРІЙ ПАВЛОВИЧ

УДК 316.3 + 316.7+ 316.47

ДИСЕРТАЦІЯ

**СОЦІАЛЬНИЙ КАПІТАЛ СПІЛЬНОТ ТРУДОВИХ МІГРАНТІВ
В КРАЇНАХ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ**

22.00.04 – спеціальні та галузеві соціології

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата соціологічних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ Г. П. Селещук

Науковий керівник: **Пачковський Юрій Франкович**, доктор соціологічних наук, професор

АНОТАЦІЯ

Селещук Г. П. Соціальний капітал спільнот трудових мігрантів в країнах Європейського Союзу. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата соціологічних наук за спеціальністю 22.00.04 – спеціальні та галузеві соціології. Львівський національний університет імені Івана Франка, Львів, 2021.

У дисертаційній роботі представлена соціологічна концептуалізація формування та функціонування соціального капіталу спільнот українських трудових мігрантів в країнах Європейського Союзу. Базу емпіричних даних утворюють опитування українських громадян, які мають досвід виїзду в країни ЄС, експертні опитування представників українських мігрантських спільнот у країнах Євросоюзу, групові інтерв'ю зі священниками, які мають досвід формування релігійних спільнот мігрантів та ін.

У першому розділі «Теоретико-методологічні аспекти дослідження соціального капіталу спільнот мігрантів» розглядається науковий дискурс щодо поняття «спільнота» та есплікується поняття «соціальний капітал спільноти мігрантів». З'ясовано, що для згаданого дискурсу притаманний відхід від локаційної близькості і перехід до нетериторіальної концептуалізації, що наголошує на спільності життєвих ситуацій, потреб та соціальних зв'язках. Спільноти мігрантів є одночасно резидентними (територіальними), ідентифікаційними та об'єднаннями за потребами та інтересами. Ключовою ознакою для віднесення особи до складу спільноти у цьому випадку, по-перше, є ознака реалізованої міграції за кордон. По-друге, приналежність мігрантів до спільноти може бути як номінальною, так і реальною, а в останній модальності різнитися за інтенсивністю.

Найбільш релевантним, ємким поняттям, що охоплює проблематику функціонування спільнот мігрантів є «соціальний капітал». Положення теорії соціального капіталу дозволяють зосередитися на можливостях та обмеженнях,

пов'язаних із членством у мережі соціальних зв'язків. Звернення до групових зв'язків та вкорінених у них ресурсах є частиною копінг-стратегій у вирішенні повсякденних питань життя мігрантів (пошуки житла, роботи, середовища спілкування, налагодження зв'язків із батьківщиною та ін.). Теорія соціального капіталу представлена кількома «авторськими» варіантами і має низку відмінностей у інтерпретаціях Дж. Ганіфана, П. Бурд'є, Дж. Коулмана, М. Вулкока, Р. Патнама та інших. Водночас у цих теоретизувань є спільний «знаменник». Це аналіз особливого ресурсу соціальних спільнот, який визначається чинниками двох типів – структурним (соціальні мережі) та символічним (ціннісно-нормативний зміст функціонування спільнот, довіра як характеристика соціальних зв'язків у спільноті).

Із перспективи теорії соціального капіталу процес міграції можемо розглядати як такий, що вбудований як у структуру соціальних зв'язків, так і у ціннісно-нормативну систему функціонування спільнот. Структурною основою цього процесу є мігрантські мережі – набір міжособистісних зв'язків, які з'єднують теперішніх, колишніх та потенційних мігрантів. Міграційний рух, після того як із певних причин зароджується і спрямовує потік добровільних чи вимушених мігрантів у приймаючі країни мультиплікується через соціальні мережі, якими поширюється інформація про переваги і труднощі міграції, логістику міграційного переміщення, особливості приймаючої країни та ін. Міграційні мережі стають макромоделлю суспільства походження мігранта на чужині, надають мігрантам ресурси емоційної підтримки, відчуття групової приналежності, інформацію про можливості працевлаштування та увесь спектр різнопланових ресурсів необхідних для щоденного виживання в новому середовищі.

У розділі 2 «Соціологічний дискурс формування та функцій соціального капіталу спільнот мігрантів» розглядається місце соціального капіталу в каузальних моделях функціонування спільнот мігрантів та представлено порівняльний аналіз емпіричних досліджень соціального капіталу таких спільнот. Теоретики соціального капіталу є прихильні до каузальних моделей

взаємов'язку соціального капіталу та різноманітних (переважно позитивних) соціальних наслідків у економічній, громадсько-політичній, соціокультурній сфері. Соціальний капітал спільнот мігрантів чинить вплив як на приймаюче, так і на суспільство походження. Цей вплив реалізується на різних рівнях: на макрорівні йдеться, зокрема, про вплив на соціально-економічні процеси, колективну дію мігрантів у громадсько-політичній сфері, функціонування економічних та правових інститутів приймаючого суспільства. Вбудовування спільноти мігрантів в структуру ринку зайнятості приймаючих суспільств, складні процеси збереження та зміни ідентичності мігрантів, їхньої інтеграції в приймаючі суспільства, виклики дискримінації та ксенофобії, з якими мають радити собі як спільноти мігрантів, так і інститути та населення приймаючого суспільства – все це аспекти проблематики функціонування соціального капіталу спільнот мігрантів.

На мезорівні соціальний капітал спільнот мігрантів може спричинитися до низки позитивних ефектів як для самої цієї спільноти, так і для локальних спільнот резидентів приймаючих суспільств, встановлюючи відносини довіри, зобов'язань, взаємного знайомства та визнання й, таким чином, посилюючи можливість неформального соціального контролю, конформної поведінки, відчуття безпеки, а також звільняючи членів спільноти від обтяжливих бюрократичних процедур та необхідності звернення до інституцій приймаючого суспільства (яке часто буває байдужим чи ворожим і, навіть, репресивним).

На мікрорівні соціальний капітал мігрантських спільнот пов'язаний із функціонування домогосподарств та самопочуттям окремих осіб, відчуттям групової приналежності, колом спілкування та доступними ресурсами, ресурс, які коріняться у соціальних зв'язках. Ці зв'язки можуть бути ресурсогенеруючим механізмом на шляху вертикальної мобільності (у останньому випадку особливе значення мають так звані «слабкі зв'язки», зокрема, пошук ексклюзивної інформації, наприклад, про вакансії на ринку праці, рекомендації, сприяння та протекцію).

Характер мігрантських спільнот у цьому контексті визначається низкою ендо- та екзогенних чинників. До чинників першого типу належать особливості сімейних та квазісімейних структур; традиційний поведінковий репертуар, зокрема у тому, що стосується спільнототворення; особливостей колективних дій, моделей шлюбної поведінки та ін. Екзогенні чинники стосуються ставлення представників приймаючого суспільства до новоприбулих, особливо у таких найбільш помітних формах як упередження та дискримінація в її різних (формалізованих та неформалізованих) проявах. У процесі функціонування спільнот мігрантів розгортається складна співдія названих чинників. У цьому двовимірному просторі можемо виокремити низку ідеальних типів соціального капіталу спільнот мігрантів і відповідних наслідків його функціонування: низькоефективна високоавтономна спільнота, високоефективна високоавтономна спільнота, високоефективна низькоавтономна спільнота та низькоефективна низькоавтономна спільнота. Загалом можемо окреслити центральну дилему формування і функціонування соціального капіталу спільнот мігрантів: висока інтегрованість цих спільнот та однорідність їхнього складу, щільність соціальних мереж стає перешкодою на шляху висхідного просування мігрантів у системі статусів приймаючого суспільства.

У третьому розділі «Соціальний капітал спільнот українських мігрантів в умовах трансформації міграційного руху з України до країн Європейського Союзу» розглядаються спільноти українських мігрантів в історико-соціологічній ретроспективі та аналізуються сучасні капіталогенеруючі структури соціального капіталу спільнот українських мігрантів, зокрема громадські та релігійні організації. У розділі представлено результати авторського емпіричного дослідження «Особливості спільнототворення українських мігрантів з масового та експертного погляду». Було виявлено, що на сучасному етапі зовнішня міграція з України зазнає істотних змін. Зокрема, все більш виразним стає циркулярний характер міграційних переміщень українців, що вимагає докорінного перегляду сформованого у попередні роки наукового дискурсу щодо катастрофічних соціально-демографічних та

економічних наслідків цього явища. Набувають поширення транснаціональні та гостьові сім'ї, все більш виразними стають особливі моделі транскордонної мобільності мешканців прикордоння, що, зокрема, пов'язано із появою та поширенням певних форм громадянства та квазігромадянства, що його надають громадянам України сусідні держави. Помітною рисою соціального становища сучасних мігрантів є поширення телекомунікаційних технологій, які пом'якшують проблему відсутності у країнах походження, певною мірою протидіють розпаду соціальних зв'язків. Актуальна хвиля міграції з України є безпрецедентно гендерно збалансована, адже ще ніколи в загальному числі українських мігрантів жінки не становили такої помітної частки. Спрямованість міграційного потоку впродовж останніх років також істотно змінилася, зокрема, в контексті українсько-російських відносин та пом'якшенням міграційного режиму між Україною та країнами ЄС. Останній чинник посилює актуальність вивчення процесів спільнототворення українських мігрантів в приймаючих країнах.

Рушієм спільнототворення мігрантів сьогодні як і раніше виступають потреби і виклики, що постають перед мігрантами, водночас спільноти українських мігрантів в країнах ЄС зазнають істотних змін у вимірі соціального капіталу. Відбуваються суперечливі процеси спільнототворення українців за кордоном, відповідно до своєїрідної хвилеподібної динаміки. Це, з одного боку, пожвавлення громадсько-політичної активності українських мігрантів, зокрема, задля реалізації програм волонтерської допомоги батьківщині, а, з іншого боку, збайдужіння мас українських мігрантів до спільнототворення за кордоном, їхня інтеграція у транснаціональні мережі, які часто не відзначаються етнокультурною однорідністю. У цьому сенсі найбільш різняться група новоприбулих самотніх мігрантів (тих, хто прибув у приймаючу країну одноосібно) із напівлегальним правовим статусом (наприклад, у формі порушень окремих міграційних вимог про тривалість перебування, форму працевлаштування та ін.) та мігрантів, які вже перебувають відносно тривалі періоди часу в приймаючій країні, мають відносно стає працевлаштування та

налагодили побут і комунікацію із батьківщиною, утворюють транснаціональні сім'ї, поступово «обрастають» соціальними зв'язками не пов'язаними із трудовою діяльністю. Потреби у спільнототворенні цих груп мігрантів істотно різняться. Для новоприбулих мігрантів найбільш актуальною є допомога соціального характеру (питання наявності житла, організації побуту та працевлаштування). З часом із поступовою інтеграцією до трудової діяльності та необхідністю правового регулювання статусу постають потреби правового та інформаційного характеру. Для мігрантів, які більшою мірою вирішили питання побуту та працевлаштування, поступово стають більш актуальними потреби культурного, освітнього, громадського характеру. Сучасний стан соціального капіталу спільнот українських мігрантів відзначається динамічністю, основною рисою якої є поширення міграційної поведінки циркулярного типу. Ці зміни мають істотне значення і у вимірі соціального капіталу спільнот мігрантів. Циркулярність міграції посилює мобільність мігрантів і послаблює їхню вкоріненість у локальний контекст, виникає складна реконфігурація соціальних зв'язків, у якій традиційні форми мігрантських об'єднань стають менш актуальними і, натомість, посилюється значення особистісних міграційних мереж, які виходять за вузькоетнічні та вузькокультурні межі.

Водночас, очевидним є те, що спільноти українських мігрантів за кордоном відчують потребу у соціальних інститутах, діяльність яких була би скерована на пошук та реалізацію дієвих засобів, форм та методів цілеспрямованого впливу на соціальні відносини, структури і процеси, зумовлені явищем міграції, з метою зниження її (міграції) ризиків, в першу чергу, тих, які пов'язані з труднощами інтеграції мігранта в нове суспільство та проблемами збереження його соціокультурної ідентичності. Сказане бачиться особливо актуальним з огляду на те, що допомога, яку надає наша держава тим своїм громадянам, які з різних причин змушені жити та працювати за кордоном, поки що не відповідає їх нагальним потребам. Відтак, функцію

підтримки спільнот мігрантів змушені брати на себе недержавні інститути та організації, зокрема, церква та громадські організації.

Ключові слова: зовнішня міграція, соціальні спільноти, спільноти мігрантів, соціальний капітал спільнот мігрантів, капіталогенеруючі структури соціального капіталу.

SUMMARY

Seleshchuk G. P. Social capital of the work migrant communities in EU countries. – Qualification research with manuscript copyright.

Thesis for a Candidate's Degree in sociological sciences on speciality 22.00.04 – special and branch sociologies. Ivan Franko Lviv National University, Lviv, 2021.

The given dissertation presents the sociological conceptualisation of the phenomenon of social capital of Ukrainian migrant communities in host countries. The basis of the empirical database is the following data: 1) the results of a statistical online survey on the practices of co-creation of communities of ukrainian migrants in EU countries (spring-summer 2019, n = 284); 2) transcripts obtained as a result of expert survey of persons with experience in establishing cooperation between government agencies and NGOs to address the problems of migrant workers, active participants and initiators of co-creation of the communities of migrants in EU countries (Poland, Italy, Portugal and the Czech Republic) (autumn 2018, n = 71); 3) transcripts of three focus group interviews with priests who have experience in forming religious communities of migrants (autumn 2017).

The first chapter, "Theoretical and methodological aspects of the study of the social capital of migrant communities", discusses the scientific discourse on the concept of "community" and introduces the concept of "social capital of the migrant community." It has been found that in the understanding of community phenomenon there is a shift from concentration on locational closeness to non-territorial conceptualization, which emphasizes the commonality of life situations, needs and

social ties. Migrant communities are both resident (territorial), communities of identities and common needs and interests.

The most relevant concept that covers the functioning of migrant communities is "social capital". Social capital theory allows us to focus on the opportunities offered by the network of ties, resources, and constraints related to group membership (including the measurement of so-called "forced trust"). Intra-group connections allow migrants to solve the everyday issues such as finding housing and employment. The theory of social capital is represented by several "author" variants and has a number of differences in the interpretations of P. Bourdieu, J. Coleman, R. Putnam, F. Fukuyama and others. At the same time, all these theorizations analyze social communities from the perspective of two components: the structural component of social networks and the symbolic component that characterizes the value-normative content of the functioning of communities.

From the perspective of social capital theory, the migration process can be seen as embedded in social structures such as migrant networks – a set of interpersonal relations that connect current, past and potential migrants. The migration stream, reaching a certain scale, multiplies through the migrants' social networks, their connections and associations. Such networks make it easier to obtain information on migration opportunities, become a source of emotional support, assistance in employment, and help to integrate with the host society.

In chapter 2, "Sociological discourse of the formation and functions of social capital of migrant communities" the review of the causal models of social capital functioning in context of migrant communities is given and a comparative analysis of empirical studies of social capital of such communities is presented. Social capital theorists are committed to causal models of the relationship between social capital and various (mostly positive) social consequences in the economic, social, political, and socio-cultural spheres. At the macro level, social capital of the migrant community influences the political, legal, cultural and economic institutions and relationships in both the host society and the society of migrant origin. Migrant communities can be integrated into the host society to varying degrees, challenge it in

terms of structural and socio-cultural integration, community solidarity, trust and group loyalty, support social order and be highly integrated and conformal.

On the mezolevel, the social capital of migrant communities, as a relational resource, can add to the formation of different dimensions of quality of life for the host society local communities: a sense of security and the establishment of informal social control over the conformal behavior of community members, local volunteer initiatives, etc. The phenomenon of network trust facilitates interaction between members of the community, allows for interest-free loans, allows to avoid bureaucratic regulations for cooperation between members of the community.

At the micro level social capital of migrant communities can significantly affect the well-being of community members, the formation of social bonds and the sharing of resources both within the community (the so-called "strong ties" according to M. Granovetter) and outside community ("weak ties"). These links can be aimed at resolving daily burdens (emotional support, exchange of household services, information about finding a place of residence, work vacancies etc.), but can also add to vertical social mobility, including the search for exclusive information, such as job openings, recommendations, assistance, and protection.

The nature of migrant communities in this context is determined by a number of endo- and exogenous factors. Factors of the first type include features of family and quasi-family structures; the traditional behavioral repertoire; features of collective actions, patterns of marital behavior, etc. Exogenous factors relate to the attitudes of host society members to newcomers, especially in the most visible forms of prejudice and discrimination in its various (formal and informal) manifestations. In the process of the functioning of migrant communities, a complex interplay of these factors unfolds. In this two-dimensional space, we can distinguish a number of ideal types of social capital from migrant communities and the corresponding consequences of their functioning: a low-efficiency high-autonomous community, a high-efficiency high-autonomous community, a high-efficiency low-autonomous community, and a low-efficiency low-autonomous community.

In general, we can outline the central dilemma of the formation and functioning of social capital of migrant communities: the high integration of these communities and the homogeneity of their composition, the density of social networks becomes an obstacle to the ascending progress of migrants in the system of host society statuses.

The third chapter "Social capital of the communities of ukrainian migrants in the conditions of transformation of the migration movement from Ukraine to the countries of the European Union" examines Ukrainian migrant communities in historical and sociological retrospective and analyzes the current capital-generating structures of social capital of Ukrainian migrant communities, in particular civic and religious organizations.

The chapter presents the results of the author's empirical study "Features of the Communities of Ukrainian Migrants from a mass and expert position". We found that the current stage of migration from Ukraine is characterized by such features as: circular model of external migration; appearance of transnational and guest families; the proliferation of transport and telecommunications technologies that mitigate the problem of migrant absence in countries of origin and the breakdown of social ties; relative gender balance (compared to previous historical waves of migration from Ukraine); the weakening of inter-regional differences in external migration vectors due to the significant redistribution of migration flow in the Euro-Atlantic direction and shrink of the Eurasian direction of external migration, etc. These changes are significant in the dimension of community formation by Ukrainian migrants in host societies. The driving force behind migrant cooperation are the needs and challenges that migrants face. Ukrainian migrant communities in EU countries are undergoing significant changes in the dimension of social capital. In particular, it concerns the issue of community cohesion, availability external barriers, limited and generalized trust. In this sense, the most different are the group of newly arrived single migrants with semi-legal legal status (for example, in the form of violations of individual migration requirements for length of stay, form of employment, etc.) and migrants who are spent relatively long. periods of time in the host country, have relatively stable employment and have established life and communication with their homeland,

form transnational families etc. For newly arrived migrants, social assistance (housing, employment) is the most urgent issue. Over time, with the gradual integration into work and the need for legal regulation of status, legal and informational needs arise. For migrants who have largely addressed the issues of everyday life and found employment, the needs of cultural, educational, and public nature are gradually becoming more relevant. The current state of social capital of Ukrainian migrant communities is characterized by a dynamic nature, the main feature of which is the proliferation of circular-type migration behavior.

Given the significant differences between circular-type migration and migrational behavior on the previous stages, it is likely that this qualitative changes will be used as a reference point for the new, fifth, stage (wave) of Ukrainian migration abroad. The circularity of migration increases the mobility of migrants and weakens their rootedness in the local context; there is a complex reconfiguration of social ties in which traditional forms of migrant associations become less relevant and, instead, increase the value of personal migratory networks.

At the same time, it is obvious that the Ukrainian migrant communities abroad are in need of social institutions whose activities would be aimed at finding and implementing effective means, forms and methods of purposeful influence on the social relations, structures and processes caused by the phenomenon of migration in order to reduce its (migration) risks, first of all, those related to the difficulties of integrating a migrant into a new society and the problems of preserving its socio-cultural identity.

The above seems particularly relevant given that the assistance provided by the state to those citizens who, for various reasons, are forced to live and work abroad, does not yet meet their urgent needs. Therefore, non-governmental institutions and organizations, in particular the Church and public organizations, have to take on the function of supporting migrant communities.

Keywords: external migration, social communities, migrant communities, social capital of migrant communities, social capital generating structures.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

Розділи в монографіях

1. Селещук Г. Деякі аспекти правового регулювання міграційних процесів в Україні та Європейському Союзі *На роздоріжжі. Аналітичні матеріали комплексного дослідження*: монографія / за заг. наук. ред. І. Маркова. Львів: вид-во «Папуга», 2009. С. 87–122. (0.5 д.а.).

2. Регіональна міграційна політика та механізми її реалізації: монографія / за заг. наук. ред. У. Я. Садової. Львів: Інститут регіональних досліджень НАН України, 2011. 528 с. (Особистий внесок здобувача: параграф «Соціальний захист трудових мігрантів у світлі міграційної політики в Україні» С. 449–463; параграф «Концепція регіональної міграційної політики»). С. 512–522; 0.5 д.а.).

Наукові праці у фахових виданнях України

3. Селещук Г. П. Спільноти мігрантів як об'єкт наукового аналізу: основні поняття, теорії, концепти. *Соціологічні студії*. 2019. Вип. 2. С. 48–54.

4. Селещук Г. П. Спільноти українських мігрантів за кордоном із перспективи теорії соціального капіталу: окреслення предметного поля. *Вісник Львівського університету. Серія соціологічна*. 2018. № 12. С. 120–132.

5. Селещук Г. П. Соціальний капітал спільнот українських мігрантів: теоретизації та досвід емпіричного дослідження. *Український соціологічний журнал*. 2019. Вип. 22. С. 52–60.

6. Іванкова-Стецюк О., Селещук Г. Соціально-економічні практики українських трудових мігрантів у вимірах соціокультурних орієнтацій: самоорганізація vs патерналізм. *Вісник Одеського національного університету*. 2014. Вип. 2 (18). Т. 18. Ч. 1: Соціологія і політичні науки. С. 274–281. (Особистий внесок автора: збір та опрацювання матеріалів за темою

соціологічного дослідження, виділено основні типи практик українських трудових мігрантів, 0.4 д. а.).

Наукова публікація в іноземному періодичному виданні

7. Ivankova-Stetsiuk O., Seleshchuk H. Deepening the Dialogue with Society and State. Institutionalization of migration work of the Ukrainian Greek-Catholic Church. *Religion and Transformation in Contemporary European Society*. Göttingen, 2015. Vol. 9. P. 337–356. (0.6 д.а.) (Особистий внесок автора: проаналізовано історико-соціологічні аспекти діяльності УГКЦ за кордоном, 0.3 д. а.).

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

8. Селещук Г. Регулювання сімейних правовідносин українських трудових мігрантів в Україні та вибраних країнах ЄС. *Новітня міграція: проблеми соціального і національного сирітства*: зб. наук. статей і виступів за матеріалами круглих столів / уклад. І. М. Ключковська, Н. О. Гумницька. Львів: МІОК НУ «Львівська політехніка», 2010. С. 42–60.

9. Іванкова-Стецюк О., Селещук Г. Соціальне конструювання неконфліктного соціуму в українському «прикордонні»: фрагментарний зріз аналізу множинно-складового кейс-стаді. *Змінність соціальних просторів крізь соціологічну оптику: прояви, контексти, можливості*: зб. тез X Львівського соціологічного форуму (Львів, 13 жовт. 2016 р.). Львів: Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, 2016. С. 61–63 (Особистий внесок автора: проаналізовано соціологічний дискурс щодо українського прикордоння та транскордонної мобільності, 0.3 д. а.).

10. Іванкова-Стецюк О., Селещук Г. Вимушені переселенці: моделі та виклики інтеграції. *Проблеми розвитку соціологічної теорії*: матеріали XIV Міжнар. наук.-практ. конф. «Проблеми розвитку соціологічної теорії: Структурні зміни і соціальна напруженість» (м. Київ 25–26 трав. 2017 р.) Київ: Логос, 2017. С. 54–56. (0.6 д.а.) (Особистий внесок автора: проаналізовано емпіричні результати авторських соціологічних досліджень, 0.3 д. а.).

11. Ivankova-Stetsiuk O., Seleschuk G. Le sfide e le potenzialità di adattamento delle famiglie polivocali dei migranti per lavoro Ucraini. *Reti migratorie femminili transnazionali tra Italia e Ucraina: Atti della Conferenza Internazionale «Famiglie transnazionali come esito della migrazione Ucraina: problemi e soluzioni»* (Lviv, 22 marzo, 2012). Milano, 2012. P. 70–74. (0.7 д.а.) (Особистий внесок автора: проаналізовано соціальні проблеми, що постають перед транснаціональними сім'ями українських мігрантів, 0.3 д. а.).

Праці, які додатково відображають наукові результати дисертації:

12. Селешук Г. Сучасні методологічні підходи до аналізу міграційних процесів. *Українознавчий альманах*. 2014. Вип. 15. С. 9–10.

13. Селешук Г. Відповідь церкви на виклики міграції. Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України. *Міграційні процеси в умовах поліетнічного середовища регіону: зб. наук. пр. / редкол. Є. І. Бойко (відп. ред.) та ін.* Львів: Ін-т регіональних досліджень НАН України, 2009. Вип. 6 (80). С. 88–97.

14. Теслюк Р. Т., Селешук Г. П. Сучасні тенденції української міграції та самоорганізації громад мігрантів. *Регіональна економіка*. 2017. № 4. С. 46–53. (Особистий внесок автора: проаналізовано сучасний соціологічний дискурс щодо самоорганізації українських мігрантів, 0.3 д. а.).

15. Іванкова-Стецюк О., Селешук Г., Сусак В. Виклики та адаптаційні резерви полілокальних родин українських трудових мігрантів. Львів: Ін-т регіональних досліджень НАН України; Комісія УГКЦ у справах мігрантів, 2011. 130 с. (Особистий внесок автора: проаналізовано соціальні проблеми з якими зустрічаються родини українських мігрантів, 1 д. а.).

16. Іванкова-Стецюк О., Васьків Л., Васьків А., Селешук Г. Виклики та здобутки Української Греко-Католицької церкви в міграції: історико-соціологічний нарис. Львів: Комісія УГКЦ у справах мігрантів, 2010. 96 с. (Особистий внесок автора: проаналізовано соціальні особливості історичних хвиль української міграції за кордон, 0.5 д. а.).

17. Ukrainian labour migration in Europe : findings of the complex research of the processes of Ukrainian labour immigration (the EU countries and Russian Federation) / ed by I. Markov. Lviv: International Charitable Foundation “Caritas Ukraine”, 2009. 68 p. (Особистий внесок здобувача: параграф «Some aspects of legal regulation of migration processes in Ukraine and EU»; С. 60–66; 0.5 д.а.).

18. Seleshchuk H. Who and What is Waiting for Migrants After Returning to Ukraine. Vienna: Caritas. 2009. 96 p.

19. Козанкевич О., Нагірняк А., Годяк М., Селещук Г. Міграція та проблеми торгівлі людьми: навч.-метод. модуль для студентів Духовних семінарій УГКЦ. Львів; Дрогобич, 2008. 185 с. (6.5 д.а.) (Особистий внесок автора: проаналізовано зарубіжний та вітчизняний досвід соціальної роботи та соціологічного супроводу мігрантів та їхніх сімей, 1 д. а.).

20. Бондаренко М., Іванкова-Стецюк О., Селещук Г., Школяр М. Спільнота як Дім. Практичні поради з організації громад українських трудових мігрантів / за заг. наук. ред. О. Іванкової-Стецюк. Львів: Комісія УГКЦ у справах мігрантів, кафедра соціології та соціальної роботи НУ «Львівська політехніка», 2011. 96 с. (4 д.а.) (Особистий внесок автора: проаналізований зарубіжний та вітчизняний досвід із теоретизацій та практичної реалізації спільнототворення та апліковано його до проблематики зовнішньої міграції, 0.8 д. а.).

21. Інтеграція мігрантів у приймаючий соціум: соціокультурологічні аспекти модернізаційного розвитку регіону / редкол.: У. Я. Садова (відп. ред.) та ін. Львів: ДУ «Ін-т регіональних досліджень імені М. І. Долішнього», 2015. 48 с. (Особистий внесок автора: проаналізовані моделі інтеграції українських трудових мігрантів, с. 33–41, 0.7 д.а.).

22. Українська міграція в умовах глобальних і національних викликів ХХ століття: наукове видання / за заг. наук. ред. У. Я. Садової. Львів: ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долішнього» НАН України, 2019. 110 с. (Особистий внесок автора: Проаналізовані виступи учасників Конференції до 100 – річчя Міжнародної організації праці: «100-ліття МОП. Майбутнє праці: ФПУ – МОП для західного регіону України», с. 88–91, 0.3 д. а.)

ЗМІСТ

ВСТУП	18
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ СПІЛЬНОТ МІГРАНТІВ	27
1.1. Спільноти мігрантів як об’єкт соціологічного аналізу: основні поняття, теорії, концепти	27
1.2. Теорія соціального капіталу у вивченні спільнот мігрантів	39
1.3. Структурний та соціокультурний виміри соціального капіталу спільнот мігрантів	51
Висновки до розділу 1	62
РОЗДІЛ 2. СОЦІОЛОГІЧНИЙ ДИСКУРС ФОРМУВАННЯ ТА ФУНКЦІЙ СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ СПІЛЬНОТ МІГРАНТІВ ..	66
2.1. Моделювання функцій соціального капіталу спільнот мігрантів у приймаючих суспільствах	66
2.2. Досвід емпіричних досліджень соціального капіталу спільнот мігрантів	82
Висновки до розділу 2	90
РОЗДІЛ 3. СОЦІАЛЬНИЙ КАПІТАЛ СПІЛЬНОТ УКРАЇНСЬКИХ МІГРАНТІВ В УМОВАХ ТРАНСФОРМАЦІЇ МІГРАЦІЙНОГО РУХУ З УКРАЇНИ ДО КРАЇН ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ	96
3.1. Капіталогенеруючі структури соціального капіталу спільнот мігрантів з України в контексті трансформацій міграційного руху	96
3.2. Соціальний капітал спільнот українських мігрантів в приймаючих суспільствах: ендо- та екзогенні чинники та особливості	131
Висновки до розділу 3.....	161
ВИСНОВКИ	168
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	174
ДОДАТКИ	194

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми. Невід’ємною складовою сучасного глобалізованого світу є інтенсивна міжнародна міграція населення – комплексне явище, зумовлене дією соціально-економічних, політичних, соціокультурних та інших чинників. Починаючи з 80-х років XIX століття, кілька хвиль міграційного потоку з України, призвели до формування однієї з помітних мігрантських спільнот світу. Впродовж останніх десятиліть Україна залишається однією із найбільших країн-донорів у загальносвітовому процесі зовнішньої міграції. Активізувався міграційний рух до країн Європейського Союзу (ЄС), де досі не було великих осередків українства. Також дедалі помітнішими стають такі якісні характеристики сучасної міграції, як зростаюча індивідуалізація культурного, соціального та економічного життя мігрантів; відхід у минуле (чи істотне пом’якшення) дискримінаційних бар’єрів у приймаючих суспільствах; зростаюча сегментація спільнот мігрантів за ознаками стилю життя, спеціалізації, цінностей, інтересів та дозвілєвих практик; поширення циклічності та повторюваності транскордонного руху мігрантів та ін.

Зміни, які стосуються спільнот українських мігрантів за кордоном на сучасному етапі суспільного розвитку, актуалізують дослідницький інтерес як з практичної, так і з теоретичної перспектив. Практична актуальність дослідження спільнот українських мігрантів в країнах ЄС зумовлена зростанням залученості українців в життя європейських країн в останні десятиліття, а отже потребою у виявленні соціального потенціалу таких груп, можливостей їх розвитку в контексті сучасних міграційних трендів з метою формування наукового підґрунтя для реалізації міграційної політики, скерованої на їх підтримку. Теоретична актуальність роботи визначається необхідністю дієвих пояснювальних ресурсів для соціологічного дослідження мігрантських спільнот українців у таких аспектах як: особливості інтеграції у приймаючі соціуми; соціальні зв’язки у їх межах; обіг різнопланових ресурсів у

мережах взаємопідтримки мігрантів; обмежена та загальносуспільна довіра у середовищі мігрантів; механізми колективної соціальної дії мігрантів та ін.

Методологія дослідження теоретичних та практичних аспектів міжнародних міграцій є достатньо опрацьованою. Насамперед, це стосується праць Ф. Знанецького, В. Томаса, Дж. Беккера, Ф. Дювеля, В. Зомбарта, Д. Мессі, Л. Рибаківського, П. Сорокіна, Е. Тейлора, Ф. Хьюго та ін. Згадані дослідники визначили сутність феномену міграції, сконструювали понятійний апарат дослідження цього явища, визначили його чинники. Соціальним спільнотам присвячений значний обсяг праць зарубіжних дослідників від класичного періоду розвитку соціології до сучасності: Ф. Тьонніс, Г. Зіммель, Р. Парк, Е. Берджесс, М. Штайн, Е. Гіденс, М. Сміт, А. Етціоні та ін. Низка українських дослідників розглядали генезу соціологічної концептуалізації поняття спільнота, а також співвідношення соціальних спільнот та громад (Т. Семигіна, Д. Лиховид, Н. Черниш, А. Колодій).

Враховуючи актуальність зростаючої диференціації спільнот в сучасному світі в залежності від їхніх ресурсів, в контексті тематики дисертаційної роботи актуальною є теорія соціального капіталу. Насамперед, це стосується праць П. Бурдьє, Дж. Коулмана, Р. Патнама, М. Грановеттера, Ф. Фукуями. Аналіз типів, механізмів формування та наслідків соціального капіталу, взаємозв'язку індивідуального добробуту та соціального самопочуття із соціальним капіталом міститься в працях Г. Лоурі, Н. Ліна, Р. Роуза, М. Вулкока, С. Коута, Т. Хілі та ін. Піонерними вивчення проблематики соціального капіталу у контексті міграції та формування й функціонування спільнот мігрантів є А. Портес, Дж. Сенсенбреннер, Б. Велман.

Низка вітчизняних дослідників активно застосовують поняття «соціальний капітал» у дослідженні сучасного українського суспільства (В. Степаненко, Г. Чепурко, О. Демків, Д. Афанасьєв). Поряд з цим, значними є напрацювання українських науковців у вивченні різних аспектів міграції. Йдеться про роботи таких дослідників, як О. Балакірева, Н. Варга, О. Малиновська, О. Іванкова-Стецюк, Ю. Пачковський, Н. Коваліско,

І. Марков, О. Позняк, І. Прибиткова, Б. Юськів та ін. Водночас, за наявності значного числа наукових напрацювань у дослідженнях міграційного спрямування проблематика соціального капіталу спільнот українських мігрантів є малодослідженою, а саме поняття недостатньо включене у соціологічний дискурс аналізу трансформаційних процесів в сучасному українському суспільстві.

Наукова проблема, на вирішення якої спрямоване дослідження, полягає у суперечності поміж зростаючою потребою в активізації пізнавальних практик дослідження функціонування та соціально-просторової локалізації спільнот українських трудових мігрантів, з одного боку, та низьким рівнем залучення нових пояснювальних концептів для поглибленого вивчення та формування нового бачення об'єктів (суб'єктів) міграційних процесів в системі глобальних та локальних соціальних перетворень, з іншого боку.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано в межах науково-дослідних тем кафедри соціології Львівського національного університету імені Івана Франка «Скерованість та динаміка змін в сучасному українському суспільстві» (номер державної реєстрації №0114U004137) та «Сучасні соціальні трансформації: глобальний досвід та локальні специфікації» (номер державної реєстрації 0120U101795), в яких автор брав участь як виконавець.

Мета і завдання дослідження. *Метою роботи* є соціологічна концептуалізація формування та функціонування соціального капіталу спільнот українських трудових мігрантів в країнах Європейського Союзу. Визначена мета зумовила необхідність розв'язання низки *дослідницьких завдань*:

– проаналізувати генезу соціологічного розуміння поняття «спільнота» у світовій та вітчизняній соціології та охарактеризувати поняття «спільнота мігрантів»;

– оцінити пізнавальні можливості теоретико-методологічних підходів до вивчення соціального капіталу спільнот мігрантів у приймаючих суспільствах;

– проаналізувати систему теоретичних інтерпретацій соціального капіталу та окреслити можливості їх застосування у вивченні різних етапів міграційного процесу;

– виявити особливості соціального капіталу українських мігрантів на етапі попередніх хвиль міграції з України в контексті моделей інтеграції мігрантів у приймаючі суспільства;

– проаналізувати досвід емпіричних досліджень соціального капіталу спільнот мігрантів українськими та зарубіжними дослідниками;

– виявити особливості формування та функціонування соціального капіталу спільнот мігрантів з України в країнах ЄС в умовах актуальних трансформацій явища зовнішньої міграції;

– запропонувати авторську концептуальну схему дослідження соціального капіталу спільнот мігрантів у ендо- та екзогенному вимірі їхнього функціонування в приймаючих суспільствах;

– розробити й апробувати авторську програму емпіричного соціологічного дослідження формування та функціонування соціального капіталу сучасних спільнот українських мігрантів в країнах ЄС;

– розкрити особливості формальних та неформальних капіталогенеруючих структур соціального капіталу на сучасному етапі функціонування спільнот українських мігрантів в країнах ЄС;

Об'єктом дослідження є спільноти трудових мігрантів з України в країнах ЄС.

Предметом дослідження є особливості формування та функціонування соціального капіталу спільнот українських трудових мігрантів в країнах ЄС.

Методологія та методи дослідження. Методологічною основою дослідження є поєднання низки теорій, які зосереджуються на проблематиці зовнішніх міграцій, соціальних спільнот та соціального капіталу: теорія міграційних мереж у формуванні міграційних потоків (А. Портес, Дж. Сенсенбренер); теорія соціального капіталу та типології його модальностей (П. Бурдьє, Р. Патнам, М. Грановеттер, Ф. Фукуяма); типологія моделей

інтеграції мігрантів в приймаючі суспільства (О. Іванкова-Стецюк, І. Марков, Г. Селещук).

Реалізацію поставленої мети та завдань забезпечило використання низки загальнонаукових та специфічних соціологічних методів. Для концептуалізації понять «соціальний капітал», «соціальний капітал спільноти мігрантів», «кола довіри спільноти мігрантів», «соціальні мережі спільноти мігрантів» та ін. були використані методи аналізу та синтезу. Порівняльний метод застосовано у з'ясуванні особливостей соціального капіталу спільнот українських мігрантів на різних етапах (хвилях) міграційного потоку з України. Системний аналіз використовувався для врахування чинників формування соціального капіталу спільнот мігрантів. Окрім цього, у дослідженні застосовано спеціальні соціологічні методи збору та аналізу інформації.

Емпірична база роботи, сформована з використанням результатів проектів, реалізованих під керівництвом та/або за участю автора. Основу емпіричної бази складають дані таких досліджень: 1) результати онлайн-опитування щодо практик спільнототворення українських мігрантів в країнах ЄС (весна-літо 2019, n=284); 2) транскрипти лейтмотивних інтерв'ю із експертами у сфері налагодження співпраці між державними органами і організаціями трудових мігрантів у країнах ЄС (Польща, Італія, Португалія та Чехія) (осінь 2018, n=71); 3) транскрипти трьох фокус-групових інтерв'ю зі священниками, які мають досвід формування релігійних спільнот мігрантів (осінь 2017); 4) вторинний аналіз даних низки проектів міграційної тематики, реалізованих у 2009–2013 рр. за участю автора. Аналіз кількісних даних проведено із застосуванням низки статистичних методів у програмі SPSS (version 22). Концептуалізація якісних даних здійснювалася через їх категоризацію та субкатегоризацію відповідно до методологічних засад теорії соціального капіталу.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у концептуалізації формування та функціонування соціального капіталу спільнот трудових

мігрантів із України у приймаючих суспільствах країн ЄС і включає такі положення:

Вперше:

– запропоновано авторську концептуалізацію соціального капіталу спільнот мігрантів у двох якісних вимірах: 1) автономності, із можливістю варіацій змістових характеристик соціального капіталу у відповідності до особливостей відкритості спільноти, та її інтенцій щодо інтеграції у приймаюче суспільство; 2) ефективності, із розгортанням соціального капіталу для адаптації в ситуації міграції та/або досягнення успіху у приймаючому суспільстві. На цій основі обґрунтовано структуру понятійної конструкції досліджень соціального капіталу спільнот мігрантів для їх поглибленого аналізу із виокремленням чотирьох модальностей: (1) низькоефективні високоавтономні, (2) високоефективні високоавтономні; (3) високоефективні низькоавтономні та (4) низькоефективні низькоавтономні спільноти;

– виявлено соціальні особливості формування та функціонування спільнот трудових мігрантів від етапів попередніх хвиль міграції з України до сьогодення з перспективи теорії соціального капіталу. Обґрунтовано, що динаміка спільнототворення українських мігрантів у приймаючих суспільствах характеризується поступовою трансформацією низькоефективних високоавтономних моделей добровільної геттоїзації та розбудови етнічно й культурно однорідних кіл довіри до високоефективних низькоавтономних моделей глибшої інтеграції у приймаюче суспільство на тлі послаблення об'єднуючого типу соціального капіталу, сформованого в межах структур неформальної взаємодопомоги мігрантів у відповідь на виклики адаптації до змінених умов життя, на користь сполучаючого типу, генерованого в результаті посилення міжособистісних зв'язків між новими мігрантами, мігрантами попередніх хвиль та резидентами приймаючих країн;

– розглянуто формування та функціонування соціального капіталу українських мігрантів в країнах ЄС за умов зростаючої індивідуалізації культурного, соціального та економічного життя в нових життєвих обставинах,

що виходять за межі мови та етнічності, включаючи більш ширший аспект адаптаційних та соціалізаційних чинників, а також характеристики стилю життя.

Удосконалено:

– теоретико-методологічні засади досліджень соціального капіталу спільнот мігрантів у приймаючих суспільствах шляхом синтезу понятійного апарату теорії соціального капіталу та теорії міграційних мереж; зокрема, обґрунтовано використання понять «соціальний капітал спільноти мігрантів», «капіталогенеруючі структури міграційних мереж», «кола довіри у мережі мігрантів», «об'єднуючий та сполучаючий соціальний капітал спільноти мігрантів», які відображають базові механізми формування ресурсів, що коріняться у соціальних зв'язках поміж мігрантами.

Отримали подальший розвиток:

– перспективи використання категорії соціального капіталу у вивченні формування та функціонування спільнот мігрантів за рахунок розширення предметного поля теорії соціального капіталу, а саме: реалізація міграційних намірів із активізацією міграційних мереж; особливості працевлаштування новоприбулих; обмін різноманітними мережевими ресурсами – від психологічної підтримки до інформації (в тому числі і такими ресурсами як «рекомендації» та «протекції»); вирішення індивідуальних та групових проблем членів спільноти; реалізація соціального контролю та попередження девіацій у середовищі мігрантів та ін.

– традиція соціологічного дослідження соціальних спільнот як систем статусів, ролей та зв'язків, які опосередковують взаємодію людини і суспільства. Розвиток традиції здійснюється шляхом окреслення критеріїв ідентифікації спільнот мігрантів (резидентність, інституціональність, етнокультурна гомогенність) та через верифікацію концепції позатериторіальності спільнот, націлених на вирішення спільних життєвих ситуацій, забезпечення потреб своїх членів та розвиток зовнішніх соціальних зв'язків.

Практичне значення отриманих результатів. Отримані результати розширюють можливості соціологічного пояснення відтворення та функціонування соціального капіталу спільнот трудових мігрантів із України в країнах ЄС і можуть бути використані у подальших теоретичних та емпіричних дослідженнях соціального капіталу українського суспільства для: розробки програм реформування системи соціального управління, самоврядування та розвитку громадянського суспільства; викладанні таких навчальних дисциплін, як «Соціологія міграцій», «Економічна соціологія», «Соціологія управління» та ін.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійно виконаною науковою працею. Наукові результати, висновки та положення наукової новизни, що містяться в дисертації, є особистим доробком здобувача. З наукових праць, опублікованих у співавторстві, використані лише ті ідеї та положення, які є результатом особистих досліджень.

Апробація результатів. Основні положення дисертації оприлюднено на таких наукових конференціях: Міжнародна конференція «Міграція у контексті цивілізаційної трансформації України і світу» (Київ, 22 серпня 2011; очна форма участі); Всеукраїнська науково-практична конференція «Соціально-економічні етнокультурні наслідки міжнародної міграції для України» (Київ, 27 вересня 2011 р.; очна форма участі); Міжнародна конференція «Транснаціональні сім'ї як результат міграції з України: проблеми та рішення» (Львів-Мілан, 22 березня 2012 р.; очна форма участі); Міжнародна конференція «Одеські читання з соціальних наук» (Одеса, 27–28 вересня 2013 р.; очна форма участі); II Міжнародна науково-практична конференція «Міграційні процеси в Україні: сучасні виклики та регіональна специфіка» (Львів, 2-3 жовтня 2013 р.; очна форма участі); I Міжнародна науково-практична конференція «Brain drain – brain gain: світовий контекст та українські реалії» (Львів, 8 жовтня 2014 р.; очна форма участі); X Львівський соціологічний форум «Змінність соціальних просторів крізь соціологічну оптику: прояви, контексти, можливості» (Львів, 13 жовтня 2016 р.; очна форма

участі); XIV Міжнародна науково-практична конференція «Проблеми розвитку соціологічної теорії: структурні зміни і соціальна напруженість» (Київ, 25–26 жовтня 2017 р.; очна форма участі); XVI Всеукраїнська науково-практична конференція «Проблеми розвитку соціологічної теорії» (Київ, 18-19 квітня 2019 р.; очна форма участі).

Публікації. Основний зміст дисертаційної роботи відображений в 22 наукових публікаціях, зокрема: розділи у 2 колективних монографіях, 4 статті – у наукових виданнях України, затверджених МОН як фахові з соціології; 1 стаття – у закордонному періодичному виданні, 15 – в інших виданнях.

Структура дисертації. Дисертація містить вступ, три розділи, висновки, список використаних джерел, додатки. Загальний обсяг дисертації становить 260 сторінок. Обсяг основної частини дисертації – 156 сторінок. Робота містить 3 рисунки та 8 таблиць. Список використаних джерел складає 200 найменувань.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ

ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ СПІЛЬНОТ МІГРАНТІВ

1.1. Спільноти мігрантів як об'єкт соціологічного аналізу: основні поняття, теорії, концепти

Сьогодні з управлінсько-політичної точки зору дедалі актуальнішими стають питання регуляції міграційних потоків, контролю за їхніми обсягами і «якістю», питання закритості та інтеграції спільнот мігрантів у приймаючих суспільствах, антимігрантських настроїв у приймаючих країнах і пов'язаних із ними негативних явищ, проблеми контролю міграційного транскордонного руху. Досі зовнішня міграція із різних методологічних перспектив ставала об'єктом вивчення багатьох наук, таких як статистика, географія, демографія, право, соціологія, але відносно малодослідженою залишалася роль соціальних спільнот та мереж у відтворенні сталих міграційних потоків та у житті мігрантів в приймаючих країнах. Науковою проблемою, на вирішення якої спрямована ця розвідка, є брак теоретичних підходів у вивченні спільнот мігрантів в приймаючих суспільствах, з одного боку, та сучасні виклики формуванню та функціонуванню цих спільнот, з іншого боку. У цьому підрозділі впорядкуємо теоретико-методологічне підґрунтя та понятійний апарат соціологічного вивчення спільнот мігрантів у приймаючих країнах.

Зазначимо, що соціологія, як і інші споріднені дисципліни, відзначається значним полісемантизмом навіть центральних понять науки, що є постійним об'єктом критичної наукової саморефлексії. Повною мірою ця теза стосується такого істотного для соціології поняття як «спільнота». У цьому підрозділі визначимо атрибути спільнот мігрантів як особливого різновиду соціальних спільнот. Із цією метою розглянемо основні тренди у науковій дискусії щодо сутності соціальних спільнот.

Англомовний термін *community* (спільнота) утворено з двох слів «*common*» (спільний) та «*unity*» (єдність), що залишає значний простір для

інтерпретацій. Існує дискусія щодо суті соціальних спільнот, яка, переважно, зосереджується навколо таких питань як: 1) просторова чи реляційна (від англ. relations – відносини) природа соціальних спільнот; 2) реальний чи номінальний статус спільнот. Як зазначають Т. Семигіна та Д. Лиховид, окрім наукової дискусії щодо розуміння поняття спільнота останнім часом активізувалася відповідна дискусія у медійному та політичному дискурсі, в основному, спричинена процесами децентралізації та посилення ролі місцевих громад [93, с. 187]. Додамо, що, ймовірно, зріст наукового інтересу до концептуалізації поняття спільноти викликаний і поширенням дискурсу громадянського суспільства, поживавленням дослідження теми неформальних і горизонтальних соціальних зв'язків, які структурують суспільства незалежно від функціонування формальних інститутів.

Піонером у справі концептуалізації явища спільноти вважається класик соціології Ф. Тьонніс, який концептуалізував дві модальності спільноти – невелике, «органічне», однорідне утворення домодерної епохи (Gemeinschaft) та велике, наповнене формалізованими відносинами, різнорідне суспільство модерної епохи (Gesellschaft) [101]. Інший класик соціології, Г. Зіммель, в роботі «Есе про чужинця» показує тонку взаємозалежність між, кажучи термінами сучасної соціальної психології, ін-групою та аут-групою: чужинець виявляється необхідним чинником (соціальним типом) виникнення самосвідомості групи, стаючи чимось на зразок її Альтер-его, точкою відліку для визначення самості групи [33].

Вивчення соціальних спільнот відбувалося значною мірою силами дослідників із споріднених із соціологією дисциплін, зокрема соціальними антропологами. Так, натхненний роботою Ф. Тьонніса американський антрополог Р. Редфілд розробив теорію народно-міського континууму (англ. – folk-urban), де традиційний «соціальний устрій» переплітався з промислово-міським [177, с. 13]. На підставі компаративного дослідження чотирьох мексиканських спільнот дослідник намагався виявити зміни, що відбуваються у традиційних спільнотах під тиском процесів індустріалізації та урбанізації.

Згодом за явищем все-таки закріпився термін «сільсько-міський континуум» (англ. – rural-urban continuum). Подібну дихотомічність (започатковану ще Ф. Тьоннісом) зустрічаємо і у роботах Чиказької школи, представники якої ще на рубежі 1930-их років, виходячи з ідеальних типів міста і села та гамаи «переходів» між ними у вимірах числа, щільності та мобільності мешканців, їхніх зв'язків, занять та ін. впритул підійшли до ідеї континууму, а також у зв'язку із цим явищем не минули увагою і проблематику мігрантських спільнот [3, с. 109]. Надалі у низці хрестоматійних праць були застосовані названі теоретичні рамки [128; 197]. На підставі цього корпусу праць були сформульовані теоретико-методологічні принципи соціологічного дослідження спільнот. Передусім це вивчення інститутів, які властиві спільнотам та забезпечують різні аспекти їхнього функціонування: економічний, управлінський, релігійний, освітній та ін. М. Р. Штайн запропонував трьохвимірну систему координат для вивчення спільнот – вимір урбанізації, індустріалізації та бюрократизації [186]. З функціональної точки зору спільноти досліджувалися у таких вимірах як виробництво та споживання, соціалізація, соціальний контроль, соціальна участь і колективна дія, соціальні підтримка [195].

Наприкінці ХХ століття з'явилися праці, що підсумовують здобутки вивчення спільнот у соціології та дотичних дисциплінах. Підсумовуючи історію вивчення спільнот у соціології, можна прийти до висновку: спільноту можна розуміти як певний мисленнєвий конструкт (зокрема, коли дослідник оперує парними опозиціями спільнота/суспільство) або ж як реальну сукупність пов'язаних соціальними зв'язками індивідів. М. Бертотті, Ф. Джамал і А. Харден зазначають, що трендом у розумінні спільнот є відхід від локаційної близькості і перехід до концептуалізації не пов'язаної із просторовою вкоріненістю соціальних зв'язків, в рамках якої спільнота розуміється як сукупність людей, пов'язаних певними відносинами, при тому що самі люди не обов'язково знаходяться поруч один з одним [113]. Зауважимо, що прихильником концепції детериторізації спільнот є британський соціолог Е. Гіденс, у дослідженнях якого «звільнення від простору» інтерпретується як

ключовий аспект трансформації соціальних спільнот в сучасному світі [19]. Зростаюча свобода просторового переміщення загрожує, на думку Е. Гіденс, екзистенціальною ізоляцією, оскільки інтенсифікація взаємодій між людьми веде до звільнення від групових обмежень та поширення уявлень про відносність цінностей та норм окремих спільнот.

М. Сміт в у статті «Що таке спільнота» виділяє три розуміння цього поняття: спільнота-місце (територіально зосереджені село або квартал в місті); спільнота-інтерес (така спільнота найбільшою мірою проявляється за умов колективної дії об'єднаних спільними потребами та інтересами індивідами); спільнота-спільність (англ. *communion*) – об'єднання на основі трансцендентної ідеї або символу [183]. Тут йдеться про так звану ідентифікаційну спільноту, в яку входять особи, що мають спільну культуру, мову, релігію, та/або етнічне походження. Відповідно до цього переліку, можемо виділити культурні, мовні/лінгвістичні, релігійні, етнічні громади.

Це ідеальні типи спільнот і у випадку спільноти мігрантів, очевидно, кожен із наведених аспектів може більшою чи меншою мірою характеризувати конкретні спільноти. Ми погоджуємося із думкою про те, що територіальні громади (англ. – *locality-based community*) та громади за інтересами (англ. – *relational community*) не слід жорстко протиставляти. Справді, простір «втрачає свою владу» над людиною, суспільством та міжлюдською комунікацією. Водночас, не слід нехтувати накладанням просторового та соціального. Інколи замість терміну «спільнота» доцільно вживати вислів «локальна соціальна система». Тут зміщується акцент із розуміння спільноти як сукупності індивідів до розуміння спільноти як системи інститутів сімейного, релігійного, правового характеру, якими користуються члени цієї локальної соціальної системи, перебуваючи таким чином у спільному середовищі проживання [8, с. 6]. Таким чином, два нібито взаємовиключних розуміння спільнот (вкорінене у простір та незалежне від нього) радше становлять спектр, континуум між цими двома типами сталого об'єднання людей [127].

У 1990-их роках поширюється комунітаристська (від англ. «communitarian», похідне від «community» – громада) інтерпретація соціальних спільнот, генетично пов'язана із ідеями утопічного соціалізму та сформульована американським соціологом А. Етціоні. Інтерпретуючи спільноти як особливу сферу відносин «Я – Ти», Етціоні протиставляє їх сфері ринку і сфері державного управління, що мають тенденцію до інструменталізації інтерсуб'єктивних відносин. Спільнота конституюється комбінацією двох елементів: сукупністю емоційно навантажених взаємин між учасниками і причетністю до загального наративу, спільних цінностей, норм і традицій.

Для цього підходу притаманна значна нормативна, ціннісна спрямованість. З цієї перспективи спільнота є особливим утворенням, що відзначається певною спрямованістю, інтенціональністю (скерованістю на виконання певних функцій) та пов'язана із індивідуальними та груповими потребами, інтересами, соціальним самопочуттям та добробутом. А. Етціоні обґрунтовує розуміння спільноти як групи індивідів або сімей, члени яких поділяють спільні цінності, інтереси, користуються послугами тої самої соціальної інфраструктури, є близькими локаційно. У центрі уваги дослідника питання про механізм впровадження загальних цінностей, які здатні забезпечити добровільне прийняття комунітарної моделі глобалізації і подолати розбіжності між людьми [131].

Нормативістське розуміння розглядає спільноти як середовище комунікацій, члени якого входять у стабільні взаємини один з одним з метою покращити ті обставини, в яких вони опинились. В цьому контексті загально визнаною метою спільноти є пошук способів, які допомагають жити в гармонії з самим собою та іншими. Наявність такого смислового навантаження, на нашу думку, робить доречним у даному випадку вживання терміну «громада». Коли група досягає стану громади, кожен з її членів може з упевненістю сказати: «Я почувуюся тут у безпеці» [8].

На відміну від спільноти, яка може бути позбавлена інтенціональності, громаду можемо сприймати як суб'єкт наділений певним цілепокладанням

(таке розуміння узгоджується із нормативістською позицією А. Етціоні). Призначення громади полягає у підвищенні якості життя й покращення соціального самопочуття своїх членів, задоволенні їхніх повсякденних потреб. Натомість, цілі організації перебувають поза нею самою та пов'язані із досягненням соціального успіху і розвитком людських ресурсів. Тобто громада завжди спрямована «всередину», на відміну від організації, котра орієнтована «назовні»¹. У літературі із нормативістською інтерпретацією поняття спільнота виділяють такі характеристики останньої:

1. Інклюзивність як принцип функціонування громади. З громади не виключають з огляду на національність, стать, вік або вірування. Така громада також вітає різні форми самовираження.

2. Виконання громадою функцій із підтримки та підвищення добробуту та соціального самопочуття. Ця функція посилюється у часи аномічної деморалізації.

3. Горизонтальність та колегіальність прийняття рішень. Справжня громада не живе за принципом диктату більшості. Люди в ній докладають усіх зусиль, щоб краще зрозуміти один одного. Так триває доти, доки досягається консенсус, тобто врешті-решт вони знаходять такий напрям діяльності, який усі згодні підтримувати в міру своїх можливостей.

4. Громада різнорідна за складом. Індивідуальні розбіжності не вважаються за перешкоду. В громаді відмінності в поглядах людей не нехтуються, не приховуються, не відкидаються і не змінюються – навпаки, їх вітають як цінний ресурс.

5. Врахування потреб, інтересів та міркувань усіх членів громади у її діяльності.

6. Громада витворює особливе середовище безпечної взаємодії, у якому ефективно відбувається соціалізація та не є необхідними формальні, бюрократичні гарантії чесності.

¹ Вживаємо тут це поняття в лапках, наголошуючи на тому, що йдеться саме про нормативістське розуміння спільноти.

7. У громаді лідерство переходить від однієї особи до іншої. Ніхто не стає керівником раз і назавжди. Кожен, натомість, іноді бере на себе обов'язки лідера і претендує на пошану за свій внесок у спільну справу.

8. Громада об'єднана довірою, солідарністю, взаємопідтримкою. Відчуття приналежності є важливим аспектом самопочуття членів громади [132].

Особливістю саме українського наукового дискурсу щодо поняття спільноти є паралельне (чи, навіть, альтернативне) використання терміну «громада». Як зазначає Н. Черниш, українська соціологічна традиція центральним осередком соціального життя здавна вважала спільноту, або громаду. Зрештою, сама соціологія початково у варіанті сформульованому М. Грушевським мала назва «громадознавство», а перша українська академічна соціологічна інституція, заснована у Відні в 1919 році мала назву Український інститут громадознавства [106, с. 20]. Поняття громади стосувалося територіально-адміністративного устрою, релігійних низових організацій, структур самоорганізації населення. У кожному разі невід'ємною рисою громад залишалося широке самоуправління. Також зауважимо, що «громадами» називали національно-культурні, освітні та громадсько-політичні осередки другої половини ХІХ – початку ХХ століть, виникнення яких стало наслідком лібералізації суспільного життя як у Російській так і у Австро-Угорській імперії і охопило територію і наддніпрянської України і Галичини. Ці та інші питання викликають необхідність поглибленої наукової рефлексії.

Поняття «громада», яке вживається низкою українських дослідників потребує наукової рефлексії, адже окремими дослідниками вживається як відповідник (замінник) терміну «спільнота», іншими ж вживається паралельно із терміном «спільнота». На нашу думку, поняття «громада» має певні смислові відтінки, порівняно із поняттям «спільнота». Так, зокрема, поняття «громада» в історичному та етнографічному сенсі описує конкретну форму буття українського народу. Подібно ж, це поняття наголошує на громадському (чи, навіть, громадянському) вимірі явища – тобто «вписує» його у тему колективних потреб, інтересів та колективної дії. Зауважимо також, що поняття

«грумада» у нашому розумінні вказує на такі особливі риси певної спільності як: реальний, а не номінальний характер об'єднання; громадянські проєкції такої спільності, наприклад, у формі колективної дії; добровільний характер такого об'єднання. Таким чином, поняття «грумада» можемо сприймати як таке, що описує окремий різновид спільноти. Поняття «спільнота», натомість, є ширшим, більш універсальним, позбавленим етнографічно-національного смислового відтінку.

Спільноти мігрантів є одночасно і резидентними (територіальними), і ідентифікаційними, і спільнотами за інтересами. Такі спільноти формуються в регіонах компактного проживання мігрантів, людей з подібною долею, подібним досвідом, подібними проблемами, маючи на меті задоволення потреби у приналежності до спільноти, в якій людина почуватиметься захищеною, потрібною. Спільноти мігрантів не слід сприймати виключно як об'єкт впливів з боку приймаючого суспільства. За умови збереження високого рівня соціальної інтеграції, спільної ідентичності та здатності до колективної дії (в тому числі у сфері відстоювання інтересів членів спільноти) формується суб'єктність цієї групи у новому суспільному контексті. Новий суб'єкт має складну структуру, до якої входять громадські організації, місцеві владні структури, церковні інституції, тощо. У процесі взаємодії між ними складається система взаємозв'язків – горизонтальних (суб'єкт-суб'єктних), або вертикальних (суб'єкт-об'єктних) – і взаємин – рівноправних (партнерських) або відносин залежності і підпорядкування (наприклад, у формі патрон-клієнтських відносин) [18].

Спостерігаючи за розвитком локальних спільнот, отримуємо нагоду побачити, як індивіди свідомо «кодують» свою поведінку з метою організації і нормалізації діяльності в умовах домінантного соціуму, актуалізуючи свою здатність володіти здобутим знанням та відтворювати відповідні уміння, досвід, знання, що мають знакову природу [58]. Іншими словами, йдеться про здатність індивіда, шляхом входження в спільноту, засвоєння її норм та цінностей, встановлювати відповідність між собою і умовами зовнішнього середовища. Аналізуючи особливості процесу включення мігрантів в життя

таких об'єднань, можна виділити дієві форми їх діяльності, з одного боку, та виклики і загрози функціонуванню цих структур, з іншого.

Функціонування спільноти (чи громади) може мати два «вектори» – внутрішній і зовнішній. У внутрішньому вимірі йдеться про забезпечення соціального порядку в межах групи, дотримання певного нормативного взірця, забезпечення певного рівня якості життя членів групи. Зовнішній вектор стосується взаємодії із «зовнішнім світом»: відстоювання інтересів і захисту прав членів громади, наданні членам громади можливостей і ресурсів досягнення успіху за вузькими межами громади.

Зазначимо, що традиція досліджень особливого різновиду соціальних спільнот, спільнот мігрантів у приймаючих суспільствах, є досить давньою хоч і малознайомою для української соціології, адже перші подібні дослідження датуються 1918 роком – роком публікації праці Ф. Томаса та У. Знанецького «Польський селянин в Європі та Америці» [190]. Вагомим внеском у дослідження зовнішньої міграції із перспективи функціонування спільнот мігрантів стали праці Дж. Ліндберга про соціальні мережі шведських мігрантів у США (1930 р.) [154] та авто-етнографічне дослідження американця словенського походження Л. Адаміка (1932 р.) [109]. Важливою у корпусі досліджень мігрантських спільнот стала етнографічно-соціологічна праця У. Вайта «Суспільство на розі вулиць», у якій досліджувалося життя італійської спільноти в Чикаго, практики та неформальні інститути, що утворюють «локальну соціальну систему» (1943 р.) [198]. У межах Чиказької школи соціології вивчення спільнот мігрантів продовжив Р. Парк. Він підкреслював, що «спільнота – це не лише зібрання людей, але об'єднання інститутів ..., не люди, але інститути є кінцевим і вирішальним фактором, що відрізняє спільноту від інших соціальних констеляцій» [65, с. 14].

Однією з наріжних методологічних позицій Чиказької школи є визнання визначального характеру просторової вкоріненості соціальних явищ і функціонування спільнот, зокрема. Запропонована ними теорія соціальної екології міста описує процеси структурування соціального простору міста,

зокрема, за етнокультурною приналежністю мешканців. Дослідники наголошують на співдію етнокультурного та соціально-економічного – виміри, накладання яких призводить до гомогенізації «природних територій» в межах міста. Прикладом таких природних територій є мігрантські гетто (чи, якщо відмовитися від терміну з негативною конотацією, мігрантські анклави). Мігрантські спільноти, які досліджував Р. Парк, локалізувалися географічно, витворювали з часом систему інститутів, які організовували життя спільноти. Матеріальним проявом цих інститутів є розташовані в просторі осередки колективної взаємодії мігрантів: заклади харчування, клуби, релігійні та громадські організації, об'єднання сусідів, місця традиційного спільного проведення вільного часу. Оскільки осередками локалізації мігрантів є, зазвичай, мегаполіси, то самотні етнічні спільноти формують такі собі «міста в місті». Спільнота може витворювати розгалужену інституційну систему, у якій може бути реалізована значна кількість потреб мігрантів. Зникає чи пом'якшується потреба вивчати мову, зразки поведінки нової культури, здобувати культурну компетентність необхідну для функціонування у приймаючому суспільстві.

Водночас із існуванням мігрантських гетто пов'язані і численні вияви дезорганізації і напруги поміж цими спільнотами та приймаючим суспільством [2]. Як зазначав Е. Берджесс: «Чикаго заповнили хвилі мігрантів з Європи... Коли ми починали свої дослідження численні сусідські етнічні спільноти вже надійно облаштувалися, маючи свої церкви, школи, газети, ресторани, політиків... На той час настрої громадськості викристалізувалися в доволі стійке упередження і неприязнь до переселенців зі східної і південної Європи... Діти мігрантів, опинившись між двох культур, не поділяли ні ідеалів своїх батьків, ні американських, хоч і ототожнювали себе з Новим світом. Вони збиралися у так звані вуличні компанії, які поводили себе відверто провокаційно, як щодо вимог батьків, так і щодо соціальних норм американського суспільства в цілому» [170]. Європейська школа соціологічних досліджень поповнила корпус праць, присвячених спільнотам мігрантів,

дослідженнями явища етнічної міграції, зокрема стосовно німців, турків, греків та низки етнічних груп з колишнього соцтабору [128].

Зрозуміло, що спільноти мігрантів суттєво відрізняються одна від одної. Найістотнішим аспектом їхніх відмінностей є різний рівень автономності та ефективності цих спільнот. Мігрантські спільноти, які мають усі інститути, що задовольняють їхні різноманітні потреби (від господарсько-економічних до дозвіллевих), мають передумови для високого рівня автономності, формують своєрідний, альтернативний до приймаючого суспільства «соціальний світ». Натомість спільноти, у яких інституційна структура є «бідною», створюють передумови для «виходу» мігрантів у світ приймаючого суспільства задля задоволення своїх потреб та інтересів. Автономні спільноти мігрантів можуть існувати відносно відокремлено від приймаючого суспільства. В такому випадку спільноти мігрантів лише номінально належать приймаючому суспільству, що створює передумови різнопланових труднощів у взаємодії між мігрантами та резидентами приймаючої країни. Виникають передумови формування та консервації упереджень, дискримінаційних установок і практик, які, зрештою, можуть вести до конфліктів, як у вимірі самої спільноти мігрантів, так і у взаємодіях останньої із приймаючим суспільством. Р. Парк на основі статистичних даних продемонстрував, що інтегровані та ефективні спільноти мігрантів відзначаються нижчим рівнем різноманітних форм соціальної дезорганізації [169].

Таким чином, ми бачимо складність і різнобічність проблеми, що постає як дилема сили і слабкості мігрантських спільнот. З одного боку, сильна спільнота, яка має різноманітні структури, що регламентують її життя, захищає мігрантів від різних проявів соціальної дезорганізації: від безробіття до відсутності догляду чи розпаду сімей [65]. Така спільнота попереджує девіантну поведінку своїх членів, здійснює моніторинг і контроль відповідності поведінки мігрантів до ustalених для спільноти норм. З іншого боку, така спільнота становить собою завершений універсум сенсів, зв'язків, інститутів і свідомо чи ні ускладнює взаємодію мігрантів із приймаючим суспільством,

адже для останніх перестає бути гострою потреба у вивченні мови та культури приймаючої країни, засвоєнні моделей поведінки у вимірі трудової та правової етики тощо.

На думку російської дослідниці М. Сафонові, з 1970-их років лейтмотивом вивчення спільнот мігрантів є демонстрація того, що приймаючі суспільства не є однорідними утвореннями, що відповідають моделі плавильного казана (англ. – melting pot), а однією із важливих структур, яка водночас є і показником, і чинником інтегрованості мігрантів у приймаюче суспільство, є спільнота мігрантів [83]. Одними з найбільш визначних здобутків у вивченні соціальних особливостей функціонування спільнот мігрантів відзначається канадська соціологія. Зокрема, канадським дослідникам Б. Велману та Е. Оаці належить єдине станом на сьогодні дослідження соціального капіталу спільноти українських мігрантів з особливим фокусом на темі пошуків працевлаштування із застосуванням соціальних мереж (детальніше про знахідки цього дослідження дивися у підрозділі 2.1.) [196].

Підсумуємо знахідки цього підрозділу. Вивчення соціальних спільнот посідає настільки істотне місце у межах об'єкту соціологічних досліджень, що може інтерпретуватися як центральна, «родова» ознака цієї дисципліни (як це, зокрема, бачив засновник української соціології М. Грушевський). Зауважимо, що, коли йдеться про спільноту мігрантів, то ключовою ознакою для віднесення особи до складу спільноти у цьому випадку, по-перше, є ознака реалізованої міграції за кордон. По-друге, приналежність мігрантів до спільноти може бути як номінальною, так і реальною, а в останній модальності різнитися за інтенсивністю. У цьому випадку йдеться про певний аналог явища, яке у соціології релігії називають оцерковленістю: ступінь інтеграції у діяльність спільноти, систематичність та інтенсивність цієї спільної діяльності.

Таким чином, розглянувши інтерпретації явища соціальної спільноти та особливості спільноти мігрантів, окреслимо основні поняття, концепти та теорії, які сформувалися у соціологічному дискурсі стосовно вивчення останніх. Як зазначалося, трьома аспектами, на яких наголошують дослідники

спільнот та які можуть у різних комбінаціях поєднуватися, є: просторова близькість; наявність спільних потреб, інтересів, спільної життєвої ситуації та, можливо, спільних проблем та викликів; наявність відчуття приналежності до єдиної групи, спільної ідентичності. Названі атрибути можуть бути актуалізованими і у такому випадку йдеться про реальну спільноту, або ж бути аналогом марксового «класу у собі» і залишатися номінальними. Актуалізація спільноти, її перехід із номінального в реальний стан відбувається завдяки соціальним зв'язкам, а найбільш помітними маніфестаціями «реальності» спільнот є практики, що вкорінюються у спільноті і підживлюють її існування (наприклад, практики комеморації), та колективні дії. Ймовірно, доцільно говорити про рівень сформованості спільнот – від тимчасового, аморфного, неактуалізованого, номінального стану до його протилежності – спільноти як соціального суб'єкта, із інституційною структурою, мережею систематичних соціальних зв'язків, відтворюваними колективними практиками. В останньому випадку спільнота виступає генератором особливого ресурсу, який коріниться у соціальних зв'язках та може використовуватися на індивідуальному та груповому рівні.

1.2. Теорія соціального капіталу у вивченні спільнот мігрантів: методологічні засади та окреслення предметного поля

Зміна вектору міграційного потоку з України, яка відбулася у контексті, по-перше, лібералізації міграційного режиму з країнами ЄС та, по-друге, погіршення україно-російських відносин та конфлікту на сході України призвела до різкого і масштабного кількісного росту числа українців, які перебувають в країнах Європейського Союзу, насамперед з метою виконання оплачуваної роботи. Таким чином, актуалізується проблема вдосконалення державної міграційної політики, посилення захисту прав українських мігрантів за кордоном, попередженні процесів професійної маргіналізації та прекарізації українських мігрантів. Очевидною є недостатність, обмеженість можливостей формально-правового регулювання різних проблемних аспектів життя

українських мігрантів за кордоном. Задля ефективності політико-правових засобів регулювання міграційних процесів необхідним є врахування соціальних, соціокультурних особливостей функціонування спільнот мігрантів у середовищі приймаючих суспільств, відповідні адаптаційні та інтеграційні практики, копінг-практики², практики соціальної взаємопідтримки та реалізації громадсько-політичних ініціатив. У зв'язку з цим виникає необхідність у виборі теоретико-методологічної основи соціологічного дослідження, у центрі якого були б саме спільноти українських мігрантів у приймаючих суспільствах.

Однією з теоретичних рамок, у межах якої центральне місце відводиться функціонуванню спільнот та яка має евристичний потенціал у вивченні спільнот мігрантів, є теорія соціального капіталу. Поняття «соціального капіталу» в науковому обігу з'явилося ще на початку ХХ століття. Початково поняття «капітал» було виключно «політико-економічним» та поступово було запозичене різними дисциплінами і стало «рядоутворюючим». Внаслідок цього сьогодні число відповідних неологізмів наближається до десятка. Це «людський капітал», «культурний капітал», «символічний капітал», «політичний та адміністративний капітал», «інформаційний капітал», «мережевий капітал» і, звичайно ж, «соціальний капітал». Поняття «соціальний капітал» має певні різнотрактування у науковому дискурсі. Синтез таких різнотрактувань дозволяє говорити про узагальнену і цілісну теорію соціального капіталу як особливого ресурсу, що може сприяти індивідам, спільнотам та суспільствам у долатті різноманітних проблем, підтримці соціального порядку та примноженні добробуту. Зокрема, перспектива соціального капіталу дозволяє зосередитися на можливостях, які надає спільнота в якості мережі зв'язків, відповідних ресурсів та обмежень, пов'язаних із членством в групі (зокрема у вимірі так званої «вимушеної довіри»), заснованим на спільності етнічного походження чи громадянства [4]. Зв'язки всередині групи дають можливість вирішення питань

² Копінг (від англ. coping — справлятися) — це те, що робить людина, щоб впоратися (англ. to cope with) зі запитам буденного життя. Поняття об'єднує когнітивні, емоційні та поведінкові стратегії.

працевлаштування, благоустрою через особисті знайомства, родинні та земляцькі зв'язки.

Теорія представлена кількома «авторськими» варіантами і має низку відмінностей у інтерпретаціях П. Бурдьє, Дж. Коулмана, Р. Патнама, Ф. Фукуями та інших. Водночас у цих теоретизувань є спільний «знаменник». Це аналіз соціальних спільнот із перспективи двох складових: структурної, якою виступають соціальні мережі («мережі-клуби» у інтерпретації П. Бурдьє чи «мережі громадянської участі» у інтерпретації Р. Патнама) та символічної складової, яка характеризує ціннісно-нормативний зміст функціонування спільнот. Перша складова передбачає увагу до структури мереж соціальних відносин і виділення фрагментів мереж, які мають більшу щільність. У соціальних мережах здійснюється обіг ресурсів різного роду – матеріальних, емоційних, інформаційних та ін. (детальний аналіз структурної та соціокультурної складової соціального капіталу спільнот мігрантів дивися у підрозділі 1.3).

Дослідники визнають соціальний капітал багатовимірним явищем. Окрім розмежування безпосередніх складових соціального капіталу існують і типології цього явища за якісними показниками, що дозволяє частково впорядкувати хаос визначень. Види соціального капіталу відрізняються за особливостями соціальних зв'язків поміж людьми, що належать до певних соціальних мереж. Згідно з класифікацією Дж. Коулмана, для формування соціального капіталу особливе значення мають невеликі відносно закриті групи. Дослідник дійшов такого висновку, вивчивши переваги приватних шкіл над державними школами у США. Дж. Коулман і його колеги опублікували дослідження, під назвою «Громадські та приватні школи»: було опитано понад 50 тисяч учнів старших класів в 1016 школах США. Головним висновком стало те, що в приватних школах вплив «сімейного фону» є сильнішим, аніж в громадських. Приватні школи мають більш сприятливий освітній клімат, вищий рівень неформального контролю за поведінкою учнів, вищі показники успішності учнів. У таких школах етнічні та класові відмінності згладжуються,

а їхні випускники частіше стають студентами. З'ясувалося, що неформальні міжособистісні стосунки та спільні цінності впливають, серед іншого, на академічну та кар'єрну успішність випускників приватних шкіл в майбутньому [124]. Коулман визнав, що невеликі, високоінтегровані групи мають більший вплив на формування соціального капіталу, аніж великі та низькоінтегровані.

При цьому слід зауважити, що для груп, у межах яких генерується соціальний капітал притаманне явище, описане представниками неінституціоналізму – явище «безбілетника» (англ. – freerider) [121]. Йдеться про те, що усі члени групи виграють від існування соціального капіталу, незалежно від свого «внеску», зусиль які вони зробили (чи не зробили) задля його створення. Тобто – і активісти, які інвестують значні зусилля і ресурси (час, кошти, психологічні та фізичні зусилля) у творення громади і ті члени громади, які стояли осторонь, в результаті можуть користуватися соціальним капіталом громади однаковою мірою. Більше того, соціальний капітал не створюється індивідами свідомо, а є результатом утилітарної спрямованості дій індивідів, прагнення користуватися певними вигодами і перевагами, тому може розглядатися як результат прагматичної поведінки.

Р. Патнаму належить розмежування типів соціального капіталу на більшою мірою інклюзивний та більшою мірою ексклюзивний. Дослідник описав перший як внутрішньоорієнтований, такий, що захищає статус-кво, цінності та ідеї, притаманні малим, однорідним соціальним групам, таким як сім'я, квазісімейна, етнічна чи ідеологічна група [174]. Інклюзивні мережі, відкриті для різних культурних та соціальних груп. Ці групи є неоднорідними. Інклюзивні зв'язки, на відміну від ексклюзивних, характеризуються меншою емоційною прихильністю, що, однак, дозволяє, ефективно шукати роботу за межами групи, покращувати загальну життєву ситуацію та встановлювати нові зв'язки, отримувати доступ до інформації з-за меж індивідуального вузького кола спілкування.

М. Вулкок розглядає соціальний капітал, передусім, із мережевої перспективи, при цьому наголошуючи на дилемі, що виникає поміж потребами

взаємодії у межах вузької високоінтегрованої групи та у межах суспільства. Сімейні та квазісімейні мережі відтворюють щільні зв'язки, групову лояльність, позитивну емоційну ідентифікацію із «ми-групою». Відповідальна поведінка, чесність, надійність і турбота про власну репутацію поширюється в межах цієї групи, але можуть не виходити за її межі і це може перешкоджати соціальним взаємодіям у суспільстві в цілому [199]. Свого часу американський дослідник Е. Бенфілд описав таке явище, використовуючи термін «аморальний фамілізм», яким позначається спрямованість на максимізацію короточасних вигод для своєї сім'ї всупереч інтересам інших членів громади [112]. У крайніх випадках це може призвести до актів нетерпимості, відчуження і навіть неприязні по відношенню до людей з-поза меж групи. Отже, перший описаний тип соціального капіталу – об'єднуючий (bonding від англ. bond – зв'язок), другий – сполучаючий (bridging від англ. bridge – міст). Г. Чепурко для позначення цих типів соціального капіталу вживає вдалий, на нашу думку, переклад – зв'язки-окови та зв'язки-мости [104, с. 277].

Для соціального капіталу у модальності «мосту» притаманне поширення у великих групах, які характеризуються слабшими зв'язками. Тут соціальні зв'язки є ланкою між людьми, які шукають допомоги чи підтримки серед людей поза своїм найближчим оточенням. Такий соціальний капітал пов'язує людей з різним економічним, соціальним та етнічним статусом, різними поглядами та цінностями. Тому він особливо цінний у створенні соціального діалогу, у випадку наявності суперечливих інтересів чи культурної дистанції між групами.

Очевидно, що оптимальним станом соціального капіталу в суспільстві є збалансованість першого та другого типів, оскільки перший відповідає за емоційну інтегрованість, підтримку, відчуття приналежності індивіда, а другий за взаємодію поміж малознайомими чи незнайомими людьми в знеособленому публічному просторі. Слабо розвинута мережа зв'язків призводить до ізоляції, або в більш серйозних випадках, до ексклюзії певних соціальних груп.

Один із найбільш впливових популяризаторів теорії соціального капіталу Ф. Фукуяма зазначає, що різні суспільства мають різний рівень соціального капіталу і різну «конфігурацію» його типів, відрізняються один від одного рівнем довіри. Одним із найбільш потужних генераторів соціального капіталу є сім'я та квазісімейні структури. Кожна із структур, що генерують соціальний капітал відзначається певним радіусом довіри – «колом», на яке поширюються у суспільстві позитивні наслідки соціального капіталу. Притаманні для певних груп норми співпраці, такі як чесність та взаємність у міжособистісних стосунках, можуть поділятися і поширюватися лише в межах вузького кола та не включати інших членів того ж суспільства. Дилема капіталогенеруючих структур полягає у тому, що іноді довіра всередині сім'ї та поза нею обернено пропорційні [136]. Довіра може мати різний діапазон – може поширюватися в межах невеликих груп чи всього суспільства.

Поряд із теорією соціального капіталу у концептуалізації функціонування спільнот мігрантів доцільно використати теорію міграційних мереж. Д. Мессі, Х. Дюранд, Н. Дж. Мелоун використовують цю теорію, аби продемонструвати соціальну вкоріненість міграційних процесів у вже наявні соціальні зв'язки і спільноти [158]. Відповідно до неї, кожен акт міграції змінює соціальний контекст, в межах якого приймаються наступні рішення про міграцію. Щойно число мережевих зв'язків поміж тими, хто мігрував, та тими, хто залишився вдома, досягає критичного порогу, міграція стає самовідтворюваною. Тому, починаючись із невеликих соціальних мереж, міграція стає рухом значних мас населення.

Сучасні дослідження міграційної проблематики найчастіше концентруються на приймаючих суспільствах з перспективи врахування потреб цих країн в оптимізації міграційної політики в зв'язку з реальними чи уявними загрозами. Поза полем зору дослідника, часто виявляється як перспектива суспільств походження мігрантів так і «соціальний світ» їхнього повсякдення – особлива транснаціональна система зв'язків, у межах якої і завдяки якій реалізуються практики щоденного життя і праці мігрантів. Між тим,

транснаціональні соціальні мережі підвищують ймовірність зовнішньої міграції, оскільки знижують вартість і час отримання необхідної інформації та ризик пересувань та витрат. Мережевий підхід наголошує на тому, що зовнішня міграція визначається міграцією на попередніх етапах, тобто є авторегресійним процесом (таким, показники якого в даний момент лінійно залежать від попередніх показників). Перші мігранти зіштовхуються з відносно високими «коштами» міграції через непевність результату міграції, брак інформації. Для наступної хвилі мігрантів «кошти міграції» є суттєво нижчими через те, що уже існує мережа знайомих та родичів у країні призначення [175].

В контексті нашого дослідження доцільно використати чотиристадійну модель міграції, запропоновану британськими дослідниками С. Каслсом та М. Мюллером [119, с. 34]. Згідно з цією моделлю, на першій стадії відбуваються трудові міграції робітників, що пересилають заробітки на батьківщину і планують повернутися. На другій стадії тривалість перебування за кордоном збільшується, виникають нові соціальні зв'язки на підставі спільності проживання, спорідненості або земляцтва. Тобто мова іде про утворення **міграційних мереж**, які, по суті, є набором міжособистісних зв'язків між мігрантами, колишніми мігрантами і немігрантами у країнах (регіонах) походження та призначення, та значно підвищують імовірність здійснення переміщення, оскільки зменшують міграційні витрати, невпевненість та ризики. Третя стадія пов'язана з об'єднанням сімей на території країни-реципієнта, свідомою орієнтацією на тривале перебування за кордоном та з утворенням етнічних громад із власними інституціями (громадські об'єднання, магазини, кафе, інший етнічний бізнес). На завершальній, четвертій стадії міграційного процесу, залежно від країни-реципієнта мігранти отримують відповідний правовий статус або самоізолюються (маргіналізуються). У такому випадку можна говорити про завершеність процесу міграції (з точки зору країни походження мігранта та приймаючої країни). В протилежному випадку мова йтиме про нелегальну міграцію з відповідними правовими та наступними економічними й соціальними наслідками. Загалом, оцінюючи ступінь

включеності мігранта у приймаючий соціум, виокремлюють низку моделей інтеграції мігрантів.

Такі соціальні мережі є ресурсом, який коріниться у соціальних зв'язках та дозволяє знизити витрати, запобігти надмірним втратам, оптимізувати прибутки [161]. Соціальні мережі (що складаються з колишніх та теперішніх мігрантів, їхніх сімей та знайомих) становлять собою важливий ресурс. За їх допомогою мігранти знаходять місце праці, житло, інформацію, психологічну підтримку та ін. Відколи кількість та щільність соціальних мереж досягає необхідного рівня, зменшуються витрати і ризики пересування, ймовірність міграції підвищується, поживляються міграційні потоки, що у свою чергу поширює відповідні соціальні мережі. Наявність соціальних мереж стає додатковим чинником зовнішньої міграції, оскільки становить собою сприяючу, спрямовуючу соціальну структуру [115]. Колишні мігранти, які сьогодні проживають у приймаючій країні, для наступних потенційних мігрантів є найкращим джерелом інформації про можливі здобутки та втрати, про уникнення проблем, яких колись самі зазнали. Вони можуть надати фінансову допомогу, допомогти знайти місце праці і адаптуватися в новому оточенні. Кожна хвиля мігрантів для наступної надає (чи потенційно може надати) подібну підтримку. Таким чином виникає ланцюг взаємопов'язаних та взаємовідтворюваних подій. Одного разу розпочавшись міграція триває, самовідтворюється.

Слабким місцем теорії є неврахування економічних чинників та неможливість пояснити причини першої хвилі міграції, а також повне нехтування соціокультурними особливостями контексту і становища спільноти мігрантів. Йдеться про явище, відоме у літературі під назвою *downward leveling pressure* – низхідний зрівняльний тиск. Це явище має місце тоді, коли спільнота мігрантів є зосередженою на відносно низькому рівні у системі соціальної стратифікації. Таке становище може зумовлюватися різними чинниками, зокрема структурами дискримінації та ексклюзії, протекціоністськими заходами приймаючих країн, що діють на ринку праці, захищаючи інтереси

резидентів. У такому випадку спільнота мігрантів перетворюється на відносно автономний «всесвіт», пошуки ресурсів, доступні статусні позиції, перспективи вертикальної соціальної мобільності та ін. можуть реалізуватися мігрантами лише в обмеженому колі «своїх». Зазвичай це відбувається у межах замкнутої низькоструктурованої та низько спеціалізованої економіки виживання (англ. – *subsistence economy*) і ресурси, які коріняться у соціальних зв'язках, виступають компенсатором браку економічних ресурсів. Формується комплекс соціальних характеристик, які загалом ускладнюють як інтеграцію в приймаючий соціум, так і індивідуальну самореалізацію мігрантів. Для таких мігрантських спільнот будуть характерними розширені багатопоколінні сім'ї, локалізація у межах добровільно утворених гетто, наявність інституцій взаємодопомоги, родинних та етнічних підприємств і, навіть, розвинуті структури етнічної організованої злочинності. Ще наприкінці ХІХ – початку ХХ століття були написані праці про культурну та етнічну вкоріненість етнічного підприємництва. Так, В. Зомбарт приділяв особливу увагу євреям як економічно активній групі, відзначаючи вплив соціокультурних чинників та, зокрема, релігії на характер економічного життя єврейських спільнот [34].

Феномен етнічного підприємництва тісно пов'язаний з процесами міграцій і являє собою форму соціоекономічної адаптації мігрантів, які змушені активно мобілізувати внутрішні ресурси спільноти в умовах приймаючого суспільства, яке нерідко є відносно закритим чи навіть ворожим. Наведемо тут означення ролі соціальних мереж, яке наводить Н. Варга, досліджуючи неформальні економічні практики: «Соціальні мережі, з одного боку, є вимушеними, компенсаційними механізмами, які формуються в умовах неефективності держави й інших соціальних інститутів. З іншого – являють собою універсальний соціальний механізм, що реалізує свої функції в умовах відносної соціальної та групової солідарності, доповнюючи цим функціонування інших соціальних інститутів... Ефективність соціальних мереж відображає їх здатність компенсувати неефективність формальних, передусім, державних інститутів» [12, с. 108]. У такій спільноті мігранти будуть тяжіти до

того, аби брати безвідсоткові кредити у межах «свого кола», обмінюватися послугами та неекономічними ресурсами, утворювати моноетнічні шлюби. Окремий представник цієї спільноти, спромігшись на просування у соціально-статусному, освітньому, матеріальному, професійно-кваліфікаційному вимірах перестає бути органічним елементом цієї системи економіки виживання. До такого представника спільноти спрямовані численні запити, прохання, які накладають неактуальні і обтяжливі зобов'язання надати позику, допомогти у працевлаштуванні родича чи «земляка», познайомити з «потрібними людьми» з-за меж спільноти мігрантів, поділитися новоздобутим матеріальним добробутом, статусом та ін. Відповідно, спільнота здійснює низхідний зрівняльний тиск, вимагаючи від новозбагатілого члена спільноти розподілу ресурсів. Такий тиск викликає відхід із спільноти тих, хто спромігся на відносний життєвий успіх. Такі члени спільноти розривають наявні дружні та родинні зв'язки, чи зменшують інтенсивність контактів (і, відповідно, зобов'язань), переїжджають із гетто, намагаються вибудувати нові особистісні соціальні мережі, у яких не діятиме вимога перерозподілу ресурсів на користь «більш злидених».

Окремим аспектом предметного поля вивчення міграції із перспективи теорії соціального капіталу є проблематика патерналістських установок мігрантів та трансформації цих установок під впливом міграційного досвіду. Настанови українських трудових мігрантів, в т. ч. на патерналізм або самоорганізацію, сьогодні зазвичай знаходяться поза соціальним та науковим дискурсами, що створює труднощі у виробленні цілісної системи знань про складне і багатомірне явище міграції, а відтак – у пошуку адекватних моделей державної та регіональної міграційної політики. Таким чином, констатуємо проблему невідповідності сучасного соціологічного знання про соціокультурні орієнтації українських трудових мігрантів потребам сучасного українського суспільства, яке намагається об'єктивувати оцінку складного соціального феномена української міграції та віднайти дієві відповіді на її виклики.

Патерналізм як особливий вид соціальних відносин, у межах яких партнер, що домінує, перебирає на себе певні установки та набори практик, які передбачають опіку над тим, хто йому підпорядкований, – є достатньо добре вивченим соціальним феноменом (Дж. С. Міль, Г. Дворкін, Дж. Файнберг, С. Ф. Шрам). На думку українського дослідника В. Сусака: «патерналізм є однією з найприкметніших рис населення сучасної України» [98, с. 77]. О. Куценко на підставі аналізу трендових соціологічних даних приходять до висновку про те, що українське суспільство не тільки зберегло, а й підсилило патерналістські установки за роки інституціональної лібералізації [52, с. 80]. Процеси самоорганізації розглядаються в рамках теорії самоорганізації з акцентом на принципах побудови організації, її утворенні, розвитку і самоудосконаленні (праці І. Пригожина, І. Стенгер, М. Хален, Л. Бевзенко).

Незважаючи на зазначений доробок, нині все частіше виникає потреба розглядати явища патерналізму та самоорганізації в рамках соціокультурного підходу (праці П. Сорокіна, Л. Іоніна, А. Ручки, Н. Черниш та ін.) тобто із урахуванням об'єктивності соціокультурних систем, їхніх вертикальних та горизонтальних вимірів, а також флуктуацій та активності суб'єктивного чинника, що репрезентується ціннісним світом і діями людей. Це повною мірою стосується і трудової міграції, яка хоча і є однією із тем зацікавлення сучасного українського наукового дискурсу (праці О. Малиновської, І. Прибиткової, У. Садової, О. Позняка та ін.), проте до цього часу рідко розглядається в соціокультурному контексті, а здебільшого – як механізм пристосування до складних соціально-економічних умов. А між тим, саме міграційний контекст великою мірою виявляє стійкість патерналізму як атрибуту традиційного суспільства, з одного боку, та дає змогу прослідкувати за процесами самоорганізації сучасних соціальних мереж, зокрема міграційних.

Предметне поле вивчення соціального капіталу спільнот мігрантів сформувалося і завдяки наступним соціальним процесам та викликам: впродовж останніх десятиліть у Західній Європі, особливо у Франції, Німеччині

та Великобританії, виникли великі громади уродженців країн Африки та Близького сходу. Американське суспільство зустрічається з викликами іспанізації. Демографічна і соціокультурна експансія етнічних меншин посилює ризики фрагментації і поляризації етнічно та культурно гетерогенних соціумів. Етнополітичні розмежування на «своїх-чужих» поглиблюються соціально-економічної диференціацією останніх, етнізації таких гострих соціальних проблем приймають товариств, як безробіття, бідність, депривація, соціальна нерівність, геттоїзація міського простору та ін. Це в свою чергу сприяє відтворенню та зміцненню культурної окремішності таких «паралельних світів» і обумовлює нагальну потребу приймаючих держав в адекватній інтеграційній політики [119].

Відповідно, однією з головних дискусій у літературі продовжує залишатися те, якою мірою соціальний капітал консервує групову замкнутість та веде до ексклюзії (чи посилює її), чи, натомість, створює проникаючі солідаризуючі структури у всьому суспільстві. Зокрема ця дискусія зачіпає і тему мігрантських спільнот та структур етнічного підприємництва, їх впливу на економічну та соціальну інтеграцію на місцевому рівні.

Підсумовуючи, зазначимо, що вивчення спільнот мігрантів у приймаючих суспільствах, є відносно малоопрацьованою темою міграційних досліджень. Водночас, саме у межах цієї теми розкривається потенціал міждисциплінарного взаємозбагачення різних дисциплін, що розглядають проблематику міграції. Важливе значення для розробки методології дослідження спільнот мігрантів мають теорія соціального капіталу на індивідуальному та колективному рівнях (П. Бурдье, Р. Патнам), а також теорія, міграційних мереж (Д. Мессі). Розгляд спільнот мігрантів із цієї перспективи дозволяє виявити можливості, котрі надає група у вирішення проблем зайнятості, отриманні інформації, адаптації до приймаючого суспільства і поряд з цим підтримці соціальних зв'язків із країною походження.

1.3. Структурний та соціокультурний виміри соціального капіталу спільнот мігрантів

Теоретики соціального капіталу П. Бурдьє, Дж. Коулман та Р. Патнам приділяють увагу різним аспектам цього явища. П. Бурдьє визначає соціальний капітал як сукупність фактичних або потенційних ресурсів, пов'язаних із членством у групі чи «соціальному клубі». Приналежність до клубу і маніфестується, і створюється культурними практиками, зокрема так званого демонстративного споживання [9]. Автор відзначає, що соціальний капітал утворюється з зобов'язань (англ. obligations) і «зв'язків» (англ. «connections»). Р. Патнам визначив соціальний капітал як «соціальні мережі та пов'язані з ними норми взаємності та довіри». Однак, аналізуючи роль соціального капіталу в процесі міграції, важливо також згадати визначення Дж. Коулмана, згідно з яким соціальний капітал являє собою «ресурси, що можуть бути використані суб'єктами для реалізації своїх інтересів». Автор визначає соціальний капітал за його функцією. Це «різноманітні сутності, що мають два спільних елементи: всі вони складаються з певного аспекту соціальних структур і полегшують певні дії суб'єктів (чи окремої особи чи груп). Внутрішньогрупові зв'язки уможливають вирішення проблем зайнятості і отримання інформації через власні знайомства та/або родинні зв'язки. Дж. Коулман аналізує механізми, що генерують соціальний капітал (взаємні очікування та групове дотримання і виконання норм), наслідки володіння соціальним капіталом (привілейований доступ до інформації) та соціальну організацію, яка забезпечує контекст як для ресурсів, так і для ефектів, що мають реалізуватися. Згідно з Дж. Коулманом, соціальний капітал набуває таких форм, як: 1) зобов'язання і очікування, 2) інформаційні канали, 3) норми. Істотною характеристикою спільноти як системи зв'язків, що впливає на рівень соціального капіталу, є «щільність» та «герметичність» цієї системи (англ. – density and closure). Істотним внеском Дж. Коулмана у вивчення соціального капіталу спільнот мігрантів є наголос на капіталогенеруючому характері релігійних організацій: автор наводить приклад недільних зустрічей румунських будівельників у США в локальній православній церкві, як практики,

що посилює інтеграцію спільноти, дозволяє формуватися та функціонувати мережі соціальних зв'язків мігрантів [123, с. 110].

Соціальний капітал функціонує, крім усього іншого, як джерело контролю та ресурсів, опосередкованих несімейними мережами, полегшуючи доступ до роботи, ринку та позик [115]. Соціальний капітал сам по собі не є рівнозначним з ресурсами, оскільки наявність соціальних мереж ще не свідчить про те, що ті чи інші мережеві ресурси будуть використані. Ключовою ознакою є використання мережевих ресурсів для індивідуального чи спільного блага. Оцінка якості та різноманітності (діапазону) соціальних зв'язків та мереж має вирішальне значення при оцінці корисності соціального капіталу. Дещо спрощуючи, зазначимо, що структурний аспект соціального капіталу має тісний зв'язок і асоціюється із соціальними мережами, натомість культурний аспект пов'язаний із довірою, нормами та цінностями. У межах цього підрозділу розглянемо цю та альтернативні або ж доповнюючі «препарації» соціального капіталу із особливою увагою до соціального капіталу спільнот мігрантів.

Структурний підхід до явища соціального капіталу ґрунтується на понятті соціальних мереж, що дозволяє будувати різні мережеві конфігурації, демонструючи відмінності в структурі соціального капіталу, здійснювати різного роду вимірювання щільності мереж, сили мережевих зв'язків, їхньої стабільності. Як зазначає російський дослідник Є. Вєсьолкін, категорія «соціальна мережа» вперше була введена в науковий обіг Д. Барнсом у 1954 р. Останній характеризував соціальну мережу як соціальні поля, які складаються з індивідів та зв'язків між ними [15]. Соціальні мережі мають низку характеристик важливих для соціального капіталу, який виникає на їхній основі. Так, вони можуть різнитися за такими критеріями: характер об'єднання, розмір, спосіб утворення, ступінь подібності їх членів, щільність, географічна концентрація, ступінь відкритості, механізми відтворення мережі, переважаючий у межах мережі спосіб розподілу різного роду ресурсів (реципрокація чи редистрибуція).

Соціальні мережі є множинними. Це означає, що кожен індивід належить щонайменше до двох типів соціальних мереж – сімейної та локальної. До них у різних комбінаціях додаються мережі професійного, соціально-демографічного, соціально-політичного характеру, різні за ступенем формалізації, та, нерідко, різні за наборами нормативних, символічних та культурних стандартів. Кажучи словами П. Бурдьє, соціальні мережі пов'язують індивідуальні позиції в межах одного соціокультурного поля і поза його межами. Наприклад, родичі можуть належати до різних професійних, класових, релігійних, регіональних спільнот, але зберігати родинні відносини. Соціальні мережі виконують роль каналів, якими відбувається обмін різноманітними ресурсами як між різними сегментами одного поля, так і між різними полями. Мережі мають важливий вплив на те, як ми поведимося, на те, яку ми отримуємо інформацію чи ресурси, на те, як ми ними обмінюємося, на спільноти, у функціонування яких ми включені, на можливості, які ми намагаємося реалізувати, на обмеження, які накладає на нас членство у певних мережах, на хвороби, якими ми хворіємо і врешті на те, як ми сприймаємо наше оточення і перетворюємо його [183].

Долучення індивіда до соціальної мережі дає йому змогу підвищити свій соціальний потенціал, отримати допомогу ресурсами в різних формах (від емоційної підтримки та допомоги у побутових справах до протекції у пошуках високооплачуваної роботи). Досить вивченим аспектом функціонування соціальних мереж, наприклад, є їхня активізація у підприємницькій діяльності, що пов'язується із такими перевагами як свобода від юридично-бюрократичного супроводу, можливість одержати пільговий грошовий кредит, не оформляючи його офіційно та ін. Соціальні мережі надають також моральну підтримку, соціальний захист, формують громадську думку в певному напрямі, що теж має велике значення для індивіда [175].

На увагу заслуговує і тема взаємозв'язку між характеристиками соціальних мереж та груповим соціальним капіталом. Під поняттям «соціальна мережа» Р. Патнам розуміє структури різного роду, найважливішими з яких є структури громадської замученості. Зокрема, згідно з Р. Патнемом горизонтальні

неформальні соціальні мережі є елементом соціального капіталу, а ієрархічні неформальні соціальні мережі (на прикладі півдня Італії Р. Патнем говорить, зокрема про такі «неоднозначні» капіталогенеруючі структури як сім'я, церква та мафія) творять так званий негативний соціальний капітал [66, с. 302]. Використання соціального капіталу індивідуальними або колективними суб'єктами можуть спричинятися не до стабільності та підвищення адаптаційних можливостей суспільства, а навпаки – порушувати їх. Так відбувається, наприклад, в ситуації, охарактеризованій у низці досліджень «аморальної сімейності», коли згуртованість і високий рівень довіри всередині партикулярних груп має виражену конфронтаційну, «ексклюзивну» спрямованість щодо інших груп суспільства, суспільних норм і цінностей.

Акцент на мережах як структурній складовій соціального капіталу є, на нашу думку, необхідним з огляду на те, що мережі соціальних зв'язків забезпечують механізм дії соціального капіталу, через структуру зв'язків поміж індивідами чи групами. Здобуваючи доступ до ресурсів через соціальні мережі, в яких вони закорінені, останні відтворюють соціальні практики, які відповідають мережевим правилам, і знаходять відображення у змістовно-символічній стороні соціального капіталу: нормах, цінностях і довірі.

Із вищенаведеної моделі можна виділити ще один важливий із перспективи дослідження спільнот мігрантів за кордоном процес – утворення міграційних мереж. Актуальність аналізу міграційних мереж зумовлена тим, що тривале перебування українських мігрантів поза межами України, іншокультурне середовище приймаючої країни, а також низка проблем буденного життя, створюють передумови об'єднання їх у різні організаційні форми (громади, спілки, асоціації тощо). Першочерговою проблемою, з якою стикаються новоприбулі мігранти, є успішна інтеграція у приймаючому суспільстві.

Дж. Дахінден, використовуючи теорію соціальних мереж, називає мережевий капітал як одну з можливих форм соціального капіталу, підкреслюючи важливість ресурсів (різноманітність та якість контактів),

наявних у мережах [125]. Таким чином, ті мережі, які характеризуються різноманітністю зв'язків, як «міцних, так і слабких», і широким спектром зв'язків з якісно різним складом з різноманітними «іншими» (з точки зору статі, етнічної приналежності, класу або, загалом, з точки зору статусу, але також і з точки зору ролей – родичів, друзів тощо) є, так би мовити, багатим мережевим соціальним капіталом.

Фрагменти мережі з високою щільністю зв'язків «всередині» і відносно низькою щільністю зв'язків «зовні» будуть називатися спільнотами. Соціальні мережі, які характеризуються високою щільністю зв'язків з часом гомогенізуються: уподібнюються комунікаційні та соціокультурні практики, ціннісні та нормативні уявлення. У дослідженнях Г. Лоурі описане явище мережевої бідності – автор наголошує на тому, що мережевий вимір і доступ до ресурсів, які коріняться у соціальних зв'язках, доцільно розглядати як ще один вимір стратифікації, який «переплітається» із іншими, відтворюючи бідність бідних та багатство багатих. Так, для соціально вразливих верств населення, переважно, притаманні щільні та однорідні кола спілкування – з носіями подібних характеристик – низьким соціальним статусом, рівнем освіти і, навіть, станом здоров'я. Прикладом такого типу соціальних мереж соціально вразливих груп є гетто, у яких мешкають, зокрема, окремі мігрантські спільноти. Це середовище генерує різнопланові дисфункційні наслідки, у ньому формується та відтворюється так звана культура бідності і, навіть, культура насильства, внаслідок відсутності легітимних способів досягнення соціального успіху. Мережева бідність, у цьому випадку, доповнює це «гріховне коло» маргіналізованості певних груп, які з часом набувають не лише структурних, а й соціокультурних характеристик, що відтворюють вразливий стан цих груп. Натомість для соціально успішних верств населення характерна значно більша різноманітність складу соціальних мереж: учасники мереж представляють широкий діапазон статусів і є відносно неоднорідними у культурному сенсі [155]. Закритість, замкнутість соціальної мережі, особливо за умов зовнішнього

тиску у вигляді дискримінації чи, навіть, істотних культурних відмінностей оточення, консервується та відтворюється в часі.

В основі соціокультурного аспекту лежить визнання визначальної ролі норм, практик, інститутів у формуванні соціального капіталу. При цьому головна увага приділяється інституційному середовищі, а також впливу формальних та неформальних інститутів, практик на накопичення соціального капіталу. До складу символічної складової соціального капіталу спільнот мігрантів входять такі елементи як довіра (яка поширюється на певне «коло», що дозволяє говорити про вузькі та широкі кола довіри різних соціальних і в т.ч. мігрантських груп), особливості ціннісної та нормативної системи, які встановлюють та регулюють взаємні зобов'язання та продукування спільних сенсів [11].

Згідно з **ціннісно-нормативним підходом**, соціальний капітал складається з низки цінностей та позицій громадян, що впливають або визначають, як ці громадяни пов'язані один з одним та з іншими з-за меж групи. Особливо важливими є позиції та цінності, що стосуються довіри, відповідальності, лояльності, оскільки це є визначальним для стабільності групи і співробітництва у її межах. З цієї точки зору соціальний капітал зосереджується на таких культурних цінностях та позиціях, котрі спонукають людей співпрацювати, довіряти, розуміти та співчувати один одному – ставитись один до одного як до «своїх», аніж як до незнайомців, суперників або потенційних ворогів. Таким чином, соціальний капітал є важливим, адже він представляє собою силу, що допомагає згуртувати суспільство, перетворюючи індивідів зі своєкорисливих егоїстів – із майже відсутніми соціальною свідомістю чи відчуттям взаємного обов'язку – на членів громади зі спільними інтересами, спільним розумінням соціальних відносин та відчуттям загального добра.

Соціальні норми і цінності – необхідні, проте не цілком самодостатні, умови здійснення різного роду соціальних зв'язків і формування соціального капіталу. Норми в сукупності з іншими елементами соціального капіталу

віддзеркалюють таку системну властивість суспільства (спільноти), як солідарність, співробітництво, взаємодія і взаємодопомога індивідів. В контексті цих факторів норми залежать від того, якою мірою і з якою групою чи спільнотою соціально і емоційно себе ідентифікують члени суспільства, якою мірою вони із корисливих егоцентристів перетворюються в повноцінних членів суспільства.

Норми і цінності здійснюють значний вплив на соціальний капітал. Вони підтримують і закріплюють соціальну практику в формі стійких формальних і неформальних інституцій, тобто процедура «укріплення» соціального капіталу в значній мірі набуває деперсоніфікованого характеру, стаючи не персоніфікованим емоційним почуттям, а суспільною нормою, правилом, звичаєм, традицією, значно зміцнюючи спільноти і солідаризуючи їх.

В центрі уваги А. Етціоні є проблема перегляду моральних норм в умовах сучасного розвинутого індустріального суспільства. На його думку у справедливому суспільстві порядок в загальному забезпечується за допомогою дотримання норм, тобто соціальним порядком здорового суспільства є моральний порядок. І для того, щоб соціальний порядок міг засновуватись на нормах, необхідно, щоб більшість громадян того чи іншого суспільства розділяли прийняті в ньому основні цінності. А для цього потрібно, щоб у ці цінності вірили, а не просто підкорялися їм. Власне так, на думку автора, і виникає довіра, яка повинна бути в «справедливому суспільстві» [131].

Власне, феномен довіри посідає центральне місце у структурі соціального капіталу. Слід зазначити, що саме цей складник соціального капіталу найповніше використовується вченими і дослідниками соціального капіталу для пояснення суті останнього. Ідею довіри у значній мірі розвинув Ф. Фукуяма у своїй праці «Довіра. Соціальні чесноти і творення добробуту». Дослідник підкреслює, що ця характеристика формується в результаті тривалої еволюції того чи іншого суспільства і що рівень довіри слугує фундаментальним забезпеченням стабільності соціальної структури. Ф. Фукуяма, говорячи про ціннісно-нормативну складову соціального капіталу, зазначає, що соціальний

капітал, на відміну від інших форм людського капіталу, неможливо створити шляхом вироблення і реалізації раціональних інвестиційних рішень. Автор зазначає, що здатність до взаємодії, до колективних дій залежить від того, якою мірою ті чи інші суспільства дотримуються єдиних норм і цінностей, можуть підкоряти індивідуальні інтереси інтересам великих груп. На основі таких спільних цінностей виникає довіра, яка має цілком конкретну економічну та соціальну цінність. Дослідник відзначає, що особливості довіри у суспільстві (чи окремій соціальній групі) є досить сталим явищем, яке формується впродовж тривалих періодів, зумовлюється широким спектром чинників (історичним, соціальним, культурним досвідом, наявною системою нерівності, функціонуванням системи права та ін.) і не може швидко змінюватися чи формуватися «згори». У свою чергу особливості довіри вплетені в систему соціальних зв'язків та визначають господарсько-економічні, політичні та інші комунікації в суспільстві. Суспільствам, які «не довіряють» (тобто мають низький рівень генералізованої довіри і поряд з цим окремі вузькі кола довіри) складно досягнути економічного успіху, інституційної ефективності, політичної стабільності. Автор стверджує, що добробут нації, як і її здатність до конкуренції, обумовлений єдиною непроникною культурною характеристикою – рівнем довіри, властивим даному суспільству [136].

Методологічні аспекти дослідження взаємозв'язку довіри і соціального капіталу показують, що вони виступають як передумова формування останнього і, водночас, як його наслідок. Таким чином, високий рівень довіри та соціального капіталу взаємовідтворюються. Так само відбувається і з низьким рівнем генералізованої довіри та соціального капіталу. У цьому випадку маємо своєрідне «гріховне коло» соціальних деформацій.

Рівень міжособистісної, організаційної (корпоративної) і суспільної (інституціональної) довіри слугує своєрідним «термометром» соціального здоров'я суспільства, оскільки відносини між «чужими» регламентуються законом. В свою чергу, відносини між індивідами як «своїми», які належать до

однієї організації, першочергово регламентуються мораллю, а мораль є тою формою самоорганізації і регуляції, що не опосередкована насиллям.

Ф. Фукуяма розглядає довіру як ключову характеристику розвиненого людського суспільства, яка проявляється на індивідуальному і соціальному рівнях (довіру до суспільних інститутів і до держави в цілому). Соціальний капітал він визначає як здатність людей задля реалізації спільної мети працювати разом в одному колективі. У свою чергу, така здатність до асоціації залежить від існування всередині спільноти норм і цінностей, поділюваних усіма його членами, готовими підпорядковувати свої особисті інтереси інтересам групи [136].

Український дослідник О. Демків виділяє підходи до дослідження соціального капіталу на основі розуміння його як індивідуального або групового блага. У першому випадку, соціальний капітал розглядається як характеристика індивіда, а в другому – як характеристика групи. Чітко розмежувати ці підходи дозволяє відповідь на питання про те, хто отримує вигоду – група або індивід [27]. Моделі спільнототворення вкрай важливі для функціонування соціуму на різних рівнях та мають численні наслідки – від визначення моделей обміну ресурсами та соціальної підтримки на рівні функціонування домогосподарств до функціонування масштабних ієрархічних рентиорієнтованих мереж патронажу, інтегрованих у систему політичних відносин та державного управління [28, с. 32].

Визнаймо, що поділ елементів соціального капіталу на структурні та соціокультурні, є не єдиним баченням цього явища. Спроби перегляду чи доповнення окресленої вище структури соціального капіталу як такого, що складається із структурної та соціокультурної складових, були здійснені в таких напрямках як: 1) увага до суб'єктності; 2) увага до інституційно-організаційного виміру; 3) увага до процесуального виміру соціального капіталу. Своєрідне бачення належить П. Норріс та Р. Інглегарту. Дослідники бачать соціальний капітал, як такий, що формується співдією трьох типів чинників: 1) структурними чинниками, що стосуються нерівномірного

розподілу «громадянських ресурсів», таких як час, гроші, знання та навички, що сприяють участі у добровільних асоціаціях; 2) культурні чинники – установки та цінності, що мотивують людей приєднуватися чи уникати асоціацій, включаючи їхні інтереси та ідеологічні переконання; 3) чинники, що стосуються суб'єктності та які зосереджуються на ролі мобілізації мереж та колективної дії [145]. У своїй подальшій роботі П. Норріс використовувала у крос-національному порівняльному дослідженні такі емпіричні показники соціального капіталу як генералізована довіра, ставлення до демократії та активне членство в громадських організаціях [167]. Водночас, як зазначає українська дослідниця Г. Чепурко: «Існує думка, що окремий аналіз довіри, громадської участі чи неформальних зв'язків з погляду їх позитивних або негативних ефектів є більш коректним, ніж створення інтегрального індексу соціального капіталу» [104, с. 273]. Ми поділяємо цю думку, оскільки надмірна квантифікація такого складного і багатогранного явища як соціальний капітал може спотворювати розуміння дослідником якісних вимірів цього явища.

Щодо ролі інституційно-організаційних чинників, то йдеться, наприклад, про наявність структури посередницьких організацій, які сприяють виїзду за кордон, займаються закордонним працевлаштуванням мігрантів та правозахисною діяльністю. Символічний вимір, у цьому випадку, стосується уявлень про країну призначення як про бажане місце перебування, праці, навчання чи проживання. Такі уявлення плідно досліджуються із використанням поняття «уявна географія» [177]. Окремим різновидом чинників є політично-інституційні (ті, що стосуються характеру міграційного режиму, ситуації із правами людини в країні походження та приймаючій країні та ін.) та економічні чинники, які у межах цієї розвідки не є об'єктом дослідження. Обидві групи чинників – ендогенні та екзогенні – визначають напрям і практики зовнішньої міграції у системі факторів відштовхування та протягування (англ. – push and pull factors).

До прикладу, трудова міграція, із Марокко у Францію спирається на структурні та соціокультурні виміри взаємозв'язку та залежності як:

соціокультурні чинники, наприклад, знання мешканцями Марокко французької мови та відносна культурна компетентність, яка полегшує функціонування у французькому суспільстві; структурні чинники, наприклад, наявність соціальних мереж марокканських мігрантів у Франції та численні франко-марокканські спільні підприємства, чи підприємства, які поєднують французькі інвестиції та управління із марокканськими трудовими ресурсами. Усі ці виміри значною мірою сформувалися у час колоніального правління Франції у Марокко [143]. Цю ж інтерпретацію можемо застосувати і стосовно міграції українців у євразійському чи західному напрямках.

У процесуальному вимірі істотним аспектом вивчення спільнот мігрантів є стадії міграційного процесу, у ході яких відбувається творення так званих міграційних мереж, вибудовується соціальна вкоріненість індивідів у мережі мігрантської спільноти (англ. – *social embeddedness*). Серед запропонованих у науковій літературі релевантних теоретичних підходів заслуговує на увагу концепція трьох стадій міграційного процесу, представлена російським вченим Л. Рібаковським. У запропонованій концепції автор пропонує розглядати міграційні процеси так, як вони виглядають для самих учасників переміщення. Завершений міграційний процес, згідно поглядів автора, складається з трьох пов'язаних між собою стадій: 1) вихідної (підготовчої) стадії, яка представляє собою процес формування міграційних настроїв, намірів і, врешті, реалізацію останніх³; 2) основної стадії, тобто безпосереднього акту переселення; 3) заключної стадії, що передбачає адаптацію мігрантів до умов приймаючого суспільства [82, с. 26]. Відповідно до аналізованої вище концепції міграційний процес складається із трьох окремих стадій. Така концепція може знайти застосування для аналізу як внутрішніх так і зовнішніх міграцій.

³ У рамках розгляду першої із вищенаведених стадій міграційного процесу слід звернути увагу на розмежування двох понять – «потенційної міграції» та «міграційної рухливості». Т. Заславська тв. Л. Корель запропонували наступну дефініцію потенційної міграції: це позитивне відношення до міграції у поєднанні із з прийнятим, але ще не реалізованим рішенням про переміщення. Натомість міграційна рухливість можна визначити як здатність особи до міграції, що сформувалася завдяки накопиченню нею міграційного досвіду [29]. Ступінь її реалізації проявляється на другій із стадій представлених Л. Рібаковським, а саме на стадії безпосереднього акту переселення.

Однак більш відповідним для аналізу у контексті цієї розвідки є використання чотиристадійної моделі міграції населення опрацьованої британськими дослідниками С. Каслсом та М. Міллером [119, с. 34]. За твердженням авторів характерною ознакою першої стадії є трудові міграції молодих працівників, які пересилають заробітки на батьківщину та планують повернутися. Під час другої стадії збільшується тривалість перебування за кордоном. Підвалиною зросту тривалості перебування є спільне проживання, спорідненість або земляцтво мігрантів. На третій стадії відбувається об'єднання сімей мігрантів на території приймаючої держави, це тісно пов'язане із фактом збільшення тривалості перебування за кордоном та початком створення етнічних громад. Характерною ознакою останньої четвертої стадії є отримання мігрантами надійного правового статусу у приймаючій державі, а з часом, навіть, права і статус етнічних меншин.

Зрештою ці виміри (структурний, символічний, інституційно-організаційний, процесуальний) у своїй співдії спричиняються до низки наслідків на індивідуальному, груповому та соціальному рівнях. В усіх випадках спільнота мігрантів «володіє» ресурсом, який на індивідуальному рівні може підвищувати життєві шанси членів спільноти, позитивно впливати на якість життя, доповнювати і збільшувати матеріальні ресурси окремих мігрантів. На груповому рівні ці характеристики є передумовою колективної дії, а також і в громадсько-політичній сфері.

Висновки до розділу 1

Тенденції розвитку сучасного світу засвідчують зростаючу роль міграції в усіх сферах суспільного життя. Міграція в її сучасних масштабах і формах є, з одного боку, наслідком глобалізації, а з іншого боку, викликом на шляху глобалізаційних процесів, виступає одним із найпотужніших чинників політичних, демографічних, соціальних та економічних змін у світі. Зовнішня міграція в сучасному світі набула безпрецедентного поширення і нових форм. Зростаюча мобільність населення, транспортні та інфраструктурні можливості,

лібералізація міграційних режимів і конституювання наддержавних регіональних утворень спричинилися до того, що сьогодні досвід виїзду за межі своїх країн упродовж життя отримує небачена раніше частка населення країн світу, інтенсифікуються економічні, культурні та соціальні обміни між громадянами різних країн.

Водночас, перманентні політичні, міжнаціональні та міжконфесійні конфлікти з їхнім переростанням у глобальні ведуть до напруження політичних ситуацій у здавалось би стабільних та процвітаючих суспільствах Західної Європи. Глобальні загрози, серед яких і загроза міжнародного тероризму і екологічні та епідеміологічні загрози, вимагають вироблення нових підходів також і до регулювання міжнародних міграційних процесів. Сотні тисяч мігрантів, прийняті розвиненими суспільствами Європи впродовж останніх кількох років, спонукають до створення нових безпекових стратегій. Такий розвиток подій ускладнює і без того непросту ситуацію з українськими мігрантами в Європі.

Ускладнення міграційної ситуації вимагає перегляду існуючих пріоритетів реалізації державної та регіональної міграційної політики. По-новому варто підходити і до наукового осмислення таких процесів та пошуку розв'язання проблем, пов'язаних з міграційними процесами. За умов традиційної квалості державних та регіональних органів влади в Україні актуальною є проблема пошуку внутрішніх резервів у вирішенні наявних міграційних проблем. Одним із таких резервів є соціальний капітал спільнот мігрантів. Оптимальною теоретичною рамкою, яка дозволяє охопити усі названі вище поняття та концепти, є теорія соціального капіталу, дослідницький потенціал якої у контексті вивчення спільнот мігрантів детально розглянуто у наступному розділі.

Науковий дискурс, присвячений центральним «тематичним ядрам» цієї роботи, є досить поширеним – йдеться про праці, сконцентровані на проблематиці соціальних спільнот, спільнот мігрантів та, врешті, соціального капіталу мігрантів. Водночас для української соціології значна частина цього

дискурсу є маловідомою. Між тим, соціальний капітал спільнот мігрантів актуалізується у низці вимірів. Аналітично препарувавши ці взаємопов'язані виміри, виділимо: структурний та соціокультурний виміри; інституційно-організаційний вимір; мікро-, мезо- та макрорівні розгортання цього явища. Ці виміри дозволяють окреслити предметне поле дослідження функціонування мігрантських спільнот українців за кордоном з перспективи теорії соціального капіталу.

У розділі розглядається науковий дискурс щодо поняття «спільнота» та експлікуються поняття «спільнота мігрантів» та «соціальний капітал спільноти мігрантів». З'ясовано, що для згаданого дискурсу, притаманний відхід від локаційної близькості і перехід до нетериторіальної концептуалізації, що наголошує на спільності життєвих ситуацій, потреб та соціальних зв'язках. Спільноти мігрантів є одночасно резидентними (територіальними), ідентифікаційними та об'єднаннями за потребами та інтересами. Ключовою ознакою для віднесення особи до складу спільноти у цьому випадку, по-перше, є ознака реалізованої міграції за кордон. По-друге, приналежність мігрантів до спільноти може бути як номінальною, так і реальною, а в останній модальності різнитися за інтенсивністю.

Найбільш релевантним, ємким поняттям, що охоплює проблематику функціонування спільнот мігрантів є «соціальний капітал». Положення теорії соціального капіталу дозволяють зосередитися на можливостях та обмеженнях, пов'язаних із членством у мережі соціальних зв'язків. Звернення до групових зв'язків та вкорінених у них ресурсах є частиною копінг-стратегій у вирішенні повсякденних питань життя мігрантів (пошуки житла, роботи, середовища спілкування, налагодження зв'язків із батьківщиною та ін.). Теорія соціального капіталу представлена кількома «авторськими» варіантами і має низку відмінностей у інтерпретаціях Дж. Ганіфан, П. Бурдьє, Дж. Коулмана, М. Вулкока, Р. Патнама та інших. Водночас у цих теоретизувань є спільний «знаменник». Це аналіз особливого ресурсу соціальних спільнот, який визначається чинниками двох типів – структурним (соціальні мережі) та

символічним (ціннісно-нормативний зміст функціонування спільнот, довіра як характеристика соціальних зв'язків у спільноті).

Із перспективи теорії соціального капіталу процес міграції можемо розглядати як такий, що вбудований як у структуру соціальних зв'язків, так і у ціннісно-нормативну систему функціонування спільнот. Структурною основою цього процесу є мігрантські мережі – набір міжособистісних зв'язків, які з'єднують теперішніх, колишніх та потенційних мігрантів. Міграційний рух, після того як із певних причин зароджується і спрямовує потік добровільних чи вимушених мігрантів у приймаючі країни мультиплікується через соціальні мережі, якими поширюється інформація про переваги і труднощі міграції, логістику міграційного переміщення, особливості приймаючої країни та ін. Міграційні мережі стають макромоделлю суспільства походження мігранта на чужині, надають мігрантам ресурси емоційної підтримки, відчуття групової приналежності, інформацію про можливості працевлаштування та увесь спектр різнопланових ресурсів необхідних для щоденного виживання в новому середовищі. Основні положення першого розділу дисертаційної роботи були висвітлені у публікаціях здобувача [87; 89; 91].

РОЗДІЛ 2

СОЦІОЛОГІЧНИЙ ДИСКУРС ФОРМУВАННЯ ТА ФУНКЦІЙ СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ СПІЛЬНОТ МІГРАНТІВ

2.1. Моделювання функцій соціального капіталу спільнот мігрантів у приймаючих суспільствах

Для соціологічного дискурсу, присвяченого соціальному капіталу, притаманна широта теоретизацій та системність: дослідники прагнуть, спираючись на аналізоване поняття, розкрити «магію соціальних процесів», відчинити «чорну скриньку соціальних процесів», кажучи термінами системної теорії. Такі теоретичні побудови переслідують досить амбітні цілі, серед яких – пояснення соціокультурних чинників (не)успішності ринкових та політичних трансформацій у порівняльному контексті, розкриття особливостей колективної соціальної дії та інтеграції спільнот. Моделювання ролі соціального капіталу у таких широких соціальних процесах передбачає встановлення причинно-наслідкового (каузального) зв'язку поміж елементами соціальної реальності. Загалом поняття каузальності є одним із ключових для загальнонаукової методології і, навіть, для наукового світогляду як такого. Каузальність стосується взаємозв'язку поміж подією А («причиною») й подією Б («наслідком»), яка необхідно настає за першою чи витікає з неї. Як зазначають К. Віншіп та М. Собель, в ідеалі найкращим є експериментальний підхід до виявлення причинності, коли дослідник має можливість маніпулювати однією змінною, утримуючи все інше незмінним. В соціальних науках дослідники покладаються на неекспериментальні дані. Провести експеримент, зазвичай, неможливо, тому в найкращому разі залишається покладатися на квазіекспериментальні методи (наприклад, порівняльний чи діахронний аналіз) [195].

Окрім того, в соціальних науках з часом у межах, наприклад, конструкціонізму піддається сумніву традиційне бачення каузальних зв'язків між соціальними явищами. Так, наприклад, соціальні проблеми постають не як

сукупність дисфункційних станів та процесів, щодо яких соціологія має визначити чинники формування та подолання, а як інтерпретація цих станів, запропонована медіа чи іншими соціальними агентами. Водночас, пошук каузальних взаємозв'язків залишається характерним елементом мейнстрімових соціологічних пошуків. У цьому підрозділі розглянемо положення теорії соціального капіталу з огляду на те, які наслідки використання цього ресурсу передбачаються дослідниками, зокрема, у тому, що стосується функціонування спільнот мігрантів.

Науковий дискурс щодо міжнародної міграції станом на сьогодні є дуже насиченим, в тому числі і спробами побудови інтегративних пояснювальних моделей, які беруть до уваги широкий спектр чинників. До таких, наприклад, належить модель запропонована Дж. Тейлором. На думку дослідника, пояснювати міграцію лише динамікою демографічних і економічних факторів було б явним спрощенням. Масштаби і напрямки міграції визначаються взаємодією безлічі змінних, таких як місце розташування країни, її місце в системі світового господарства, розподіл доходів, безробіття, розвиток системи освіти, характер політичного режиму, рівень безпеки життя, екологічне (не)благополуччя, наявність історичних політичних і культурних зв'язків з іншими державами, міграційна політика та ін. Взяті разом, ці фактори формують схильність і можливості людей до міграції [189].

Як бачимо, навіть коли йдеться про дуже інтегративні теорії міграції, все ж, поза увагою опиняються вкрай істотні із соціологічної точки зору аспекти. Насамперед із перспективи теорії соціального капіталу сам процес міграції можемо розглядати як такий, що вбудований у структуру соціальних зв'язків – він не лише руйнує чи послаблює соціальні зв'язки, а й посилює чи встановлює їх. Міграція із цієї перспективи сприймається як вкорінена в минулому (англ. – path-dependent process), а міжособистісні зв'язки як структури, що сприяють міграції.

Автором відповідної теорії вважається Д. Мессі, який зазначав, що: «кожен акт міграції змінює соціальний контекст, в якому приймаються наступні

рішення щодо міграції» [161]. Центральною ідеєю, що лежить в основі багатьох досліджень Мессі та його колег, є потужна роль міграційних мереж, які зв'язують мігрантів у місцях призначення та потенційних мігрантів у країнах походження. Роль міграційних мереж у процесі міграцій часто виявляється у формі наявності члена сім'ї чи близького знайомого, який є мігрантом. Ці мережі знижують міграційні витрати, надаючи мігрантам інформацію про потенційні країни та місця призначення, процес перетину кордону, правові аспекти перебування та працевлаштування і про наявність робочих місць та житло. Саме тому «за інших рівних умов, люди, які походять із спільнот, представники яких раніше мігрували, швидше мігрують, аніж люди, які походять з місць, міграція з яких була рідкісною» [134, с. 152]. Структурною основою процесу міграції, відтак, є мігрантські мережі – набір міжособистісних зв'язків, які з'єднують колишніх, теперішніх та потенційних мігрантів. Міграційні мережі знижують рівень різнопланових витрат та ризиків руху та збільшують очікуваний прибуток від міграції. Теорія міграційних мереж доповнена іншими пояснювальними моделями, в тому числі моделлю факторів притягування та відштовхування, теорією уявленої географії (англ. – *imagined geography*) та ін. оформилася у теорію кумулятивної каузальності.

Хрестоматійним кейсом, що ілюструє важливість соціальних мереж є історія італійської міграції у США наприкінці XIX століття. Італійці зазвичай їхали з Італії у США через скрутні економічні умови і за кілька років поверталися додому багатіями за італійськими мірками. Така практика була настільки поширеною, що до цієї групи мігрантів пристало, навіть, італійське слово *ritorni* (іт. – перелітні птахи, повертанці). Кажучи сучасними термінами, міграційний рух італійських заробітчан у США набув ознак циркулярності. Однак після прийняття у США закону про іміграцію (1924) міграційний потік був обмежений і все більше італійців ставали натуралізованими американцями, залишаючись у США назавжди. Загалом, починаючи з 1820 року до США імігрувало понад 5 мільйонів італійців і станом на сьогодні італоамериканці є четвертою за кількістю етнічною групою американського суспільства [173].

Таким чином, міграцію за кордон, як таку, можемо сприймати як один із ймовірних наслідків використання соціального капіталу. Цей приклад ілюструє широту спектру ймовірних наслідків, які дослідники пов'язують із соціальним капіталом в межах різних моделей каузального зв'язку. Різноманітність відповідних моделей помічає російський дослідник А. Коньков: «окремі компоненти соціального капіталу призводять до різних функціональних наслідків, які в більшій чи меншій мірі забезпечують реалізацію основної функції соціального капіталу, яка визначається як забезпечення доступу до благ, збільшення доступного індивідам і групам обсягу благ» [50].

Загалом теоретики соціального капіталу приділяють увагу наслідкам цього явища у таких сферах, як економічна, громадсько-політична, соціокультурна. Саме економісту Г. Лоурі належить інтерпретація соціального капіталу як нематеріальних ресурсів, які покращують можливості працевлаштування та життєвого успіху молоді. Дослідник концентрувався, зокрема, на проблемі расової нерівності у латентних формах, які відтворюються через різні опосередковані соціальні та культурні чинники, в тому числі і через конфігурацію та зміст соціальних мереж представників расових меншин [155]. Вплив соціального капіталу на економічну сферу полягає, зокрема, в тому, що створюється особливе середовище сприятливе для економічних взаємодій. Це середовище не обтяжене бюрократичними обмеженнями, приписами, а функціонує завдяки мережевим зв'язкам, зобов'язанням, рекомендаціям і репутації, якої необхідно дотримуватися. Обіг інформації завдяки соціальному капіталу сприяє тому, що вакансії на ринку праці заповнюються, позики повертають, а покупці знаходять продавців і навпаки.

Економічне значення соціального капіталу пояснює також і вітчизняний автор А. Бова. Спираючись на ідеї Ф. Фукуями, він бачить економічну функцію соціального капіталу у зменшенні трансакційних витрат, пов'язаних із формальними механізмами координації соціальних взаємодій. Як зазначає дослідник: «соціальний капітал здатен відігравати для соціуму як позитивну, так і негативну роль. Члени корпоративних, закритих груп одержують певні

переваги, однак активність таких об'єднань справляє вкрай руйнівну дію на суспільне життя в цілому. Прикладами негативної кооперації між людьми можна назвати злочинні угруповання, екстремістські та терористичні організації» [7].

Неформалізовані господарсько-економічні практики є невід'ємною частиною сучасної економіки, в тому числі і у функціонуванні складних систем, таких як, наприклад, фондова біржа – складних формалізованих системах, у роботі яких знаходиться місце і для неформальних потоків інформації і для обмежених кіл довіри і для інтегруючих культурних практик [200]. Координація, заснована на неформальних нормах, залишається важливою складовою сучасних економік. Причиною надання переваги неформалізованим практикам (таким як пошук працевлаштування, житла, чи отримання кредиту) може бути бажання уникнути громіздких, дорогих, бюрократичних процедур. При цьому неформалізованість таких обмінів приносить певний рівень ризику щодо того, чи дотримуватимуться сторони взаємодії умов угоди і своїх зобов'язань. У цьому випадку інструментом нормативного контролю виступає інтегрованість сторін угоди в соціальну мережу, мережу взаємних зобов'язань та послуг, яка вкорінена в минулому і має проєкцію в майбутнє. В даному випадку репутація сторін угоди може постраждати у випадку недотримання умов. Коли йдеться про високоінтегровані спільноти з щільними зв'язками, репутаційні втрати є серйозною загрозою і чинником, який стимулює добросовісність [136].

Значення так званої вимушеної довіри (англ. – enforceable trust) є надзвичайно істотним у механізмі каузальних взаємозв'язків соціального капіталу спільноти та його можливих наслідків, зокрема, у економічній сфері. Справа в тому, що ринкові суб'єкти ніколи і ні за яких обставин не володіють всією повнотою інформації (поняття «ідеального ринку», власне, і підкреслює аналітичний характер такої конструкції) і, діючи в умовах принципового браку інформації, надзвичайно цінним ресурсом стає передбачуваність поведінки партнерів. При цьому гарантії щодо дотримання певних зобов'язань не можуть

надходити від самих учасників взаємодій. У таких умовах спільнота, до якої належить індивід та у якій відбуваються трансакції, може виступати таким гарантом дотримання взаємних зобов'язань. Класичним проявом вимушеної довіри є етнічне підприємництво, для якого притаманні неформальні кредити і послуги – частина складних обмінів, наприклад, у мережах спільнот мігрантів. Чим вищою є впевненість у тому, що усі кредити і зобов'язання будуть повернуті та у відповідь на надані послуги можна розраховувати на послугу у майбутньому – тим міцнішою є соціальна основа етнічного підприємництва.

Стосовно «ефектів» соціального капіталу у економічному вимірі функціонування спільнот мігрантів наявні значні напрацювання зарубіжних дослідників. У географічному сенсі першими почали подібні дослідження американські вчені, далі західноєвропейські, а впродовж останніх десятиліть подібні дослідження з'являються скрізь, в тому числі і у пострадянських країнах. Найбільшою мірою привертають увагу дослідників такі ймовірні наслідки використання соціального капіталу спільнот мігрантів в економічній сфері, які стосуються виникнення так званої дуальної економіки в приймаючих країнах. Йдеться про формування своєрідної дилеми – інтеграція мігрантів в приймаюче суспільство з неминучими труднощами у процесі боротьби за отримання високостатусних, престижних та добреоплачуваних місць на ринку праці чи геттоїзація спільнот мігрантів, формування закритих «економік виживання» та структур етнічного підприємництва. У першому випадку «розмиваються» соціальні зв'язки у спільноті мігрантів, мігранти дедалі частіше стають частиною «зовнішнього світу», послаблюються структури соціальної нерівності та господарська спеціалізація мігрантів. В другому випадку паралельно функціонують дві економічні системи: з одного боку, високоспеціалізована та динамічна економіка приймаючого суспільства та, з іншого боку, «економіка виживання» геттоїзованої спільноти мігрантів. Для останньої характерні, переважно, низькокваліфіковані види діяльності, переважання родинних підприємств, загальна скерованість «на виживання, а не просування» (англ. – getting by/getting ahead) [165].

Наслідки соціального капіталу у громадсько-політичній сфері суспільства достатньо досліджені у працях багатьох зарубіжних авторів, які фокусуються на взаємозв'язку категорії «соціальний капітал» із ключовим елементом політичного життя та громадянського суспільства – третім сектором. Більшість дослідників і практиків громадської сфери підтримують тезу про те, що третій сектор виступає головним елементом «соціального капіталу», а відтак у такому дискурсі стає ключовою ланкою громадянського суспільства. Українська дослідниця А. Колодій проводить паралелі не тільки між соціальним капіталом і політичним життям суспільства, а й визначає роль останнього у становленні громадянського суспільства, яке представляє собою сукупність понять довіри, консолідації, толерантності. Дослідниця виділяє такі елементи соціального капіталу: горизонтальні зв'язки між рівними індивідами; норми довіри; колективна діяльність індивідів; почуття участі у житті суспільства і громади, почуття відповідальності один перед одним. Феномен „соціального капіталу” є якісним показником розвитку громадянського суспільства, що виявляється на усіх рівнях соціуму: індивідуальний соціальний капітал спричиняється до підвищення соціального самопочуття індивіда, його життєвих шансів; груповий соціальний капітал визначає якість життя спільноти, успішність реалізації колективної дії, дозволяє заощадити на формальних механізмах соціального контролю та ін. Загальносуспільний соціальний капітал є чинником інституційної ефективності, є основою гармонійної співпраці між політичними силами, справляє вплив на демократичну масову політичну участь [49]. Ми погоджуємося із думкою дослідників (О. Демків, В. Резнік) про те, що розглядати соціальний капітал та одне із його супутніх явищ – колективні практики – доцільно, фокусуючись не лише на членстві у громадських організаціях [28; 77]. Доречно аналізувати ширший спектр структур, які стають основою колективних практик (в тому числі і неформальних структур) адже частка населення, яка є учасниками громадських організацій, є сталою та незначною.

Що стосується соціокультурної сфери, то Ф. Фукуяма відзначає, що соціальний капітал має важливі напрямки застосування у соціокультурному середовищі суспільства. Саме соціальний капітал (довіра та цінності) дозволяє групам, церквам, неурядовим організаціям поширювати позитивні наслідки своєї діяльності у суспільстві, надавати послуги – у галузі освіти, охорони здоров'я, та забезпечувати всі види соціального захисту для решти суспільства, без потреби звертатися безпосередньо до урядових структур, тобто велика кількість соціальних послуг надається безпосередньо іншими частинами громадянського суспільства. Значним є потенціал дії соціального капіталу у економічній сфері. На думку А. Портеса, основні функції соціального капіталу полягають в його здатності бути: джерелом соціального контролю; джерелом внутрішньогрупової (сімейної) підтримки; джерелом благ через мережі, які виходять за межі партикулярної групи [172]. Окрім того серед економічних функцій соціального капіталу дослідниками були виділені такі: збільшувати обсяг доступних індивідам благ або ресурсів; знижувати трансакційні витрати учасників економічного обміну, наприклад, через відмову від «громіздких» формальних правових угод та адміністративного контролю; усувати невизначеність та встановлювати передбачуваність дій учасників економічних взаємодій.

Як зазначають В. Піддубний, Ю. Привалов та Г. Чепурко: «довірче середовище з характерними для нього увагою, толерантністю й повагою до всіх людей, залучених до нього, є сприятливим для появи інноваційних ідей і доведення їх до рівня практичного втілення. Наприклад, трудовий контракт робить найм і спільну роботу раніше незнайомих людей, що не мають основи для взаємної довіри, у цьому випадку, плідними. За наявності довіри їхня спільна робота стає значно більш плідною» [105, с. 192].

Інтегративні інтерпретації наслідків використання соціального капіталу представлені, зокрема у роботах Ф. Фукуяма та А. Портеса. На думку Ф. Фукуяма, здатність до співробітництва є одним із ресурсів, продуктивне значення якого сприяє економічному та політичному розвитку країн та може

бути зафіксоване у крос-національному вимірі [136]. Фукуяма розглядає поняття «соціальний капітал» як неформальні норми і цінності взаємного співробітництва. Соціальний капітал не просто якість формального об'єднання людей в асоціації або організації, це мережа, система неформальних відносин, зрештою, громадський ресурс. Дослідник розмірковує про соціальний капітал як властивість (чи «власність») не окремої особистості, а спільнот об'єднань і, навіть, цілих суспільств. За умови «здорової соціальності» витворюється комплекс взаємопов'язаних інститутів, у якому політичні групи, громадські організації, медіа, профспілки та інші елементи «публічного простору», кажучи словами Ю. Габермаса, забезпечують ефективне функціонування урядових інституцій. Портес вважає, що соціальний капітал має важливе значення для добробуту суспільства. Оптимізм, задоволеність життям, політична активність – все це можна вважати наслідком основних аспектів соціального капіталу. Соціальний капітал пов'язаний з цілою низкою потенційних функціональних проявів, в тому числі, зростання валового внутрішнього продукту (ВВП), сприяння більш ефективному функціонуванню ринків праці, зниженню рівня злочинності, а також підвищенню ефективності діяльності установ державного управління [172].

Стосовно наслідків функціонування соціального капіталу мігрантських спільнот доцільно розглядати їхню варіативність, залежно від того, якими є структури, що генерують соціальний капітал. Істотно у цьому сенсі відрізняються два ідеальні типи капіталогенеруючих структур: горизонтальні, добровільні та інклюзивні, з одного боку, та ієрархічні, партикулярні, створені із застосуванням адміністративного чи нормативного тиску. Функціонування спільнот мігрантів у вимірі соціального капіталу визначається як внутрішніми, так і зовнішніми чинниками. Релеватними чинниками першого типу є сімейні та родинні структури, архаїчні формування на зразок кланів, описані у соціальній антропології, вкорінені моделі індивідуальної та колективної дії (поведінковий репертуар, кажучи терміном Ч. Тіллі), моделі шлюбної поведінки (прихильність до ендо- чи екзогамії) та ін. Зовнішні чинники

стосуються приймаючого суспільства, інклюзивності чи ексклюзивності останнього, наявності упереджень та дискримінації в її різних (формалізованих та неформалізованих) проявах. У процесі функціонування спільнот мігрантів розгортається складна співдія названих чинників. Двома вимірами, у просторі яких розгортається життєдіяльність спільнот мігрантів, є автономність (що її Дж. Коулман розглядає як функцію щільності соціальних мереж та їхньої герметичності) та ефективність. Нижче запропонуємо авторську концептуалізацію характеристик соціального капіталу спільнот мігрантів у названому двовимірному просторі (див. рисунок 2.1.). При цьому, розмежовуючи типи спільнот мігрантів за змістом соціального капіталу, ми інтегруємо у нашу типологію розмежування трьох типів неформальної економіки, здійснене українською дослідницею Н. Варгою на підставі аналізу релевантного наукового дискурсу: економіка виживання, залежної експлуатації і зростання [13].

Низькоефективна високоавтономна спільнота мігрантів. Для такої спільноти характерний гомогенний у соціокультурному та статусному відношенні склад. Соціальні мережі щільні («усі знайомі зі всіма»). Спільнота є «герметичною»: зв'язки із приймаючим суспільством нечисленні. В силу наявних упереджень чи/та дискримінації спільнота високоінтегрована в нормативному та культурному сенсі. Важливими є релігійні та навколорелігійні практики комеморації. Оскільки можливість повернутися в країну походження під питанням (наприклад, в силу загрози політичного переслідування чи в силу необхідних на це високих витрат), спільнота консервується в існуючому стані і складі. Важливість спільноти для окремих її представників вкрай висока. В спільноті діють правила взаємодопомоги, зобов'язання щодо малозабезпечених членів спільноти. Можливість самореалізації і досягнення соціальної успішності в приймаючому суспільстві дуже примарна (чи складнодосяжна). Ті мігранти, які досягають відносного успіху (освітнього чи кар'єрного), зазнають тиску спільноти і часто залишають її межі, намагаються позбутися структурних та соціокультурних зв'язків як із

спільнотою мігрантів, так і з країною походження. Ті хто стає об'єктом акультураційного впливу з боку приймаючого суспільства, зазвичай, зазнають дисонантної акультурації – поряд із засвоєнням цінностей та мови, притаманних приймаючому суспільству, відмовляються від цінностей та мови країни походження. Тип господарської діяльності, переважно, інтенсивний, сфера зайнятості – малорентабельні заняття, які не потребують високої кваліфікації. Для спільнот мігрантів цього типу притаманні такі форми неформальної господарської діяльності як, наприклад, будівництво житла власними силами (англ. – self-construction of shelter).

Високоєфективна та високоавтономна спільнота мігрантів. В такій спільноті поряд із сильними зв'язками (за принципом «свій до свого по своє») присутні і слабкі зв'язки (користуючись термінами М. Грановеттера) [141]. У складі спільноти перебувають мігранти із різним, в тому числі і з відносно високим, статусом. Це можуть бути зв'язки типу сполучаючого соціального капіталу (англ. – linking social capital), які можуть мати характер структур патронажу, протекції взамін надання певних послуг. Відносини довіри та взаємні зобов'язання дуже важливі для функціонування такої спільноти. Довіра має мережевий, «вимушений» характер, адже невиправдання довіри та недотримання зобов'язань загрожує санкціями спільноти, втратою репутації, остракізмом, що сприймається мігрантами як серйозна загроза. Функція неформального контролю реалізується ефективно.

Між спільнотою і приймаючим суспільством існують взаємозв'язки, необхідні для успішного функціонування структур етнічного підприємництва. Етнічне підприємництво виконує низку функцій, але має і дисфункції. Так, для тих підлітків, які не мають освітніх успіхів і не стають професіоналами, успішним засобом протистояння зниженню соціального статусу, стає етнічний бізнес. Це водночас відкриває для них певні можливості висхідної мобільності, але і знижує мотивацію до здобуття освіти та побудови кар'єри в приймаючому суспільстві [137]. У межах такого типу спільнот поширеними будуть такий тип неформальної зайнятості, як, наприклад пошиття одягу мігрантами і, зокрема,

відносини між тіньовими мігрантами і субпідрядниками, більшість з яких погоджуються на випадкові, нерегулярні підробітки, без офіційного найму.

Високоєфективна низькоавтономна спільнота. Спільнота такого типу поєднує певні базові родинні, квазіродинні, земляцькі, «сильні зв'язки» із «слабкими зв'язками», в тому числі тими, які об'єднують спільноту з зовнішнім світом приймаючого суспільства. Для спільноти такого типу характерна культурна маргінальність – присутність у культурному житті спільноти як «власних», «привезених з Батьківщини» цінностей та норм, так і тих, що характерні для приймаючого суспільства. Відбувається селективна акультурація. Засвоєння мови і культури приймаючого суспільства супроводжується збереженням сильних зв'язків з етнічною спільнотою і збереженням ключових елементів батьківської культури. Спільнота не зазнає тиску дискримінації чи упереджень, численними є транснаціональні шлюби. До складу таких спільнот входить частка мігрантів, які перебувають у процесі висхідної акультурації, засвоюють необхідні мовні та культурні знання, розбудовують систему зв'язків, необхідну для досягнення успіху в приймаючому суспільстві. У вимірі колективної дії спільнота засвоює поведінковий репертуар приймаючої країни. Спільнота виступає своєрідним клубом, що поступово втрачає вузькоетнічний характер, посилює свою інклюзивну спрямованість через певний «тематичний фокус», релігійного, сусідського, громадсько-політичного характеру. Для цього типу спільнот мігрантів буде притаманна така форма неформальної зайнятості як, наприклад, об'єднання неформальних мікровиробників–ремісників, які обслуговують ринок приймаючої країни.

Низькоєфективна низькоавтономна спільнота. У зв'язку із просторовою розпорошеністю мігрантів, браком часу, новими життєвими можливостями, втратою спільної ідентичності та ін., функціонування спільнот такого типу підтримується вузьким колом активістів – тих, для кого пріоритетом практик та ідентичності залишається наявність спільної країни походження і спільність, що об'єднує мігрантів. Зазвичай такими

активістами є ті, хто має добру репутацію, користується довірою та має певні успіхи в діяльності в приймаючому суспільстві. Практична відсутність зовнішніх дискримінаційних бар'єрів, можливість самореалізації в приймаючому суспільстві послаблюють спільноту мігрантів. Участь у її функціонуванні стає вибірковою і несистематичною. Мігранти, які (уже більше номінально, а не реально) належать до такого типу спільнот у своїй діяльності цілком інтегровані у приймаючий соціум і не витворюють окремого сектору неформальної економіки разом з іншими мігрантами. Важливим чинником такого послаблення є поширення циркулярного типу міграції, коли мігрант регулярно і часто переміщується між країною походження та приймаючою країною, набуває необхідної культурної компетентності і комунікативних навичок у новому середовищі, завдяки чому відчувається в приймаючому суспільстві так само комфортно, як і у суспільстві походження.

Поняття циркулярної міграції і, тим більше, його застосування у дослідженні міграції з України є певною мірою інноваційним станом на час написання цієї роботи. Саме поняття «циркулярна міграція» сформувалося і поширилося відносно недавно і з часом стало позначати не лише тип, а й особливу якість міграційних переміщень. Нижче розглянемо визначення цього поняття представленні у науковому дискурсі. Уперше термін „циркуляції” стосовно міграційних переміщень вжив наприкінці 1950-х років К. Мітчелл (C. Mitchell) стосовно мобільності населення центральної Африки. Найпростіша дефініція поняття вказує на те, що „циркулярна міграція є однією із форм тимчасової міграції, характерною рисою якої є повторюваність (передбачає більш ніж один виїзд у приймаючу країну і повернення на батьківщину)» [164, с. 30]. Більш складне визначення запропонував французький дослідник Ф. Фарг (P. Fargues), визначивши критерії, що є невід'ємними від такого типу міграції: тимчасовість, повторюваність, відносно вільний перетин кордонів між батьківщиною та

приймаючою країною, легальність таких переміщень, а також легальність перебування і виконання оплачуваної роботи у приймаючій країні [133, с. 2].

Прямим є взаємозв'язок соціального капіталу із відтворенням процесу міграції. Ключовою характеристикою соціального капіталу є можливість його конвертації. Усі форми (біофізичний, фінансовий, людський, політичний, адміністративний, культурний, символічний та ін.) капіталу можуть бути взаємно конвертовані. Так, наприклад, у випадку міграційної проблематики потенційні мігранти можуть отримати інформацію та рекомендації від членів своєї мережі щодо потенційних напрямів міграції, можливості працевлаштування, облаштування побуту, можливостей надсилання зароблених коштів додому, зрештою, про усю логістику поїздки, перебування та повернення. Інакше кажучи – монетизувати власні соціальні зв'язки. Наявність зв'язків, підкріплених взаємними зобов'язаннями та довірою дозволяє набувати доступ до ширшого діапазону ресурсів, користуватися в певних соціальних колах позитивною репутацією. Перші мігранти, які приїжджають на нове місце призначення, не мають соціальних зв'язків – для них міграція є досить ризикованим процесом, пов'язаним із витратами, непевністю і, навіть, небезпеками. Тим, хто вдається до уже проторованого шляху міграції є значно простіше. З часом транскордонні міграційні мережі роблять міграцію привабливою стратегією, пов'язаною із надійним і безпечним джерелом доходу. На рівні спільнот як в країнах походження так і в приймаючих країнах міграція глибоко вкорінюється в поведінковий репертуар. Можемо припустити, що такий процес може настільки «поглинати» населення спільнот, що зовнішня міграція може вважатися своєрідною традицією, у буденному сприйнятті поєднуватися із уявленням про відповідальність та господарську активність членів спільноти. Відповідно, відмова від участі в міграційному русі може в таких спільнотах зазнавати певної стигматизації – ті, хто відмовляються від цієї практики можуть сприйматися як такі, що не бажають брати на себе відповідальність. У приймаючих суспільствах з ростом числа мігрантів відбувається їхнє

вбудовування в ринок праці, заповнення певних доступних позицій та сегментів економіки. Окремі професії та сфери діяльності можуть набувати культурного чи етнічного «маркування» як «робочі місця мігрантів», які неохоче займають резиденти приймаючих країн.

Один із провідних сучасних дослідників міграційних процесів, Д. Мессі (D. Massey), зазначив, що так звані повторювані міграції можуть бути зумовлені натуральним (природним) циклом виробництва певної продукції (наприклад, сільськогосподарської) чи регулярно повторюваними періодами працевлаштування та безробіття, коли мігранти повертаються до своїх домівок [157]. На думку Голда (Gould, W. T. S.) і Протеро (Prothero R. M.), циркуляцією слід називати форму мобільності, характерною рисою (ознакою) якої є усвідомлене бажання повертатися у країну походження, підкріплене відповідними практиками, тобто істотною складовою циркулярного типу міграції слід вважати відсутність намірів стосовно постійної чи довготривалої зміни місця проживання [140]. При цьому повернення не є механічним наслідком «виїзду», а усвідомленим і конструктивним вибором мігранта, частиною міграційної стратегії.

Така особливість істотно пом'якшує проблему «відтоку мізків», адже у цьому випадку повернення не є механічним наслідком «виїзду», а усвідомленим і конструктивним вибором мігранта, частиною міграційної стратегії: здобувши, окрім економічної вигоди, певний професійний та особистий досвід, мігрант отримує реальну можливість працювати не лише для себе, а й для розвитку власної країни [61, с. 45]. Таким чином у межах цієї роботи ми розуміємо циркулярний тип міграції як такий, що має наступні особливості: періодичні виїзди у інші країни; легальність і у тому, що стосується перетину кордону, і у перебуванні та можливому працевлаштуванні у приймаючій країні; періодичне добровільне і цілеспрямоване повернення мігранта у країну походження.

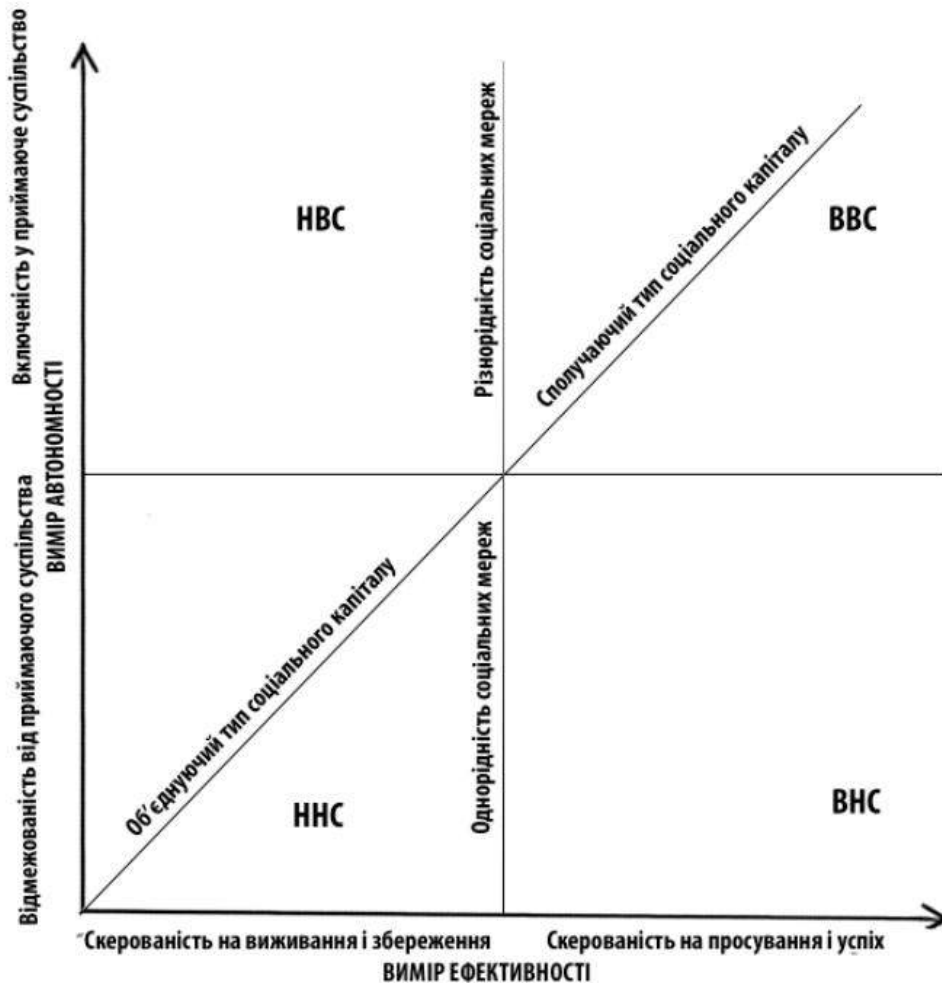

Рис. 2.1. Простір актуалізації якісних характеристик соціального капіталу спільнот мігрантів в приймаючих країнах

[Джерело: розробка автора]⁴

Один із авторитетних дослідників міграції Ф. Дюваль (F. Duvell), аналізуючи науковий дискурс щодо міграцій, зазначає, що концепт «відтоку мізків» є застарілим і не враховує того, що сучасні міграційні процеси часто є сезонними, циркулярними, тимчасовими. Таким чином, дискурс щодо відтоку мізків має бути збагачений концептами «циркуляції мізків», а також увагою до тих переваг і здобутків, які отримують надсилаючі країни (brain gain) [128].

⁴ Низькоєфективна високоавтономна спільнота (НВС), високоефективна високоавтономна спільнота (ВВС), високоефективна низькоавтономна спільнота (ВНС) та низькоєфективна низькоавтономна спільнота (ННС).

2.2. Досвід емпіричних досліджень соціального капіталу спільнот мігрантів

Сучасний соціологічний дискурс містить значну кількість напрацювань із вивчення соціального капіталу мігрантів. Попередниками сучасних досліджень були уже згадані у першому розділі Ф. Томас, У. Знанецький, Дж. Ліндберг, Л. Адамик, У. Вайт та ін. Названі дослідники відзначилися методичними знахідками, зокрема у сенсі застосування методів спостереження, біографічного методу та аналізу документів.

Сучасні ж послідовники цієї традиції озброїлись теоретико-методологічними інструментами теорії міграції, теорії соціальних мереж та теорії соціального капіталу. Піонерами сучасних досліджень цієї проблематики вважають А. Портеса та Дж. Сенсенбренера, авторів розвідки «Вкоріненість та міграція: нотатки щодо соціальних чинників економічної дії» (1993 р.) [172]. У представленій у цій роботі соціологічній концептуалізації міграції центральне місце посідає поняття «соціальний капітал». Дослідники продовжують розгляд дилеми, описаної Р. Парком, та пропонують закон обмеженої солідарності: чим більше група мігрантів відмінна за фенотипом або культурними характеристиками від більшості населення приймаючого суспільства, тим більше упереджень та дискримінаційних бар'єрів різного роду відчують члени цієї групи і тим сильніше почуття групової солідарності та більший обсяг соціального капіталу, заснованого на цій солідарності. Одною з ключових тез теорії асиміляції, розробленої А. Портесом, є наголос на впливі дискримінації на функціонування спільнот мігрантів та їхню індивідуальну поведінку. А. Портес виділяє три типи ресурсів, якими можуть користуватися мігрантські спільноти. Перший тип – це державні програми приймаючих країн (наприклад, програми об'єднання сімей, перекваліфікації, соціальної допомоги). Другий – це відносно позитивне ставлення приймаючого суспільства. Третім, найважливішим ресурсом є згуртованість самої

спільноти мігрантів, її соціальний капітал. Об'єм соціального капіталу прямопропорційний до сили зовнішньої дискримінації і оберненопропорційний до доступних економічних можливостей за межами спільноти мігрантів.

Формування міграційного потоку із перспективи теорії соціального капіталу відбувається завдяки міграційним мережам. Тут поєднуються дві важливі теоретичні традиції – теорія соціального капіталу та теорія міграційних мереж. Остання була сформульована Д. Мессі і полягає у тому, що міграційні мережі за своєю сутністю становлять комплекс міжособистісних зв'язків між «новими мігрантами», «старими мігрантами» (діаспорою) та резидентами приймаючих країн. Відбувається формування так званого «міграційного ланцюга»: мігранти виїжджають до когось, хто вже знаходиться в приймаючій країні, до особи, яка першою виїхала за кордон (це може бути хтось із знайомих або членів родини). У подальшому мігранти, які опинилися в новому для себе соціальному, культурному та інституційному оточенні, у різний спосіб облаштовують власне життя, коло спілкування, трудові, дозвіллево-культурні та інші практики. Існує ціла мережа зв'язків, за допомогою яких мігранти шукають роботу, отримують контакти та необхідну інформацію з питань легалізації, придбання чи пошуку житла тощо. Існування такої мережі може мати значний вплив на вибір країни міграції.

Ці процеси впливають на відтворення міграційного потоку: з кожним новим мігрантом розширюються мережеві зв'язки, які пов'язують потенційних мігрантів із попередніми мігрантами, і накопичується соціальний капітал мігрантів. Більше людей можуть використовувати ці ресурси, що збільшує їхню ймовірність міграції. Йдеться про так звану кумулятивну причинність – складний взаємозв'язок соціальних явищ у ході якого відбувається відтворення системи за рахунок функцій здійснених її складовими частинами. Теорія кумулятивної причинності полягає в тому, що

кожен акт міграції змінює соціальний контекст, в межах якого наступні переміщення людей стають більш ймовірними [160].

Таким чином, у західній (в першу чергу американській) соціології сформована теоретико-методологічна позиція аналізу функціонування спільнот мігрантів із перспективи теорії соціального капіталу. Соціальний капітал виступає пояснювальною моделлю як у тому, що стосується формування та відтворення міграційних потоків, так і у тому, що стосується виникнення та функціонування спільнот мігрантів у приймаючих країнах. На жаль, як зазначає Б. Ленсі, дослідження, що порівнюють різні форми соціального капіталу мігрантів, залишаються рідкісними, особливо ті, що містять емпіричну складову [152, с. 156].

У 2003 році була опублікована спільна робота Б. Велмана та Е. Оаки, присвячена порівнянню соціального капіталу п'яти груп мігрантів, що проживають у Торонто: англійців, німців, італійців, євреїв та українців [196]. Пошук роботи є однією з практик, у яких яскраво проявляється те, як мігранти пристосовуються чи намагаються змінити існуючі у приймаючих суспільствах системи нерівності, зокрема, за допомогою соціальних контактів. Добре оплачувана робота, пов'язана із високим статусом збагачує можливості конвертації капіталу – людського у фінансовий та соціальний. Відповідно, відсутність доступу до належних соціальних мереж може створити основу для формування та відтворення структур нерівності. Різні соціальні зв'язки (у межах спільноти мігрантів та за її межами) надають різні структурні можливості. Одне з припущень, яке верифікували у дослідженні автори полягає у тому, що представники груп мігрантів покладатимуться на зв'язки у межах спільноти навіть тоді коли це не вигідно. Інше, протилежне, припущення полягає у тому, що мігранти шукатимуть працевлаштування за межами «внутрішньоетнічної економіки», оскільки передбачається, що внутрішньоетнічні зв'язки можуть надати доступ лише до професій відносно статусу.

Отримані дослідниками дані свідчать про те, що члени етнічних груп із нижчим статусом, як правило, домагаються більших успіхів у тому випадку, коли розбудовують та використовують соціальні зв'язки поза межами своєї спільноти мігрантів. І навпаки, члени груп із відносно високим статусом домагаються менших успіхів у випадку розбудови та використання соціальних зв'язків у межах власної мігрантської групи. Було виявлено, що близько 40% українських мігрантів в Торонто використовують зв'язки з-поза меж своєї спільноти (так звані слабкі зв'язки, кажучи термінами М. Грановеттера) для пошуків працевлаштування і ці зв'язки, як правило, призводять до отримання високооплачуваних робочих місць. Використання таких зв'язків пов'язане зі збільшенням доходів на 45%.

Українські мігранти, які отримали інформацію про працевлаштування від представників етнічних груп з високим соціальним статусом досягли середнього доходу в розмірі 17 786 доларів, порівняно із середнім доходом у \$ 10500 для тих, хто отримував інформацію від представників етнічних груп із нижчим статусом.

Мережі соціальних зв'язків, які використовуються задля пошуків роботи мають істотне значення для розподілу робочих місць цих п'яти етнічних груп у Торонто. Більше членів кожної етнічної групи використовують особисті контакти при працевлаштуванні, ніж використовують інші методи, такі як пряме подання заявок, оголошення в газетах, використання послуг державної служби зайнятості Канади Manpower або рекомендацій профспілки. Фіксуються певні відмінності у відсотках членів етнічної групи, які використовують особисті контакти. Так, понад 50% мігрантів, які належать до єврейської етнічної групи використовують особисті зв'язки у пошуках роботи, а у випадку представників української емігрантської спільноти таких виявилось лише 40%. Виявлені результати можуть свідчити про певні культурні, а також мережеві особливості названих спільнот.

**Методи отримання інформації щодо працевлаштування
серед п`яти етнічних груп мігрантів у Торонто (% , n)**

Етнічні групи мігрантів (за середнім рівнем соціального статусу)	Формальні методи⁵	Пряме звернення до працедавця	Особисті зв'язки	Разом
Євреї	27 / 49	20 / 36	54 / 98	100 / 183
Англіїці	33 / 94	23 / 65	44 / 123	100 / 282
Німці	33 / 84	23 / 58	45 / 115	100 / 257
Італійці	21 / 54	28 / 70	51 / 131	100 / 255
Українці	32 / 91	28 / 80	40 / 114	100 / 285
Разом	29,4 / 372	24,4 / 309	46,0 / 581	100 / 1262

Джерело: [196]

Представляє інтерес ступінь відтворення та зміни, стійкості та динамічності соціальних статус груп мігрантів, те як представники груп мігрантів долають несприятливі структури нерівності чи діють відповідно до них. Як бачимо, спільноти мігрантів істотно різняться. Так, для спільнот із відносно високим рівнем соціального статусу характерна орієнтація на особисті зв'язки. Представники єврейської спільноти мігрантів звертаються до своїх особистих зв'язків у більш як половині випадків пошуку роботи. Натомість українці звертаються до особистих зв'язків у 40% таких випадків. Ймовірно це може свідчити про те, що для членів спільнот із вищим соціальним статусом, доступний ширший діапазон соціальних зв'язків, їхні особистісні мережі є багатшими на цінні ресурси (в тому числі і на ексклюзивну інформацію щодо можливостей працевлаштування). В такому випадку пошуки працевлаштування стають однією із практик, яка посилює мігрантські соціальні мережі через взаємні послуги і зобов'язання, рекомендації і протекції. Натомість, групи із нижчим рівнем соціального статусу не відзначаються широким діапазоном соціальних зв'язків і доступом до ексклюзивної інформації. Такі групи є більш однорідними і зв'язки у їхніх межах гарантують доступ до обмеженої кількості

та діапазону соціальних статусів, професій, позицій. Тому цілком раціональним у такому випадку є концентрувати пошук місця працевлаштування за межами групи, якщо, звичайно ж, той хто шукає роботу має намір просуватися у системі соціальних статусів. Така ситуація до певної міри руйнує мігрантські спільноти із низьким соціальним статусом – пошук соціального успіху «веде» представників спільноти за її межі. Для спільнот мігрантів притаманний різний ступінь етнічної однорідності. При цьому вимір складу соціальних мереж мігрантів корелює із середнім показником статусу груп мігрантів. Це означає, що більш успішні середовища є більш етнічно різнорідними. Такий висновок є очікуваним, адже йдеться саме про канадське суспільство, яке є досить строкатим у етнічному сенсі і, відповідно, етнічна різнорідність особистісних мереж означатиме також і високий рівень інтеграції в суспільство, а не лише у свою етнічну групу. В такий спосіб формується своєрідне замкнуте коло, коли однорідність соціальних мереж не дає можливостей просування у системі статусів, а низькі соціальні статуси консервують замкнутість на невеликих і однорідних спільнотах. Відповідно, формується своєрідна дилема – міцність спільнот мігрантів може поєднуватися із низьким соціальним статусом, однорідністю соціальних зв'язків та ресурсів, низькою інтеграцією в приймаюче суспільство. І навпаки – соціальний успіх прямо пов'язаний із різнорідністю особистісних мереж, широким діапазоном доступних статусів і ресурсів і це, щонайменше, маргіналізує значення «етнічної близькості» як чинника структурування соціального світу особистості. З іншого боку, члени двох груп високого статусу, англо-канадці та канадці німецького походження, отримували більш високі доходи, використовуючи зв'язки в межах своєї етнічної групи.

Мережева нерівність і відмінності у розбудові індивідуального соціального капіталу мають поколіннєвий вимір. Очікувано одноріднішими виявляються соціальні мережі мігрантів першого покоління, а особистісні мережі дітей мігрантів – народжених у приймаючих країнах – є значно більш

⁵ Пошук роботи за оголошеннями, через рекрутингові агенції, біржу праці

різнорідними і більшою мірою слугують містком із «зовнішнім світом» за межами сім'ї та етнічної групи.

Із знахідками Б. Веллмана та Е. Оаки кореспондують і знахідки інших авторів. Так, Дж. Дахінден виявила, що існують чинники, які визначають ступінь інтеграції новоприбулих до мігрантських спільнот. Це рівень освіти, релігійності, тип мобільності та рівень заробітків: високоосвічені мігранти були сильніше вбудовані в багатонаціональні мережі, але не дуже добре інтегровані в свої рідні етнічні спільноти [125].

На шляху утворення спільнот мігрантів виникають бар'єри різноманітного характеру. В літературі знаходимо згадки про такі з них як дефіцит часу, вразливість та соціально-економічну незахищеність мігрантів, високий рівень патерналістських очікувань та громадсько-політичну пасивність. Надмірну зайнятість мігрантів і пов'язаний із нею дефіцит часу можна пояснити скрутним становищем родин мігрантів в Україні і прагненням їм допомогти, зважаючи на що мігранти часто працюють понаднормово або ж займаються додатковим підробітком. Труднощі може створювати також повне чи часткове невизнання приймаючою стороною українських освітніх ступенів, що спонукає мігрантів, окрім мовних, додатково відвідувати професійні курси чи здобувати освіту у приймаючій країні [168]. Значну проблему для формування спільнот може становити надмірна зосередженість мігрантів на матеріальних чинниках і «зароблянні грошей».

Водночас, доцільно говорити і про ті перешкоди у спільнототворенні мігрантів, які викликані чинниками соціально-культурного характеру, пов'язані із особливим соціальним капіталом мігрантів. Зокрема йдеться про явище, відоме під назвою низхідний зрівняльний тиск (англ. – downward leveling pressure). Суть явища полягає у тому, що у високоінтегрованій спільноті, для якої норми взаємодопомоги та солідарності, а також практики непотизму, є важливими у поведінковому етосі, окремі члени спільноти, які намагаються «просунутися» у системі соціальної стратифікації (і особливо ті, кому це вдається) зазнають групового тиску та змушені «надто дорого платити» за своє

перебування у спільноті. Це явище має місце тоді, коли спільнота мігрантів зосереджена на відносно низькому рівні у системі соціальної стратифікації. Таке становище може зумовлюватися різними чинниками, наприклад, наявністю формальної чи неформальної дискримінації щодо членів спільноти, непристосованістю членів спільноти до вимог ринку праці приймаючої країни та ін. [171] У такому випадку спільнота мігрантів набуває характеристики відносно замкнутої економіки виживання (*subsistence economy*) і ресурси, що коріняться у соціальних зв'язках виступають компенсатором браку економічних ресурсів. Для таких мігрантських спільнот будуть характерні розширені багатопокілінні сім'ї, локалізація у межах добровільно утворених гетто, наявність інституцій взаємодопомоги, родинних та етнічних підприємств і навіть міцні структури етнічної організованої злочинності. У такій спільноті мігранти будуть тяжіти до того, аби брати безвідсоткові кредити у межах «свого кола», обмінюватися послугами та неекономічними ресурсами, утворювати моноетнічні шлюби.

Окремий представник цієї спільноти, спромігшись на просування у соціально-статусному, освітньому, матеріальному, професійно-кваліфікаційному вимірах перестає бути органічним елементом цієї системи економіки виживання. До такого представника спільноти спрямовані численні запити, прохання, які накладають неактуальні і обтяжливі зобов'язання надати позику, допомогти у працевлаштуванні родича чи «земляка», познайомити з «потрібними людьми» з-за меж спільноти мігрантів, поділитися новоздобутим матеріальним добробутом, статусом та ін. Відповідно, спільнота здійснює низхідний зрівняльний тиск, вимагаючи від новозбагатілого члена спільноти розподілу ресурсів. Такий тиск викликає відхід із спільноти тих, хто спромігся на відносний життєвий успіх. Такі члени спільноти розривають наявні дружні та родинні зв'язки, чи зменшують інтенсивність контактів (і, відповідно, зобов'язань), переїжджають із гетто, намагаються вибудувати нові особистісні соціальні мережі, у яких не діятиме вимога перерозподілу ресурсів на користь «більш злидених» [171, с. 1344]. У цьому сенсі соціальний капітал не збільшує

людський капітал, а навпаки, перешкоджає його зросту, групове членство стає бар'єром для соціальної мобільності. Сильний об'єднуючий соціальний капітал відносно депривованих, дискримінованих груп накладає обмеження на соціальний успіх членів цих групи.

Виникає проблема відповідності соціального капіталу спільнот мігрантів вимогам приймаючого суспільства, оскільки для успішного функціонування в приймаючому суспільстві мігранти повинні бути долучені до нових практик, традицій, навіть стереотипів. З цієї точки зору накопичення соціального капіталу спільноти мігрантів ексклюзивного типу перешкоджає інтеграції в приймаюче суспільство. Постає питання про необхідність відмови від традиційних норм, принципів, які можуть суперечити успішній інтеграції в нове суспільство.

Висновки до розділу 2

Підведемо підсумки цього підрозділу. Соціологічні дослідження спільнот мігрантів мають насичену історію і представлені роботами різних періодів (від чиказької школи соціології у 1920-их роках до сучасності). Географічно такі дослідження початково виконувалися у США, а згодом в країнах Західної Європи. Дослідження релевантного соціологічного дискурсу свідчить про те, що навіть у випадку праць, в яких не вживається поняття «соціальний капітал», увага дослідників все одно спрямована на соціальні зв'язки та соціальні мережі мігрантів, у характеристиках яких (конфігурації, щільності, однорідності та ін.) шукають пояснення процесів, що відбуваються насамперед після прибуття мігрантів в приймаючі суспільства (пошук роботи, проживання, отримання емоційної підтримки). Значний корпус праць присвячений темі інтеграції мігрантів, інклюзії та ексклюзії, соціального успіху, бідності та нерівності і ролі у формуванні та відтворенні цих явищ соціальних зв'язків та мереж мігрантів.

Зважаючи на те, що в українській науковій, і зокрема, соціологічній літературі недостатньо уваги приділяється такому аспекту явища міграції як

формування та функціонування спільнот мігрантів, окреслюється актуальність дослідження. Перспектива соціального капіталу дозволяє зосередитися на можливостях, що їх надає спільнота в якості мережі зв'язків, відповідних ресурсів та обмежень, пов'язаних із членством в групі (зокрема у вимірі так званої «вимушеної довіри»), заснованим на спільності етнічного походження чи громадянства. Зв'язки всередині групи дають можливість вирішення питань працевлаштування, благоустрою через особисті знайомства, родинні та земляцькі зв'язки. На сьогодні накопичено значний обсяг досліджень зовнішньої міграції історичного, економічного, статистично-демографічного та соціологічного характеру. Проте досі у цьому науковому дискурсі дуже малою мірою висвітлювалася перспектива теорії соціального капіталу.

Теоретичні побудови, центральними для яких є поняття соціального капіталу вибудовують певні каузальні взаємозв'язки поміж цим та іншими соціальними явищами. Із цієї перспективи каузальний взаємозв'язок виявляється, насамперед у формуванні самого процесу міграції. Останній можемо розглядати як такий, що вбудований у структуру соціальних зв'язків. Міграція не лише руйнує чи послаблює соціальні зв'язки, а й посилює чи встановлює їх, та сприймається із цієї перспективи як вкорінена в минулому (path-dependent process) та соціальних зв'язках. Структурною основою цього процесу є мігрантські мережі – набір міжособистісних зв'язків, які з'єднують теперішніх, колишніх та потенційних мігрантів. Міграційні мережі знижують рівень різноманітних витрат та ризиків та збільшують очікуваний прибуток від міграції.

Теоретики соціального капіталу прихильні до моделей взаємозв'язку соціального капіталу та різноманітних (переважно позитивних) соціальних наслідків у економічній, громадсько-політичній, соціокультурній сфері. Так, у економічній сфері наслідками соціального капіталу виступають: зменшення трансакційних витрат, пов'язаних із формальними механізмами координації соціальних взаємодій; збільшення обсягу доступних індивідам благ або ресурсів; зниження трансакційних витрат учасників економічного обміну,

наприклад, через відмову від «громіздких» формальних правових угод та адміністративного контролю; уснення невизначеності та встановлення передбачуваності дій учасників економічних взаємодій.

Стосовно наслідків функціонування соціального капіталу мігрантських спільнот доцільно розглядати варіативність таких наслідків, залежно від того, якими є структури, що генерують соціальний капітал. Характер мігрантських спільнот у цьому контексті визначається низкою ендо- та екзогенних чинників. До чинників першого типу належать особливості сімейних та квазісімейних структур; традиційний поведінковий репертуар, зокрема у тому, що стосується спільнототворення; особливості колективної дії, моделі шлюбної поведінки та ін. Важливим аспектом цього типу чинників є сталі моделі спільнототворення, самоорганізації для колективної дії. Екзогенні чинники стосуються ставлення представників приймаючого суспільства до новоприбулих, особливо у таких найбільш помітних формах як упередження та дискримінація в її різних (формалізованих та неформалізованих) проявах. У процесі функціонування спільнот мігрантів розгортається складна співдія названих чинників. Двома вимірами, у просторі яких розгортається життєдіяльність спільнот мігрантів, є автономність (яку Дж. Коулман розглядає як функцію щільності соціальних мереж та їхньої герметичності) та ефективність. У цьому випадку також йдеться про аналіз внутрішнього та зовнішнього «вектору» функціонування спільноти мігрантів. Внутрішній вектор стосується ступеня інтеграції, однорідності, солідарності, зв'язків взаємодопомоги, відтворення спільної ідентичності, дотримання певного нормативного взірця та ін. Зовнішній вектор стосується взаємодій членів спільноти мігрантів із «зовнішнім світом», інтеграції у його структури, реалізації кар'єри, засвоєння норм, здобуття культурної компетентності та ін. Згідно з авторською концептуалізацією, у названому двовимірному просторі можемо виокремити низку ідеальних типів соціального капіталу спільнот мігрантів і відповідних наслідків його функціонування. Це низькоефективна високоавтономна спільнота, високоефективна високоавтономна спільнота

мігрантів, високоефективна низькоавтономна спільнота та низькоефективна низькоавтономна спільнота.

Формування низькоефективних високоавтономних спільнот мігрантів, зазвичай, відбувається у приймаючих суспільствах, які встановлюють дискримінаційні бар'єри щодо мігрантів або ж у силу культурних чи мовних відмінностей. Відтак є складним контекстом для успішної та швидкої інтеграції мігрантів. Для таких спільнот характерний гомогенний у соціокультурному та статусному відношенні склад, щільні соціальні мережі, високий рівень нормативної та культурної інтеграції. Важливість спільноти для окремих її представників є вкрай високою, у ній діють правила взаємодопомоги та зобов'язання щодо малозабезпечених членів. Ті, хто стає об'єктом акультураційного впливу з боку приймаючого суспільства, зазвичай, зазнають дисонантної акультурації – засвоюють елементи культури приймаючого суспільства та відмовляються від елементів культури країни походження. У високоефективній високоавтономній спільноті мігрантів, поряд із сильними зв'язками, присутні і слабкі. У складі спільноти перебувають мігранти із різним, в тому числі і відносно високим, статусом. Між спільнотою і приймаючим суспільством існують взаємозв'язки, необхідні для успішного функціонування структур етнічного підприємництва. Для високоефективної низькоавтономної спільноти притаманна культурна маргінальність – присутність у культурному житті спільноти як «власних», «привезених з Батьківщини», так характерних для приймаючого суспільства цінностей та норм. Відбувається селективна акультурація: засвоєння мови і культури приймаючого суспільства супроводжується збереженням сильних зв'язків з етнічною спільнотою і збереженням елементів «батьківської» культури. Врешті, функціонування низькоефективної низькоавтономної спільноти у зв'язку із просторовою розпорошеністю мігрантів, браком часу, новими життєвими можливостями, втратою спільної ідентичності та ін. підтримується вузьким колом ентузіастів, активістів – тих, для кого пріоритетом практик та ідентичності

залишається наявність спільної країни походження. Практична відсутність зовнішніх дискримінаційних бар'єрів, можливість самореалізації в приймаючому суспільстві послаблюють спільноту мігрантів. Мігранти, які належать до такого типу спільнот, цілком інтегровані у приймаючий соціум. Важливим чинником послаблення спільнот такого типу є поширення циркулярної міграції.

Авторська типологія змісту соціального капіталу спільнот мігрантів синтезована із типологією моделей інтеграції мігрантів в приймаючі суспільства. З'ясовано, що такі моделі соціокультурної інтеграції як «Маятник» та «Повернення» відповідають низькому ступеню сформованості соціального капіталу спільноти мігрантів, для якої притаманна нерегулярна, «випадкова» участь мігрантів у спільнототворенні. У випадку моделі «Діаспора» йдеться про сформовану спільноту мігрантів, яка має значну історію, сформовані інститути, є високоінтегрованою в приймаюче суспільство, наповнена проникаючими соціальними зв'язками та є ефективним ресурсом для новоприбулих мігрантів у досягненні успіху в приймаючому суспільстві. Протилежною за змістом є модель «Гетто», для якої характерна відмежованість (вимушена чи добровільна) від приймаючого суспільства та однорідні соціальні мережі з високою щільністю зв'язків. Такий тип соціального капіталу поєднується із явищем мережевої бідності, а також консервує вразливе становище спільноти мігрантів.

Центральна дилема формування і функціонування соціального капіталу спільнот мігрантів є наступною: висока інтегрованість цих спільнот та однорідність їхнього складу, щільність соціальних мереж не дає мігрантам можливостей просування у системі статусів приймаючого суспільства. Мережева бідність конвертується у інші форми незабезпеченості та вразливості. Міцність спільнот мігрантів може поєднуватися із низьким соціальним статусом, однорідністю соціальних зв'язків та ресурсів, низькою інтеграцією в приймаюче суспільство. І навпаки – соціальний успіх прямо пов'язаний із різномірністю особистісних мереж, широким діапазоном

доступних статусів і ресурсів і це, щонайменше, маргіналізує значення «етнічної близькості» як чинника структурування соціального світу особистості.

Основні положення другого розділу дисертаційної роботи були висвітлені у публікаціях здобувача [18; 39; 43; 46; 84; 87; 96; 169; 170].

РОЗДІЛ 3

СОЦІАЛЬНИЙ КАПІТАЛ СПІЛЬНОТ УКРАЇНСЬКИХ МІГРАНТІВ В УМОВАХ ТРАНСФОРМАЦІЇ МІГРАЦІЙНОГО РУХУ З УКРАЇНИ ДО КРАЇН ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

3.1. Капіталогенеруючі структури соціального капіталу спільнот мігрантів з України в контексті трансформацій міграційного руху

Міграційний рух передбачає наявність постійних структурних трансформацій, в контексті яких формується соціальний капітал як ресурс індивіда, спільноти чи суспільства. Відповідно, урахування трансформаційного контексту є необхідним для різнобічного вивчення соціального капіталу спільнот мігрантів. Тож перш ніж перейти безпосередньо до виявлення особливостей структур, завдяки яким відбувається генерування соціального капіталу мігрантів, маємо достатньо докладно описати основні етапи таких трансформацій, зокрема, дати характеристику т.зв. хвиль міграцій з України. Актуальним з такої дослідницької перспективи є історико-соціологічний аналіз, який передбачає поєднання синхронного та діахронного підходів, у відповідності до сучасних тенденцій міждисциплінарних взаємозбагачень як результату т.зв. історичного повороту в соціальних науках [191]. Такий підхід вважаємо актуальним також з огляду на те, що історична соціологія на даний час є малою мірою інституціоналізована в Україні, хоча у перспективі має ресурс розвитку – в контексті методологічних настанов Н. Еліаса щодо потреби у історичному обґрунтуванні соціальних явищ та його критики соціологів за «відступ у сучасне» [129].

Попередньо зазначимо: перші три хвилі міграцій відрізняються від сучасної міграції з України. Це обов'язково слід мати на увазі, з огляду на тематику даного дисертаційного дослідження та предмет його вивчення. Йдеться про те, що лише четверта хвиля міграції є такою, в рамках якої маємо підстави комплексно аналізувати міграції українців до країн Європи, тоді як

попередні хвилі (насамперед, перша) – є більшою мірою міграціями у країни «нового світу». Нижче на цьому зупинимося докладніше.

Перша хвиля української зовнішньої міграції датується 1870 – 1914 роками. Приймаючими країнами у цей час стали США, (міграція в цьому напрямку розпочалася в 1877 році), Бразилія (міграція розпочалась у 1880-ті роки), Канада (міграція розпочалась з 1891 року), а також Сибір (розпочалась після революції 1905 – 1907 років). Малозначимими напрямками першої хвилі зовнішньої міграції українців були Аргентина, Австралія та Нова Зеландія [14]. Основними територіями походження українських мігрантів на цьому етапі виступають Галичина, Буковина та Закарпаття – слаборозвинуті аграрні провінції Австро-Угорської імперії.

Найбільш популярною у сучасних дослідженнях зовнішньої міграції є аналітична модель запропонована Д. Мейсі – розмежування чинників виштовхування та протягування як таких, що визначають міграційні процеси. В літературі знаходимо згадку про два аспекти т. зв. виштовхуючих чинників (англ. – push factors), які змушували українське населення до зовнішньої міграції на етапі першої хвилі. По-перше, це соціально-економічний чинник, насамперед малоземелля чи безземелля⁶. По-друге, чинник соціально-політичний, а саме маргіналізація українців, наявність структур нерівності за етнічною ознакою та відсутність реальних можливостей статусної висхідної мобільності, елементи політичної дискримінації. Так, західні українці у межах Австро-Угорської імперії мали обмежені можливості у виборах до Віденського й Будапештського парламентів, Галицького й Буковинського сеймів. На початку ХХ ст. в Східній Галичині у виборах брали участь лише близько 7 %, а на Буковині – 4,9 % населення. При цьому, якщо в Австрії один депутат в парламент (Рейхсрат) припадав на 40 тис. осіб, то в Буковині – на 65 тис., а в Східній Галичині – на 94 тис. Така ситуація зберігалася до 1907 р., коли було

⁶ У аграрному секторі економіки було зайнято в цей час близько 90 % населення. 80 % галицьких селян володіли земельними наділами до 5 га, що за того стану технологій та рентабельності вважалось дуже малим господарським ресурсом. В Буковині таких було 85 % і Закарпатті – 73 %. Більше 10 га в Східній Галичині мали 5 % селян, в Буковині – 5 % і Закарпатті – 10 %. 70 тис. селянських дворів не мали землі. Безземелля,

введене загальне голосування на виборах депутатів до парламенту і сейму за куріальною системою, яка все одно залишала нерівності етнічного та станового представництва [107].

Таким чином, можемо стверджувати, що структура можливостей українського населення – легітимні і доступні для реалізації шляхи просування у статусно-професійному, матеріальному, кар'єрному вимірах, у тогочасному соціально-політичному контексті була вкрай обмеженою. Зовнішня міграція за таких умов залишалася чи не єдиним шляхом для підвищення рівня добробуту для тих, хто в іншому випадку був приречений на існування у секторі економіки виживання. Особливості спільнот притаманні українському суспільству в умовах владарювання зовнішніх сил сприяли формуванню соціальних механізмів інтеграції за етнічною та конфесійною ознакою, посилювали внутрішню інтеграцію та сприяли розвитку різних форм «м'якого опору», структур взаємопідтримки. Найбільші спільноти українських мігрантів сформувалися в Канаді та США до яких у 1891–1901 роках лише зі Східної Галичини мігрували близько 80 тисяч осіб. У 1901–1911 роках у названому напрямку виїхало 224 тисяч чоловік [6].

Оскільки міграції в Канаду та США відбувалися із аграрних районів та стимулювалися саме можливістю вирішити «земельне питання»⁷, то зрозуміло, що спільноти українських мігрантів в цих країнах, в основному, оселялися на малозаселених територіях та були залучені у аграрне господарство. Це у свою чергу не сприяло динамічній інтеграції українців у приймаючі суспільства та швидкому підвищенню їхнього соціального статусу. Саме зважаючи на вказані особливості для українських мігрантів першої хвилі була притаманна т. зв. добровільна геттоїзація – творення щільних, високоінтегрованих структур в межах самих спільнот, певне відмежування від приймаючих суспільств. Певною мірою на початкових етапах першої хвилі міграції геттоїзація

малоземелля, злидні були характерними для тодішніх півдавстрійських земель України. Аграрне перенаселення становило 1,2 млн. осіб [46].

⁷ У Канаді на українців чекали цілині землі у сформованих на кінець XIX століття нових провінціях (Манітоба, Саскачеван та Альберта) де земельний голод західноукраїнських селян мав бути втамований обіцяними канадським урядом наділами – 65 га землі на кожного повнолітнього мігранта [26].

українських мігрантів відбувалася і через зовнішні чинники. Так, наприклад, у канадському Монреалі на початку ХХ ст. українцям спершу дозволялося заселяти виключно Понт Сент Чарльз – частину міста, переважна більшість населення якої «приїхали з сіл, були малоосвіченими і забезпечували некваліфіковану робочу силу, що задовольняло потреби місцевої промисловості» [151].

Отже, спершу українські мігранти в Канаді поселялися дещо відособлено. Це відбувалося не лише тому, що вони не знали мови і прагнули побудувати своє життя так, щоб усе нагадувало Батьківщину. Ця особливість відображала їхню чітко визначену соціально-економічну позицію в канадському суспільстві – на низьких рівнях його соціальної ієрархії. Меншою мірою це стосувалося мігрантів наступних хвиль переселення: досить високий освітній рівень, певна професійна кваліфікація дозволяли їм легше інтегруватися в канадське суспільство та значно швидше просуватися на вищі щаблі соціальної ієрархії, зберігаючи при цьому елементи української самобутності.

Водночас більшість українських мігрантів мали на меті ведення аграрного господарства і оселялися у сільській місцевості. Це спричинялося до певної самоізоляції, адже міграція цілими багатопокіліннівими родинами послаблювала необхідність розбудови соціальних зв'язків із резидентами приймаючої країни. До цього спричинялися і низький рівень культурної компетентності в новому соціокультурному оточенні, переважно невисокий рівень освіти, кваліфікації та знання англійської мови, певна дистанційованість населення приймаючої країни, яке не поспішало інтегруватися з новоприбулими. Маємо свідчення, що якщо загалом серед мігрантів, які поселилися в США до 1914 р., відсоток тих, хто володів англійською мовою (тою чи іншою мірою), становив 40,8 %, то серед українців таких були одиниці, а рівень писемності був одним із найнижчих серед усіх етнічних груп Канади та США (дещо вищим, аніж у корінних американців та новоприбулих з Китаю). Саме в цей період відбулося конституювання українських діаспор у різних

приймаючих країнах. Слід зазначити, що ці спільноти поступово набули інституційної оформленості, розвинули свою фінансово-кредитну, культурну, навіть певною мірою громадсько-політичну інфраструктуру [24].

З часом інклюзивний характер політичних систем приймаючих країн дозволив українцям успішно інтегруватися в нові суспільства. Заслуговує на увагу те, що уже перша хвиля міграції з України відзначається функціонуванням механізму міграційних мереж, якими ретранслявався особистий досвід поїздок за кордон та який стимулював відтворення міграційного потоку. Є свідчення про те, що початково масова мандрівка до Канади була спричинена саме чутками та приватним листуванням [53]. Навіть за відсутності таких потужних засобів репродукування міграційних дискурсів, як сучасні комунікаційні технології, масові уявлення про переваги та потенційні напрямки міграції поширювалися не лише завдяки діяльності рекрутерів (представників урядів та комерційних структур Канади та США), а й завдяки особистісним соціальним мережам і стимулювали міграційні процеси вже на етапі першої хвилі.

Друга та третя хвилі зовнішньої міграції українців припали на міжвоєнний та післявоєнний період та були зумовлені поєднанням соціально-економічних та політичних причин, але насамперед, були значно більш вимушеними, а не добровільними, порівняно із першою хвилею. У цьому випадку можемо говорити про однозначно перевагу виштовхуючих чинників міграційної поведінки. Відмінності від першої хвилі, окрім різниці соціального портрету мігранта (адже тепер серед мігрантів було значно більше відносно освічених людей, інтелігенції, громадсько-політичних активістів), полягала і у тому, що мігранти тепер оселялися в основному у містах, не вибудовували власних закритих спільнот, власних гетто; певна частина мігрантів не належала до найбільш вразливих верств населення, мала відносно високий рівень кваліфікації та професійних домагань. Цілком новим явищем був активізм серед мігрантів другої хвилі, який спричинив те, що в діаспорі було розбудовано досить

насичену організаційну структуру з гуртками, кооперативами, українськими засобами інформації та ін.

У період третьої хвилі міграції з України тенденція зміни складу мігрантів, започаткована другою хвилею, була збережена. Цього разу серед мігрантів була велика кількість інтелігенції та науковців, громадських та політичних активістів, духовенства. Вони сприяли розвитку українського політичного, громадського, культурного та релігійного життя в діаспорі. Водночас, слід додати, що для цих мігрантів ще більше, ніж для представників другої хвилі, був характерний високий рівень політизації та сегментизація (часом дуже гостра) за політичною ознакою, а це ускладнювало створення єдиної української спільноти в діаспорі [184; 188].

Четверта хвиля зовнішньої міграції з України розпочалася із падінням «залізної завіси» і триває досі. Такою, принаймні, вона є визнана у науковому та науково-публіцистичному дискурсі періодизації. З середини 1990-их років в силу чинників політичного, інституційного та економічного характеру стрімко зростають показники міграції українців за кордон. Формується четверта хвиля міграції з України та набуває тих рис, які сьогодні вважаються найбільш визначними для неї: виїзд, переважно, осіб із низьким рівнем кваліфікації; переважно, нелегальне працевлаштування у приймаючих країнах; матеріалістична мотивація мігрантів; розпад чи істотне послаблення зв'язків мігрантів із своїми сім'ями в Україні; правова незахищеність мігрантів; поширеність проблеми торгівлі людьми та віктимізації українських зовнішніх мігрантів, зокрема, з боку працедавців. Поступово у такій цілісній картині четвертої хвилі зовнішньої міграції з України з'являються інші тенденції. Якісні зміни міграційного потоку ми пов'язуємо як із внутрішньоукраїнськими чинниками (зокрема, із відносним економічним ростом, початок якого датований 2000 роком) так і з зовнішньополітичними чинниками, найбільш визначним з яких є укладення Угоди про асоціацію «Україна-ЄС».

Зокрема, розпочинаючи з 2014 року, євразійський напрям зовнішньої міграції українців міліє, а євроатлантичний посилюється. При цьому на

першому місці за спрямованістю міграційного руху перебувають саме країни Євросоюзу. Згідно із результатами всеукраїнського опитування, проведеного Київським міжнародним інститутом соціології у 2018 році, найбільш популярною країною серед охочих виїхати з України є Польща (36%). Втричі менше респондентів обрали Чехію і Німеччину: 12% і 11% відповідно. Росію назвали лише 7% опитаних, а США – 6%. До Італії та Канади збираються виїхати з метою тривалого перебування 5% і 3% респондентів відповідно. Угорщину і Францію обрали по 2%. Останньою країною, яка закриває десятку найпопулярніших, є Ізраїль (1%). Інші країни вказували не більше 1% респондентів. Не визначились із країною переїзду 16% опитаних, а інші 6% не змогли відповісти. Таким чином, для понад 60% потенційних мігрантів з України бажаним напрямком міграції є країни ЄС [73].

Що стосується якісних характеристик зовнішньої міграції з України сьогодні, то слід відзначити, що вони суттєво відрізняються від характеристик зовнішньої міграції початку 1990-их років і за масштабом, і за чинниками зовнішньої міграції, і за її соціально-економічними наслідками, зокрема. Так, виокремлюються декілька суттєвих для нашого дослідження характеристик четвертої хвилі української міграції, в контексті викликів формування соціального капіталу. Йдеться про низку проблем, які зустрічаються на шляху українців за кордоном: 1) побутові проблеми (пошук роботи, житла, освоєння на новому місці, вартість життя, організація часу та дозвілля); 2) соціально-психологічні проблеми (сум за батьківщиною та близькими, прийняття самостійних рішень, пошук нових друзів та знайомств); 3) освітні проблеми (визнання освітніх ступенів, відмінності системи освіти); 4) проблеми культурно-комунікаційного характеру, пов'язані, зокрема, із незнанням або низьким рівнем володіння мовою приймаючої країни, культурні відмінності, особливості місцевого менталітету [21, с. 52]. При цьому основним викликом, незважаючи на етнічну приналежність мігранта, залишається необхідність адаптації до соціально-трудової сфери приймаючого суспільства, яке може істотно різнитися від суспільства походження мігранта у вимірі культури та

ділової етики. Йдеться про труднощі, пов'язані із пошуком першого місця праці, а також складність у розумінні та вивченні мови країни перебування. Значним викликом є недостатні знання мігрантів із галузей права, які ними могли би використовуватися для захисту своїх прав, їхня важка виснажлива праця, ізолюваність та брак спілкування [78, с. 140].

У межах сучасної міграції українських громадян за кордон слід відзначити зріст тривалості перебування українських громадян у приймаючих країнах, у зв'язку з чим посилюється творення нових соціальних зв'язків. Утворюються міграційні мережі, які за своєю сутністю становлять комплекс міжособистісних зв'язків між «новими мігрантами», «старими мігрантами» (діаспорою) та резидентами приймаючих країн, які не пов'язані з Україною етнокультурно. Це призводить до підвищення ймовірності здійснення міграційних переміщень в майбутньому, адже зменшуються потенційні міграційні ризики і втрати, чи, кажучи термінами неоінституціоналізму, транзакційні витрати у процесі міграції [56, с. 6].

Загалом, в наукових студіях із міграціології виокремлюють такі риси сучасної зовнішньої міграції з України як:

- її реверсивний характер (неподібно до попередніх хвиль міграції з України більшість мігрантів у період четвертої хвилі неодноразово повертається в Україну та знову залишає її межі, що пом'якшує проблему безповоротної втрати людського потенціалу);
- поширення явища транснаціональних та гостьових сімей;
- поширення телекомунікаційних технологій, які дають можливість зовнішнім мігрантам бути постійно «віртуально присутніми» поряд із своїми сім'ями в Україні;
- відносна гендерна збалансованість четвертої хвилі (чоловіки і надалі переважають у загальному потоці мігрантів з України, проте частка жінок у цьому потоці є великою як ніколи раніше);

– зсув від економічних (матеріалістичних) до інституційних та соціокультурних (змішаних матеріалістично-постматеріалістичних) чинників зовнішньої міграції [5].

Ще однією характерною рисою сучасної міграції українців в країни ЄС є функціонування так званих «міграційних ланцюгів», коли мігранти виїжджають у приймаючі країни до когось, хто уже знаходиться на місці, до особи що першою виїхала за кордон (це може бути хтось із знайомих або членів родини). Існує ціла мережа зв'язків між українцями з допомогою яких мігранти шукають роботу, отримують контакти та необхідну інформацію з питань легалізації, придбання чи пошуку житла тощо. Існування такої мережі загалом може мати значний вплив на вибір країни міграції. Як наслідок, сьогодні українські громади мають велику кількість різних громадських об'єднань різних рівнів (від міжнародних до локальних).

Так, авторитетною міжнародною українською організацією є Світовий Конгрес Українців (СКУ), який об'єднує громадські організації закордонних українців з понад 30 країн світу. Міжнародними об'єднаннями є також Європейський конгрес українців (представляє інтереси українських громад у 23 країнах, здебільшого у Центральній та Східній Європі), Світова федерація українських жіночих організацій, Світова федерація українських лемківських об'єднань, Український державницький фронт (Великобританія), Ліга українців і Ліга українок Канади, українсько-американська організація «Воля» та ін. [54]. Наявність таких численних та різноманітних структур зумовлює дослідницький інтерес до організованих колективних форм діяльності спільнот українських мігрантів, зокрема у громадсько-політичній площині.

Окремо слід відзначити, що у період т.зв четвертої хвилі міграції, міграційні потоки з України мають яскраво виражений циркулярний характер. Зокрема, це підтверджується результатами дослідження, що було проведено у квітні-червні 2012 року Державним комітетом статистики й Інститутом демографії та соціальних досліджень ім. М. Птухи Національної академії наук України, які були оприлюднені 28 травня 2013 року у Міністерстві соціальної

політики України. За словами директора департаменту статистики праці Держстату Сенник І. В., «зовнішні трудові міграції населення України, в основному, мають циклічний та сезонний характер. За два з половиною роки одним мігрантом здійснено у середньому три виїзди на заробітки за кордон». За результатами дослідження впливає, що загалом 85,9% трудових мігрантів регулярно здійснюють циркулювання між Україною та країною працевлаштування [103]. На жаль, маємо констатувати, що українське законодавство не тільки не регулює таку модель міграції – у ньому навіть немає жодної згадки про циркулярну міграцію. Розробка проекту закону про зовнішню трудову міграцію проводилася у рамках парадигми довгострокового виїзду на роботу за кордон. Навіть питання повернення трудових мігрантів поки що лишається поза основним фокусом українського законодавця. Натомість, на рівні громадських структур, задіяних до надання реінтеграційної допомоги мігрантам при поверненні, спостерігається все більше усвідомлення необхідності створення легальних коридорів для реалізації циркулярної моделі міграції. Вони повинні передбачати не тільки можливості працевлаштування за кордоном, а й сприятливі умови повернення і перебування в Україні. Ці питання описані у звітах "Who and What Is Waiting For Migrants After Return To Ukraine?" за результатами реінтеграційного проекту ERSO II (European Reintegration Support Organizations Network, Phase II) та "The Labor Window As An Innovative Services Model For The Ukrainian Migrants" у рамках проекту BrainNet-working [116]. Зокрема, підкреслюється, що на даному етапі важливим є запропонувати у рамках існуючого законодавства країн ЄС та України, легальні шляхи реалізації такої моделі міграції, яка матиме певні риси циркулярної міграції. Це зробити особливо важливо тому, що на даний момент значна кількість мігрантів використовують «сірі» шляхи для працевлаштування за кордоном. Наприклад, йдеться про мігрантів, які працюють у домашньому секторі (догляд за дітьми чи літніми людьми, прибирання помешкань). У подальшій перспективі мета полягає у тому, щоб виявити прогалини та колізії у законодавстві, які перешкоджають такій циркулярній моделі міграції та

виробити відповідні пропозиції до її зміни. Вважаємо, що такі зміни повинні бути внесені синхронно як в Україні так і в країні-реципієнтів українських трудових мігрантів. Цього можна досягати через механізм обговорення у міжпарламентських групах з долученням лобістських кампаній партнерських організацій по обидва боки кордону.

Окрім названих аспектів, що чітко відрізняють четверту хвилю зовнішньої міграції з України від попередніх хвиль, важливим є і те, що сьогочасний міграційний потік найменшою мірою спрямований на формування спільнот діаспори за кордоном. Це стосується не лише українських зовнішніх мігрантів і причини цього явища численні:

- зростаюча індивідуалізація культурного, соціального та економічного життя домогосподарств;
- відхід у минуле дискримінаційних бар'єрів, які змушували представників спільнот мігрантів створювати щільні мережі соціальної підтримки перед лицем ворожого і зверхнього середовища;
- зростаюча сегментація суспільства за ознаками стилю життя, спеціалізації, цінностей та інтересів, а не за ознаками, мови та етнічності.

В останні роки, особливо у світлі нещодавньої лібералізації міграційного режиму із країни Євросоюзу, усе частіше лунає аргументація про доцільність введення поняття «п'ята хвиля міграції з України». Зокрема, Голова Європейського конгресу українців, депутат парламенту Угорщини Я. Хортяні зазначає: «Раніше ми говорили про 4 хвилі української міграції. Починаючи з 2013 року ми можемо говорити про 5-ту хвилю міграції, яка зараз, під час війни на Сході України, набирає обертів ... Якщо у 2008–2009 навчальному році у Польщі отримали освіту 3 тис українських студентів, то в 2014 р – 20,5 тис. студентів» [76]. Втім, маємо бути свідомими того, що т. зв. п'ята хвиля міграції знаходиться в процесі творення і наразі говорити про повний спектр її характеристик передчасно. Також варто мати на увазі, що поширення пандемії вірусу COVID-19 та істотні посилення обмежень міжнародної мобільності населення, які розпочалися у 2020 році, можуть стати початком якісного нового

періоду у історії міжнародної міграції, що потребуватиме в перспективі цілеспрямованої соціологічної рефлексії.

Що стосується існуючих спільнот українців «старої міграції», то їх маємо підстави охарактеризувати як досить неоднорідні. До їхнього складу входить кілька поколінь, які відрізняються життєвим досвідом, системою цінностей, ментальністю, світоглядом. Водночас, у межах спільнот українських мігрантів відбувається взаємодія як представників «старої міграції» так і тих, хто опинився за кордоном впродовж кількох останніх десятиліть. З цієї точки зору, визначаючи саме поняття «спільнота українських мігрантів», на нашу думку, доцільно говорити як про етнокультурну приналежність (коли йдеться про представників «старої міграції»), так і про наявність українського громадянства (коли йдеться про представників міграції на сучасному етапі). Саме такі спільноти є середовищем генерування міграційного капіталу.

Вторинний аналіз емпіричної бази низки проектів міграційної тематики, реалізованих у 2009 – 2013 рр. за участю автора («Оцінка та визначення потреб та можливостей діяльності МБФ «Карітас України» в міграційній сфері»; «Brain-Net-working Project» (Aeneas Programme) [117]; «Церковна громада як активна форма організації життя українців в умовах трудової міграції» [37]; «Виклики та адаптаційні резерви полілокальних родин українських трудових мігрантів» [39]), а саме, близько 60-ти напівструктурованих індивідуальних та 5-ти фокус-групових інтерв'ю, проведених в середовищах українських трудових мігрантів в Україні та за кордоном), формує науково-емпіричне підґрунтя для виокремлення (як в міграційному, так і в реміграційному контекстах) та типологізації тих актуальних практик українських мігрантів, які перебувають у країнах ЄС, котрі можна охарактеризувати як капіталогенеруючі. Назвемо ці практики.

1. Конструювання мігрантами осередків українства за кордоном шляхом розбудови «українського» бізнесу («українські» ресторани, кафе, магазини тощо). Зазвичай йдеться про тих мігрантів, для яких актуальним є

прагнення стати повноправними членами «іншого» соціуму і, водночас, бажання зберегти свою власну соціокультурну ідентичність) [38, с. 243].

Типовий випадок:

Н. – молода жінка, родом із Західної України, має досвід трудової міграції до Чехії. На момент виїзду за кордон навчалась на передостанньому курсі технічного вищого навчального закладу на платному відділенні. Перспектива подальшого навчання була проблематична: родина мала фінансові борги. Відтак було прийнято рішення про виїзд за кордон на заробітки. Країною трудової міграції було обрано Чехію, де дівчина на момент інтерв'ю знаходилась уже понад вісім років. На перших порах Н. працювала посудомийкою в ресторані; з часом його власник запропонував дівчині освоювати професію кухаря. Через певний період часу Н. пристала на пропозицію вихідця з України відкрити власну справу. Бізнес виявився успішним, партнерам вдалося його розширити і стати співвласниками одного із ресторанів у Празі. Організація ресторанного бізнесу Н. та її партнера має специфіку: ресторан зорієнтовано на клієнтів-представників української діаспори у Празі. Це виявляється в таких моментах: домінування української кухні (хоча в ресторані готують й чеські та російські страви); виконання рестораном не лише «основної» функції, але й функцій українського культурного центру: тут відбуваються українські вечори, відзначаються традиційні українські свята; особливості підбору персоналу: перевага надається вихідцям з України. Саме у формуванні ресторану як українського осередку бачить Н. розвиток свого бізнесу, а зокрема, у формуванні постійної клієнтури з числа вихідців з України з перспективою утворення українського товариства; у широкому рекламуванні ресторану як українського осередку у Празі; наданні ресторану додаткової функції «української читальні» (розповсюдження українських видань). В такий спосіб дівчина планує згуртувати своїх земляків за кордоном. Підтримку українських національних традицій Н. вбачає одним із основних чинників гармонізації свого життя [35, с. 165–166].

2. Об'єднання стартових капіталів колишніх мігрантів для організації власного бізнесу в Україні. Позаяк українські трудові мігранти зазвичай працюють на малокваліфікованих, т.зв. «мігрантських» роботах» [147, с. 40–51], бачиться цілком закономірним, що їм важко узгодити свою соціально-економічну поведінку з «настановами» Євросоюзу на інтернаціоналізацію економіки і впровадженням таких моделей міграційної політики, які заохочують тимчасові міграції кваліфікованих працівників для набуття останніми європейського досвіду та впровадження його після повернення на батьківщину. Відтак, мало поширеними є самоорганізаційні економічні практики повертанців, які передбачають створення власного бізнесу з використанням знань, умінь та навичок, отриманих за кодоном. Натомість більш актуальними є практики, які передбачають співпрацю колишніх мігрантів, зорієнтованих на самозайнятість.

Типовий випадок:

Б., – чоловік, вихідець з села, має довід трудової міграції в Італію. Закінчив школу, потім – технікум; працював на будові, в облвиконкомі, в магазині. Одружений, виховує доньку. Свого часу позичив гроші на будівництво хати. Зароблених в магазині грошей не вистачало на повернення боргу. У віці 37 років був змушений на два з половиною роки виїхати в Італію на заробітки. Працював на іподромі неподалік від Риму механізатором; вивчив мову. В період перебування на заробітках Б. був основним годувальником сім'ї; крім того, частина грошей йшла спочатку на погашення боргу, потім – на накопичувальний рахунок (для відкриття власної справи в Україні). Робочий день Б. тривав з сьомої ранку до дванадцятої, далі - до четвертої – перерва, і знову робота до сьомої вечора. Вихідних не мав, лише в неділю після обіду раз на два тижні. З сім'єю підтримував зв'язок телефоном. З українськими заробітчанами спілкувався мало. Коли Б. повернув позичені гроші і заробив необхідну для відкриття власної справи суму, одразу вирішив повертатися, тому що «не міг більше жити без сім'ї». Після повернення додому зрозумів, що дітей ні в якому разі не можна залишати без батьків. Б. зустріли друзі, які на

нього чекали, щоб організувати спільний автосервіс. Тепер Б. є його співвласником. Задоволений, що працює на себе, а не на «чужого» італійця. До Італії їхати не планує, хіба що в разі крайньої потреби. Впевнений у тому, що якщо людина може дати собі раду в Україні, то їй нема чого працювати на когось.

3. Самостійні пошуки роботи як самоорганізаційна соціально-економічна практика. Повернувшись в Україну, ремігранту не доводиться розраховувати на особливу допомогу центрів зайнятості та інших соціальних служб у працевлаштуванні. Тож він змушений вдаватися до тих практик, які передбачають самостійний, і навіть хаотичний, пошук будь-якої роботи, без урахування базової освіти, досвіду діяльності, рівня кваліфікації тощо.

Типовий випадок: Л., – жінка, має досвід трудової міграції до Італії. Л. народилася в сім'ї робітників. Має вищу педагогічну освіту, працювала вихователем 20 років. Є чоловік, двоє дорослих дітей. Один ще навчається, другий закінчив технікум, обоє не працюють, бо не можуть знайти роботи. Коли Л. приймала рішення про виїзд за кордон, матеріальне становище сім'ї було незадовільним. Л. отримувала низьку зарплату, а чоловікові, який працював на автобусному заводі, два роки не виплачувалася заробітна плата. Л. поїхала в Італію до сестри, яка вже перебувала там на заробітках 2 роки, хоча чоловік не підтримував її рішення. Роботу в сім'ї за допомогою сестри знайшла одразу і пропрацювала там весь час, що була за кордоном. Було важко, але іншої роботи Л. не шукала, бо від інших заробітчанин чула, що зазвичай буває ще важче, тому трималася одного місця. Отримувала 500 євро на місяць. Перші півроку майже все висилала додому – віддати борги, бо на дорогу гроші позичала. З часом оформила документи на легальне перебування. Зарплату підняли до 650 євро. Через півтора року повернулася додому, а ще через півроку поїхала на заробітки знову, пробула менше року, і повернулася уже остаточно. З пошуками роботи спочатку не складалося: Л. зіштовхнулася з тим, що в 40 років жінці знайти гарну роботу дуже важко. Зрештою, знайшла роботу по догляду за старою жінкою після інсульту, а з часом влаштувалася

гувернанткою. Їхати за кордон Л. вже не збирається. Втім, не забороняє цього робити старшому синові, який має такі плани. Л. вважає, що той має відчутти, що гроші легко не заробляють [43, с. 87].

Як бачимо із аналізу кейсів, остання з описаних вище практик, є швидше вимушеною, ніж свідомою, зумовленою зневірою в державних інституціях. Тенденція до поширення таких – позаінституційних практик в середовищах українських мігрантів в ЄС, зумовлює пошук ефективних механізмів використання міграційного капіталу спільнот мігрантів в країнах ЄС та ремігрантів, після повернення в Україну, зокрема, перспектив участі у цьому владних структур у регіональному розрізі. На це було зорієнтовано наш авторський дослідницький проект *«Використання міграційного капіталу мігрантів з ЄС»* (2013–2014 рр.), в рамках якого здійснювався контент-аналіз⁸ (див. додаток В) та проводилися експертні інтерв'ю⁹ (див. додаток Г).

Таблиця 3.1.

Суб'єкти міграційної політики (фрагмент)

№	Суб'єкт міграційної політики	Частота	%
1.	Центральні органи виконавчої влади	333	35,6
2.	Органи місцевого самоврядування/Державні адміністрації	138	14,8
3.	Засоби масової інформації	133	14,2
4.	Міжнародні організації	92	9,8
5.	Громадські організації/Аналітичні центри	68	7,3
6.	Інші суб'єкти міграційної політики	38	4,1
7.	Академічні установи	37	4,0
8.	Релігійні організації	24	2,6
9.	Верховна Рада України	20	2,1
10.	Президент України	16	1,7
11.	Мігрантські організації/Діаспора	12	1,3

Джерело: дані авторського дослідження

⁸ Основним завданням нашого дослідження було виявлення кількісних та якісних характеристик публікацій в ЗМІ України з проблем внутрішньої та зовнішньої міграції у період з 1 січня 2008 по 30 червня 2014 року. Для даного дослідження був використаний метод контент-аналізу публікацій, пошук яких здійснювався в Інтернеті у відповідності до наступного набору ключових слів: біженець; заробітчанин/заробітчанство; мігрант/міграційний/міграція; нелегал; торгівля людьми. Допускалось, що однієї статті могло стосуватись кілька ключових слів. Ці слова у даних статтях, загальна кількість яких налічує 1193, згадувались 1357 разів.

⁹ В рамках даного дослідження експертами виступали особи, які мають тривалий досвід не лише у роботі з (ре)мігрантами, але 15 осіб, серед яких державні службовці (6), працівники науки та освіти (2) та громадських організацій (7), які дотичні до прийняття рішень щодо відстоювання інтересів мігрантів та їх сімей та участі в їх житті.

Дослідження, серед іншого показало, що серед суб'єктів міграційної політики перше місце посідають «центральні органи виконавчої влади» – 35,6%, друге «органи місцевого самоврядування/державні адміністрації» – 14,8%, третє «засоби масової інформації» – 14,2%.

Таблиця 3.2.

Економічні аспекти міграції

№	Економічний аспект міграції	Частота	%
1.	Торгівля людьми як нелегальна економічна практика	126	16,4
2.	Демографічні наслідки міграції	108	14,0
3.	Територіальні міграційні системи, економічні зони (регіони)	103	13,4
4.	Трудові практики мігрантів	82	10,7
5.	Фінансові потоки за участі мігрантів	74	9,6
6.	Економічні причини/мотиви виїзду/неповернення мігрантів	67	8,7
7.	Інші економічні аспекти міграцій	64	8,3
8.	Економічна криза і міграції	42	5,5
9.	Кваліфікований потенціал мігрантів, попит на їх працю	29	3,8
10.	Бізнес-ініціативи із залучення міграційного капіталу	23	3,0
11.	Кадровий дефіцит, «відтік мізків», зумовлений міграцією	18	2,3
12.	Нелегальна праця в Україні	17	2,2
13.	Економічні аспекти повернення в Україну трудових мігрантів	12	1,6
14.	Інтернаціоналізація економіки внаслідок міграцій	4	0,5
Загалом		769	100

Джерело: дані авторського дослідження

При цьому, в структурі оцінювання економічних аспектів міграції, актуальними сумарно є ті аспекти міграції («Кваліфікований потенціал мігрантів, попит на їх працю», «Бізнес-ініціативи із залучення міграційного капіталу», «Кадровий дефіцит, «відтік мізків», зумовлений міграцією»), які прямо або опосередковано стосуються процесів генерування соціального капіталу мігрантів (Таблиця 3.2.).

Що стосується експертів дослідження, то ними було виокремлено як актуальну проблему мігрантів щодо *забезпечення ефективного використання міграційного капіталу*. Тут експерти виділяють два типи потреб – по-перше, це *потреба у безпечному і вигідному пересиланні зароблених коштів на батьківщину*, та по-друге, *потреба у створенні умов для використання їх міграційного капіталу*. Водночас, як зазначають експерти, потрібно працювати над тим, щоб міграційний капітал працював на благо України. А для цього слід шукати механізми формалізації переказів трудових мігрантів в

Україну та їх подальшого ефективного капіталовкладення: *«Ну, знову ж таки, формалізація чи інституалізація отих переказів трудових мігрантів сюди, в Україну. Це засіб, який буде сприяти тому, щоби мігрантський капітал виходив з тіні і появлявся наяву [...]. Це буде сприяти тому, що мігрантський капітал, грошовий, власне, фінансовий капітал, буде, буде накопичуватися не в банках, десь за кордоном, а буде накопичуватися тут, в Україні. І це знову ж таки фактор, який буде сприяти і розвитку української економіки, бо це буде додатковий приплив капіталу, який виявляється в офіційній фінансовій системі»* (експерт, представник громадської організації).

Що стосується коштів, зароблених українськими мігрантами за кордоном, то експерти оцінюють їх як досить значні: *«Багато наших людей працює за кордоном. Заробляють гроші. Значну частину з них пересилають потім на батьківщину. За даними Національного банку України – це близько шести мільярдів доларів. Це досить багато, понад чотири відсотки від загального обсягу вітчизняного валового продукту»* (експерт, науковий працівник). Відтак, вони мають достатньо високий інвестиційний потенціал, тож використовувати їх лише для споживчих потреб населення є вкрай нерациональним: *«Дуже незначна частина коштів мігрантів насправді спрямовується в бізнес. Тим не менше його присутність в українській економіці, в українській бізнес-сфері є досить значною. Тому однозначно, що ці кошти, а) потрібні для української економіки; б) вони будуть приносити дуже велику користь тут, в українській економіці [...]. Звичайно, що таке використання тих коштів значно ефективніше для розбудови української економіки, ніж просто їх споживання»* (експерт, представник громадської організації). Відповідно, їх (кошти) слід розглядати також з точки зору їх інвестиційної складової, тобто з точки зору можливості забезпечити стабільність в Україні. Відтак актуальним для експертів є пошук механізмів залучення в український економічний простір зароблених за кордоном коштів, наприклад, через «міграційні облігації» – як спеціальні державні

облігацій, які уряд країни розміщує серед своїх мігрантів та діаспори: *«Це не є щось нове, міграційні облігації у світі на сьогодні мають досить давню історію. Деякі країни таким механізмом вже користувались. І їм вдалось досить швидко залучити додаткові кошти на бюджетні потреби. Найкраще це вдалось зробити Ізраїлю, Індії. Ну, але загалом такий досвід має більше країн, щось близько двадцяти. Частіше це робиться один раз. Ну, наприклад, коли настають важкі часи, а потрібно якось врегулювати платіжний баланс. Чи фінансувати державний борг. Також для реалізації національних програм будівництва соціальної інфраструктури. Наприклад, тоді, коли вона руйнувалась через природні катаклізми. Чи військові конфлікти»* (експерт, науковий працівник).

Втім, можливі й інші шляхи залучення капіталу мігрантів в економіку України, скажімо, через впровадження вигідних для мігрантів депозитних програм, за допомогою яких українська держава може ініціювати повернення своїх громадян в Україну: *«Це буде засіб, який буде тісніше «прив'язувати» мігрантів до України, до їхньої рідної землі і через те, скажімо, це буде спрощувати їм, знову ж таки в майбутньому процес повернення»* (експерт, представник громадської організації).

Необхідність забезпечення інтересів та потреб мігрантів в ЄС та ремігрантів шляхом генерування соціального капіталу актуалізує інституційний аналіз у виявленні та аналізі особливостей функціонування певних структур – відносно інституціоналізованих сталих зв'язків, практик, інститутів, які забезпечують взаємозв'язок поміж мікро-, мезо- та макрорівнем соціального капіталу через структурне та соціокультурне відтворення патернів (шаблонів) творення особистісних соціальних мереж (англ. – networking) [27]. Під інституційним аналізом в нашому випадку розуміємо аналіз проектної діяльності, з акцентом на виявлення якісних характеристик впливу на то й чи інший проект його зовнішнього середовища, а також аналіз можливостей успішної реалізації проекту в заданих умовах. З такої перспективи т.зв. капіталогенеруючі структури постають як

інституціоналізовані vs неформальні утворення, у яких витворюється особливий соціальний ресурс. Такими структурами можуть виступати сім'ї, родинні та/або квазіродинні утворення, локальні об'єднання чи об'єднання за інтересами, релігійні та навколорелігійні організації, врешті громадські організації та політичні партії тощо, тобто існує цілий спектр капіталогенеруючих структур. Аналіз соціального капіталу спільнот мігрантів в такому вимірі передбачає поглиблену увагу до розгляду капіталогенеруючих структур як частини соціального механізму, який має численні функції та виміри і може актуалізуватися в повсякденному житті мігрантів, зокрема, допомагати їм відповідати на щоденні виклики у здобутті матеріальних, символічних, емоційних ресурсів та у взаємодіях із приймаючим суспільством.

Так, у праці «Гра у кеглі наодинці: занепад соціального капіталу в Америці» Патнам ставить у пряму залежність рівень соціального капіталу та масштаби діяльності громадських організацій. Р. Патнам робить важливе розмежування між об'єднаннями, які він називає «вторинними» та «третинними». Різниця між ними полягає у якості соціальних зв'язків між членами цих об'єднань. У вторинних об'єднаннях основними є горизонтальні безпосередні зв'язки. Саме такі зв'язки формують соціальний капітал. Чим «горизонтальніші» зв'язки в структурі, тим вищий рівень соціальної взаємодії та довіри. Натомість третинні організації не є добрим фундаментом для розбудови соціального капіталу, оскільки вони не горизонтальні, а ієрархічні. Прикладами «третинних» організацій є, зокрема, католицька церква [174]. З урахуванням сказаного, саме її вважаємо необхідним розглянути (в контексті завдань даного розділу) як капіталогенеруючу структуру соціального капіталу українських мігрантів, зокрема, зацентрувавши увагу на важливості діяльності УГКЦ у визначеному контексті. На користь такого вибору наведемо наступні аргументи.

Насамперед, звернемо увагу, що понад 50 років недавньої історії УГКЦ пройшли у вимушеній (е)міграції. І у цей час УГКЦ діяла у середовищі

мігрантів, змушена була інтегруватися у приймаючі суспільства і давати вірним відповіді на актуальні питання мігрантського життя. Саме тому метафора «церква мігрантів» є цілком адекватною для опису функціонування УГКЦ в ХХ столітті. Також маємо пам'ятати, що УГКЦ була першою, а на початкових етапах виїзду наших громадян у країни ЄС на початку 1990-х рр. – чи не єдиною інституцією, яка опікувалась українськими мігрантами, значну частку яких становили вихідці із західних «непромислових» областей, де традиційно фіксується висока релігійність та довіра до церкви [22]. Нарешті, вважаємо потрібним акцентувати на тому, що міграційні постави сучасних українців греко-католиків, подібно як і позиція їхньої церкви, є найбільш зорієнтованою на зовнішню міграцію як на життєвий проект. Серед причин, що можуть спонукати виїхати за кордон українці греко-католики називають соціально-економічні причини, але і політичні переслідування (останнє є нетиповим для представників інших українських конфесій) [187].

Греко-католицький конфесійний дискурс, у порівнянні із відповідним дискурсом інших традиційних конфесій українського суспільства, є найбільшою мірою міграційно зорієнтований на сучасному етапі. На структурно-організаційному рівні свідченнями такої позиції цієї конфесії виражаються у наступному:

1) Робота різних структур таких як Пасторально-міграційний відділ УГКЦ, Комісія УГКЦ у справах мігрантів, «Соціальний центр підтримки мігрантів та їхніх родин «Єднання» тощо

2) Додатковим чинником, що зумовлює таку поставу греко-католицької церкви є те, що 17 із 29 єпархій та екзархатів УГКЦ знаходяться за межами України). За даними УГКЦ, нині за межами України перебуває близько чверті її вірних (1,5 тис. парафій), а відтак ієрархи часто називають УГКЦ церквою мігрантів. Щороку в УГКЦ відзначається День мігранта (остання неділя перед Різдом).¹⁰

¹⁰ Офіційний сайт УГКЦ: <http://ugcc.ua/>

3) Увага УГКЦ до мігрантів виявляється як у висловах очільників церкви так і у діяльності церковних та «при церковних» структур, а за змістом може бути названа правоконсервативною та проєвропейською. Поясненням такого стану справ, на нашу думку є історичний досвід діяльності УГКЦ у підпіллі та загалом в час радянської окупації західної України. З 1939 по 1989 роки УГКЦ вела дуже обмежену підпільну діяльність в Україні, а повноцінно існувала як публічна легальна інституція лише у країнах Європи, США, Канаді та Австралії. Значна частина кліру УГКЦ опинилася у становищі мігрантів, на власному досвіді переживаючи усі труднощі адаптації до умов приймаючих країн. Поряд із цим вірянами, що утворили парафії УГКЦ за кордоном так само були мігранти з України [43].

Втім, існує й інша точка зору щодо церкви як капіталогенеруючої структури. Так, класик теорії соціального капіталу Дж. Коулман звертає увагу на потенціал неформального соціального контролю та підтримки, що виявляється у процесі соціалізації підлітків у сприятливому оточенні щільних батьківських та навколо релігійних соціальних мереж [123]. Відповідно до положень концепції соціального капіталу, на організаційному рівні участь в соціальних мережах і мережах підтримки, що є похідними від членства в релігійних організаціях, грають важливу роль як у розширенні зазначених організацій, так і в активізації громадської участі в цілому. Зокрема, аналіз емпіричних даних, здійснений Д. Мироновичем та С. Сальніковою підтверджує, що релігійна участь (яка визначається частотою відвідин релігійних служб) позитивно корелює з членством в релігійних організаціях та рівнем релігійної залученості [59]. Це опосередковано вказує на необхідність розширення аналітичного контексту розгляду церкви як капіталогенеруючої структури соціального капіталу спільнот, через виокремлення (за О. Іванковою-Стецюк) трьох типів капіталогенеруючих структур, а саме: релігійні об'єднання (соціальні форми організації релігії), прорелігійні об'єднання (створюються при церквах для згуртування зусиль у розв'язанні актуальних проблем мирян) та суспільно-релігійні об'єднання,

орієнтовані на підтримку руху до екуменізму та розвиток традицій доброчинності [40].

З урахуванням даної типологізації, яка належним чином враховує контекст трансформацій міграційного руху та пов'язані із цим зміни в структурно-організаційних формах релігійного життя українців в Україні і світі, далі зосередимося на виявленні особливості формування та функціонування соціального капіталу українських мігрантів на етапі різних хвиль міграції з України, насамперед, з метою виявлення варіативності досліджуваного явища.

Насамперед зазначимо, що концептуальна реконструкція процесу формування структур соціального капіталу спільнот мігрантів з України в контексті трансформацій міграційного руху попередньо здійснювалася нами в рамках дослідницького проекту *«Виклики та здобутки УГКЦ в міграції»* [44], реалізованого у 2010 р. під керівництвом автора. Аналіз здійснювався на основі, по-перше, аналізу документальних свідчень та наукової історіографії та, по-друге, документів, створених на замовлення дослідників, а саме, структурованої, згідно складеного питальника [див. додаток Д] інформації, яка репрезентує найголовніші проблемні аспекти функціонування Української Греко-Католицької Церкви за кордоном (інформація розглядається як доповнююча, позаяк у нашому розпорядженні були матеріали лише з 5 країн, а саме, США, Великобританії, Франції, Італії та Іспанії. Дана інформація була доповнена на пізніших етапах дослідження, через аналіз актуальних статистичних документів та джерел, в контексті тематики дисертаційного дослідження, завдяки почерговому розгляду хвиль зовнішньої міграції з особливою увагою до основних рис спільнототворення та соціального капіталу українських мігрантів на кожному з історичних етапів зовнішньої міграції. Результати такого аналізу засвідчують наступне.

Структурною передумовою здійснення мобілізації адаптивних резервів спільнот мігрантів – як капіталогенеруючих структур, є *наявність в країнах*

ЄС низки відповідних інституцій УГКЦ, які здійснюють свою діяльність на трьох взаємопов'язаних рівнях:

1) безпосередня робота із українськими мігрантами та повертаннями, їхніми рідні та дітьми, біженцями та іноземними мігрантами в Україні, а також моряками, котрі прибувають до портів Австралії, Великобританії, Канади, США та України;

2) підготовка душпастирів та координація душпастирської опіки мігрантів;

3) підготовка та представлення позиції УГКЦ щодо феномену міграції та викликів, які її супроводжують на національному та міжнародному рівнях.

При цьому виокремлюється такі *цільові групи осіб, яких УГКЦ залучає до процесів спільнотворення*:

1) *Українські трудові мігранти*, котрі працюють за кордоном. За даними експертів зараз налічується 4,5 млн. мігрантів за кордоном, близько 2 млн. з яких працюють у ЄС. Церковні громади за кордоном виконують функції не лише духовного, але також культурного та соціального центру [20, с. 45]. Саме здійснюючи колективні релігійні практики українці за кордоном, мають можливість комунікувати, обмінюватися важливою інформацією, самоорганізуватися для колективної дії. Фактично церковні громади послужили зародками значної частини громадських організацій українців, реалізації спільних ініціатив, створення недільних та суботніх шкіл тощо.

2) *Члени родин мігрантів*, котрі залишилися в Україні. Крім служіння за кордоном, новітня українська трудова міграція ставить перед церквою виклики і в Україні. Вони стосуються збереження цілості сімей. Вперше в історії України люди їдуть на роботу залишаючи родини вдома. Це несе із собою три найбільші небезпеки: перетворення мігранта на засіб отримання грошей; послаблення емоційно-психологічних зв'язків та взаєморозуміння між подругами; виховання дітей без прикладу батька, матері або й обох батьків [97, с. 20]. У результаті різко підвищується кількість розлучень в

Україні та спостерігається девіантна поведінка у дітей мігрантів. Попри те, що люди виїжджають за кордон заради сім'ї, саме вона стає чи не першою жертвою.

3) *Повертанці*. Як зазначає Е. Лібанова, понад 60% українських трудових мігрантів декларує бажання повернутися до України навіть за наявності за кордоном постійної роботи [55]. Українські трудові мігранти підтримують тісний зв'язок із Україною загалом (особливо цікавляться її політичним життям), та колом рідних та друзів, зокрема. Ілюстрації цього – активність українських мігрантів у країнах ЄС під час президентських та парламентських виборів (про це свідчать дані з ЦВК по закордонному окрузі), чи регулярні поїздки до України в часі різдвяних та великодніх свят. Це пояснюється спрямованістю на повернення додому. Близько чверті мігрантів повертаються після 2–4 років праці за кордоном. При цьому вони зустрічаються із проблемою реінтеграції в українське суспільство, яке за ці роки змінилося, а переважна більшість соціальних зв'язків в Україні втрачена [148, с. 31]. Якщо мігранту не вдається подолати ці труднощі, він знову їде шукати працю за кордоном. Найчастіше це відбувається після 3–4 місяців перебування вдома.

4) *Жертви торгівлі людьми*. Поширення нелегальної міграції сприяє виникненню організованих злочинних угруповань, які активно долучаються до торгівлі людьми. З метою налагодження міжнародної співпраці та обміну інформацією між християнськими організаціями, які займаються протидією торгівлі людьми в 2001 році створено «Coatnet» – міжнародну програму «Мережа християнських організацій проти торгівлі жінками» (за участю Німеччини, Чехії, Швейцарії, України та Литви). В рамках програми розпочали роботу притулки для жінок – жертв торгівлі, які повернулись в Україну. При сприянні і фінансовій допомозі міжнародних партнерів Карітас України забезпечує конфіденційне і безпечне перебування жінок в притулку протягом 3 місяців. За цей час вони проходять медичну і психологічну реабілітацію, мають можливість скористатись юридичними консультаціями,

тренінгами для працевлаштування. Впродовж останніх років спостерігається певне зменшення завантаженості таких притулків, один із яких навіть довелося закрити. Водночас, офіційні дані щодо динаміки явища торгівлі людьми не свідчать про зниження масштабів цього явища.

5) *Мігранти та біженці в Україні*. У названій сфері УГКЦ бачить завданнями своєї діяльності наступне: розвиток толерантного ставлення до іноземців в Україні на засадах гостинності та соціальна допомога біженцям (над якою працює мережа Карітасу, зокрема Карітас Мукачева, де розташовано один із найбільших центрів тимчасового тримання біженців).

Кожна із означених груп має свої особливості й потреби. Також зрозумілим є відмінності у генеруванні соціального капіталу в контексті викликів і потреб виділених груп. Потенційно високий потенціал у означеному контексті мають дві групи мігрантів: українські мігранти за кордоном та ремігранти. Виконання «додаткових» соціальних, функцій, не є чимось новим для УГКЦ, яка від початків української міграції брала на себе функції виразника національної традиції, стимулу не «загубитись» у чужому світі.

Як було показано вище, церква впродовж тривалих історичних періодів в тому числі в умовах несприятливих для національної незалежності та самобутності була структурою, що зберігала національну автентику, коли складні соціально-економічні умови, стан бездержавності, постійні загрози національній ідентичності штовхали тисячі українців шукати кращої долі за межами батьківщини. Тому очевидно і зрозумілою є традиція активної участі УГКЦ у становленні та розбудові діаспорних осередків [17]. Її (традиції) розвиток зумовлено намаганням церкви підтримувати своїх вірних у їх повсякденні за кордоном, в умовах «четвертої» хвилі української міграції, яка (на відміну від попередніх) є меншою мірою зорієнтованою на формування стабільних осередків діаспори. На це опосередковано вказують й результати Європейського соціального дослідження за 2012 рік дають можливість проаналізувати, вірні якої із українських конфесій мають найбільший міграційний досвід. Відповідаючи на питання «За останні 10

років чи мали Ви яку-небудь оплачувану роботу в іншій країні упродовж не менше ніж 6 місяців?» ствердні відповіді дали 8% вірних УПЦ МП, 9% вірних УПЦ КП, 12,9% вірних УГКЦ [130].

Четверта хвиля міграції поставила перед церквою нові виклики, які, пов'язані з інтенсифікацією соціальної мобільності, акцентуації феномену «кордону» як ключового чинника легалізації міграційних процесів, безініціативності української зовнішньої політики щодо пошуку відповідей на виклики міграції в цілому та ригідності українського міграційного законодавства [29]. Означені особливості контексту формування соціального капіталу мігрантів актуалізують потребу у пошуку якісно нових підходів підтримки мігрантів з ЄС з боку різних інституцій, в т.ч. церкви. На жаль, доводиться констатувати, що на даний час все ще існує нерозуміння тих процесів та явищ, що відбуваються в сучасному світі у міграційній сфері, зокрема, практично повним елімінуванням проблематики особистості, її духовності та моралі з міграційного дискурсу, в рамках якого особа мігранта постає лише як економічний ресурс, в результаті чого на задній план відсуваються права людини (право недоторканості, недискримінації, уникнення експлуатації, участі у політичному житті суспільства проживання, спільного життя з членами сім'ї тощо). Таким чином, по суті ми стаємо свідками того, що «старі», звичні підходи до міграційної політики уже не працюють. І свідком провалу цих підходів стає церква, яка підтримуючи та захищаючи мігранта у його намаганні поділитися своїми наболілими проблемами, все частіше бере на себе функції медіатора між мігрантом і суспільством в цілому та державою зокрема¹¹.

Для цього у церкви є достатні інституційні можливості: починаючи з середини 90-их, УГКЦ постає як інституція з розгалуженою мережею структур, практична діяльність якої у сфері міграції провадиться багатьма різними церковними структурами: Апостольські візитатури у Італії, Іспанії, Великобританії та Ірландії (структура церков і парафій, яка залучає до

¹¹ Там само

релігійних практик усіх вірних цієї конфесії, які проживають в названих країнах), Комісія УГКЦ у справах мігрантів (у 2013 році включена до складу Пасторально-міграційного відділу), Пасторально-місійний відділ (реорганізований з Пасторально-міграційного відділу у 2013 році), Карітас України, Патріарша катехитична комісія, Єзуїтська служба біженцям, Морський апостолят та ін.

Міграція не є проблемою самою у собі. Однак ставить чіткі вимоги і завдання. Душпастирі мусять бути разом із своїми людьми, незважаючи на політичні віяння у сфері міграції. Значна кількість українських церковних громад у Італії, Іспанії, Португалії є не тільки духовними, а також культурними та соціальними центрами солідарності та взаємодопомоги. Там, де держава не може виконувати своїх обов'язків перед власними громадянами, турботу про людей часто бере на себе церква. Особливо це стосується тих, хто змушений працювати без належних документів на перебування чи працевлаштування.

«Церква не може мовчати» вказано у Резолюції Світового конгресу «Пастирські відповіді на феномен міграції у епоху глобалізації» організованого Папською радою у справах душпастирства мігранта та неосілих (Рим, 8–12 листопада 2009). Діалог із державними інституціями можливий виключно у площині захисту людських прав та збереження національної та релігійної ідентичності. Церква мусить піднімати свій голос за найбільш упродженіх мігрантів.

Наприклад, у квітні 2009 р. була прийнята Постанова Кабінету Міністрів України № 236, що допускала можливість подвійного оподаткування українських трудових мігрантів. Комісія УГКЦ у справах мігрантів провела юридичний аналіз Постанови та спільно з Християнським товариством українців Італії, Українською всесвітньою координаційною радою, громадськими організаціями українців за кордоном виступила з протестом проти прийнятого КМУ рішення. Було організовано прес-конференцію, на котрій представлено тисячі підписів мігрантів проти

постанови та спільне звернення десятків організацій українців за кордоном. Як наслідок постанова була змінена і права мігрантів захищено.

У липні 2009 р. було оприлюднене Звернення Синоду єпископів УГКЦ щодо українських трудових мігрантів до державних органів України, у якому містилося заклик можновладців до активності у справі українських мігрантів, зокрема, виробити чітку міграційну політику України та визнати на законодавчому рівні існування трудових мігрантів і закріпити їхній правовий статус. Цей заклик став наслідком численних звернень мігрантів до церкви. Де-юре, для нашої держави такої категорії осіб взагалі не існує. Зовнішня політика України працює ще за радянськими принципами і захист прав власних громадян за кордоном не є її пріоритетом.

У руслі реалізації цього звернення при Комісії УГКЦ у справах мігрантів робочої групи, котра зібрала пропозиції від громадських організацій українців за кордоном про основні проблеми мігрантів та уклала законопроект "Про правовий статус українських трудових мігрантів", який закріплює на законодавчому рівні визначення українських трудових мігрантів та встановлює мінімальний обсяг прав мігрантів. На підтримку законопроекту виступило 28 українських громадських організацій за кордоном та 51 НУО в Україні. Крім того, оприлюднене спільне звернення Народи християнських церков на підтримку законопроекту (спільне звернення прийняте за сприяння Бюро УГКЦ по зв'язках із державними органами). Законопроект був представлений парламентських слуханнях з питань міграції у стінах Верховної Ради України у жовтні 2010 року.

Така активізація мігрантів спричинила створення у 2011–2012 рр. Ради з питань трудової міграції громадян України при Кабінеті міністрів України. На разі це єдиний державний орган покликаний скоординувати діяльність різних міністерств та державних служб, компетенція яких стосується ситуації мігрантів. Фактично безпрецедентним є включення до складу цього органу представників мігрантських середовищ, у тому числі і представника УГКЦ у якості заступника голови Ради.

Найчастіше осередком об'єднання мігрантів стають храми УГКЦ. Йдеться передусім про такі країни, в яких відсутня українська діаспора, що сформувалася на основі попередніх хвиль міграції, як Італія, Іспанія, Греція, Португалія. Першою і чи не єдиною інституцією, що здійснювала опіку над українськими заробітчанами на початкових етапах виїзду до країн ЄС була саме Греко-католицька церква. Експертне опитування вітчизняних мігрантів, які мали тривалий досвід роботи за кордоном проведене влітку 2013 року, виявило що найчастішим місцем зустрічі українців є церковні громади, зібрання після богослужінь, магазини із звичними для українців товарами, а також парки та сквери [78, с. 140]. Високий рівень довіри до церкви як соціального інституту можна пояснити тим, що серед мігрантів переважають вихідці із західних областей, які відзначаються високим рівнем релігійної свідомості та практик.

Церква стає для українських мігрантів не лише місцем реалізації духовних потреб та здійснення релігійних практик, а також є місцем формування соціального капіталу через зустрічі із співвітчизниками та обмін інформацією. Дані дослідження проведеного Інститутом Громадських Справ (Варшава) та Інститутом Європейської Політики (Берлін) представленого у публікації Громадська активність українці в Польщі та Німеччині також вказують на значну роль УГКЦ в підтримці громадської активності українців. Парафії досить часто слугували місцем проведення різних заходів, водночас створюючи платформу для активного обміну інформацією між зацікавленими сторонами церква також була місцем, у якому українці могли значно розширити мережу власних контактів. Будучи місцем зустрічі для українських мігрантів парафія також підтримувала їхню діяльність надаючи приміщення для зустрічей і таким чином долучалася до сприяння інтеграції українців [10, с. 8]. Автори опрацювання К. Бьоттгер та А. Лада зазначають, що у випадку українців у Польщі, греко-католицька церква надалі залишається важливою інституцією, що сприяє збереженню ідентичності українців. На дещо іншу ситуацію результати вказують у випадку Німеччини, де роль церкви не є

такою помітною як у Польщі. Представники української громади, що брали участь у дослідженні, пояснювали цей факт відносною організаційною слабкістю церковних структур в середині країни [10, с. 9].

Діяльність церковних спільнот також виявляється у проведенні після богослужінь різноманітних духовно-мистецьких заходів, наприклад, святкування ювілейних дат української державності, громадських та культурних діячів творчі вечори тощо. Саме практика проведення культурного дозвілля допомагає згуртованості і єдності мігрантів у країнах їхнього перебування, а також підкреслює особливу ознаку національної ідентичності мігрантів.

Окремим типом капіталогенеруючих структур, пов'язаних із релігійною організацією, є ті з них, що зорієнтовані на вироблення механізмів превенції соціально складних ситуацій, пов'язаних з міграцією, організацію соціального супроводу мігрантів, лобювання інтересів мігрантів, а також здійснення соціальної діагностики їх актуальних потреб і проблем. Так, зокрема у межах діяльності благодійної організації Карітас розвинутим є напрям реінтеграційної допомоги, в рамках якого було реалізовано два тривалі реінтеграційні проекти – ERSO та STARV з метою підтримки процесу повернення українських мігрантів з-за кордону та створення умов для реалізації їхніх бізнес-ініціатив. Повернення в обох випадках передбачалось суто добровільне.

Говорять експерти: «Організація-партнер [...] приймає людину абсолютно добровільно на інтерв'ю, на співбесіду. У разі, якщо така людина вже застановилася, що вона би хотіла виїхати, чи то з власного бажання, чи то вимушено, в зв'язку з обставинами в її житті, які вимагають, власне, повернутися на Україну, така людина за власним бажанням приходить в їхній офіс, заявляє про таке бажання. Вони обговорюють питання основних потреб цієї людини [...]. В Україні є мережа партнерів. Звичайно, вони не охоплюють всіх міст, але основні обласні центри захоплені (представник громадської організації).

При цьому було передбачено різного роду організаційна та фінансова допомога. Говорять експерти: «Можливість отримати безкоштовно квитки додому, вона дає можливість отримати допомогу при перевезенні багажу. Окрім цього даються кошти у разі проблем зі здоров'ям. На лікування, на реабілітацію, на якісь поточні витрати, пов'язані з покращенням здоров'я» (представник громадської організації).

Яскравою особливістю проектів ERSO та STARV є підтримка бізнес-ініціатив українських мігрантів. Говорять експерти: «Було відкрито додаткову лінію допомоги тим, хто намагається створити приватне підприємство або зайнятися бізнесом на території України. Виділяється сума для започаткування такого бізнесу, придбання обладнання і впровадження діяльності в межах даного напрямку, щоби якісніше інтегруватися в суспільство в Україні» (представник громадської організації).

Суттєву допомогу сім'ям мігрантів надають освітні навчальні заклади та громадські організації, які реалізують культурно-освітні та рекреаційні програми підтримки дітей, які потребують особливої уваги і до яких належать діти трудових мігрантів. Говорять експерти: «Якщо йдеться про конкретні заходи, то, наприклад, [...] проводили, втілювали грант Президента України для обдарованої молоді, так він називається, який був спрямований на відпочинок дітей пільгових категорій, в тому числі мігрантів, засобами активного туризму. Тобто вони 5 днів здійснювали мандрівку на катамаранах, це була річка Дністер, тут недалеко, все безпечно. Тобто, на свіжому повітрі 5-денний мандрівний табір. В рамках цього проекту учасниками табору були в тому числі Карітас Броди, по-моєму, так, Броди і... чи Соснівка, чи Сокаль. Соснівка, по-моєму. От. То вони, як раз, до нас направляли діток, які переважно трудові мігранти їхні батьки. Ну, а інші були учасники, це багатодітні, малозабезпечені, напівсироти. Навіть з Київської області там двоє дітей, брат з сестрою приїжджали» (представник громадської організації).

Пріоритетним напрямом діяльності громадських організацій є проведення спільних з партнерами по «третьому сектору» та іншими зацікавленими структурами акцій, скерованих на активне змістовне дозвілля дітей та молоді, подання спільних проектів, націлених на забезпечення повноцінного активного відпочинку дітей пільгових категорій, формування постійно діючих тренінгово-консультативних центрів для обміну досвідом між організаціями, що надають рекреативні послуги. «Втілюємо проекти, які фінансуються не державою, а за кошти різних грантів. Ну, хоча цей президентський, це був державний бюджет, от, але, ну, є крім того європейські, є, як я вже зазначала, фізичні особи. Ну, просто люди, які дають гроші. Тобто, за їхні кошти ми робимо табори, які безкоштовними для цих учасників, проводимо фестиваль активного туризму» (представник громадської організації).

Проекти громадських організацій, націлені на надання рекреаційних послуг і, водночас, на формування нових форм взаємодії між елементами соціальної організації, мають досить високий інтегративний потенціал, який не використовується належним чином – і через неувагу держави до таких організацій, з одного боку, та їх недовірою, небажанням іти на контакт – з іншого. Говорять експерти: «Ми не шукаємо державного фінансування, а, ну тому що насправді дуже тяжко. Якщо, наприклад, в школах, або в позашкільних закладах освіти міський бюджет, чи обласний бюджет фінансує виключно нагальні питання, тобто нема опалення там, провалився дах, треба відремонтувати, на таке ледве знаходять фінансування. А на те, щоби займатися питаннями адаптації дітей трудових мігрантів, то, ну, чекати фінансування від державних структур, державного бюджету дуже важко. І фактично я вважаю, що безнадійно. Тим більше, зважаючи на те, що зараз в Україні відбувається» (представник громадської організації).

Уваги заслуговують і спільноти взаємопідтримки трудових мігрантів України. В цьому випадку повертанці, намагаючись знайти вихід із складних ситуацій індивідуально або малими групами, шукають солідарності і

знаходять її в рамках об'єднань, сформованих з осіб, що мають досвід трудової міграції. Такі спільноти мають значний креативний потенціал у відповідях на виклики реміграції, позаяк є «відкритими» та «доступними» для їх потенційних учасників, яким добре зрозумілі проблеми один одного. Говорять експерти: «Людина повертається... Цвинтар емоцій. Однозначно. І перед ким вона відкриється? Перед такими, як вона сама» (представник громадської організації). Їх досвід є важливим і потребує популяризації. Таким чином, державні інституції та громадські організації, зокрема пов'язані із навколо церковними капіталогенеруючими структурами, взаємодоповнюють одні одних в питаннях забезпечення інтересів мігрантів.

Пошук відповідей на ці та інші виклики є актуальним не лише для церкви, але й для українського суспільства загалом, яке відчуває гостру потребу у соціальних інститутах, діяльність яких була би скерована на пошук та реалізацію дієвих засобів, форм та методів цілеспрямованого впливу на соціальні відносини, структури і процеси, зумовлені явищем міграції, з метою зниження її (міграції) ризиків, в першу чергу, тих, які пов'язані з труднощами інтеграції мігранта в нове суспільство та проблемами збереження його соціокультурної ідентичності. Сказане бачиться особливо актуальним з огляду на те, що допомога, яку надає наша держава тим своїм громадянам, які з різних причин змушені жити та працювати за кордоном, поки що не відповідає їх нагальним потребам. Відтак, функцію підтримки трудових мігрантів змушені брати на себе недержавні інститути та організації, зокрема, церква та громадські організації (спілки, асоціації, об'єднання товариства тощо) та служби (Карітас тощо), які діють під її егідою та/або «виростають» з релігійних громад, з ініціативи їхніх активістів [22].

Враховуючи, що міграція сповнена серйозних викликів, пов'язаних із глибокими індивідуальними стражданнями, а інколи навіть і людськими трагедіями, для священників з України служіння мігрантам – це новий вид соціального служіння, який потребує додаткової ґрунтовної психологічної та,

навіть, правової підготовки. Відповідно, УГКЦ як організація цілеспрямовано впродовж низки років працює над формування у служителів церкви необхідних навичок для роботи з мігрантами. Йдеться про проведення вишкোলів, підготовку та поширення навчально-методичних матеріалів щодо психологічного стану мігранта/жертви торгівлі людьми, ознайомлення служителів церкви із інформацією щодо правового та соціального захисту мігрантів у країнах Євросоюзу .

Там, де держава не може виконувати своїх обов'язків перед власними громадянами, турботу про людей часто бере на себе церква. Особливо це стосується тих, хто змушений працювати без належних документів на перебування чи працевлаштування.

Таким чином, якщо УГКЦ другої половини ХХ століття справедливо називали церквою мігрантів, то УГКЦ на сучасному етапі можемо назвати «церквою потенційних мігрантів». Глобалізаційні процеси значно змінили умови міграції. Спільноти мігрантів – це вже не відірвані від материка острівці, а півострови, що підтримують тісний зв'язок із Батьківщиною та між собою. Сучасні мігранти дуже мобільні. Вони часто переїжджають із регіону в регіон, та з країни в країну. А держави перебування намагаються активно регулювати міграційні процеси. Все це разом спричинює додаткові особливості у служінні.

Відповідно, діяльність УГКЦ в означеному напрямі має дві складові. *Перша складова діяльності УГКЦ як капіталогенеруючої структури спільнот мігрантів* передбачає розроблення та формулювання позиції церкви щодо розуміння міграційних процесів та відповіді на їхні виклики. Друга складова стосується *відносин УГКЦ із державними інституціями та структурами громадянського суспільства* в Україні та за кордоном, а також із суспільствами перебування українських мігрантів.

3.2. Соціальний капітал спільнот українських мігрантів в приймаючих суспільствах: ендо- та екзогенні чинники та особливості

Розширення можливостей мобільності та комунікації в сучасному світі трансформують міграцію у глобальний феномен, що істотно формує як суспільства походження мігрантів, так і приймаючі суспільства. Висока інтенсивність та масовість явища транскордонної мобільності змушують переглянути наукові підходи до аналізованого явища, яке постає уже не у своєму вузькому значенні як окремих, тимчасовий різновид індивідуальної чи групової поведінки, а невід'ємною рисою сучасної високомобільної людини, одним із вимірів її свободи та самореалізації, але, поряд із цим, несе з собою численні виклики та загрози. Можливість користуватися перевагами мобільності, в тому числі можливість виїзду за кордон своєї країни, в сучасному світі поступово стає одним із елементів комплексу уявлень про універсальні права людини. Такі трансформації тягнуть за собою численні зміни у економічній, соціальній, культурній сферах.

Екзогенний вимір формування та функціонування соціального капіталу спільнот мігрантів включає як вплив з боку інституційних та соціокультурних структур приймаючого суспільства, так і вплив, що чинять мігранти та їхні спільноти на приймаючі суспільства. Зрештою ці два аспекти переплітаються у складній взаємодії мігрантів та приймаючих суспільств. Загалом ця проблематика стосується широкого спектру питань: інституційна регуляція перебування мігрантів в приймаючих суспільствах, їхньої трудової діяльності, інтеграційна політика приймаючих суспільств, зміни, що їх зазнають мігранти у різних вимірах (і у вимірі ідентичності, і у вимірі соціальних зв'язків, і у вимірі становища в системі стратифікації приймаючого суспільства). Саме у цій «системі координат» формуються і функціонують спільноти мігрантів та їхній соціальний капітал. Останній набуває властивостей, які формуються під дією викликів, що з ними зустрічаються окремі мігранти та спільнота мігрантів в цілому.

Екзогенний вимір формування та функціонування соціального капіталу спільнот мігрантів вивчається у зв'язку із «реакціями» приймаючих суспільств на такий свій новий (часом короткотерміновий, а часом відносно сталий) елемент як спільноти мігрантів. Відповідні реакції мають різний ступінь формалізації та надходять від різних суб'єктів – населення, медіа, політичних сил, профспілок, релігійних організацій, влади приймачих суспільств та ін. Слід зазначити, що, на жаль, політика інтеграції мігрантів, яку проводять приймаючі суспільства, часто провадиться без усвідомлення того, що національні суспільства змінилися під впливом міграції. Коли в деяких регіонах ЄС кількість осіб іноземного походження може сягати 10% (а подекуди до 20–25%), місцеві жителі змушені адаптуватися до цих змін. Так, надмірний наголос на прикордонний контроль, що спрямований на створення своєрідного «фільтру», який не впускатиме нелегальний потік мігрантів, може вести до формування нової «залізної завіси» та виникнення доволі замкнутого суспільного утворення. Здебільшого такий «фільтр» спрацьовує у зворотному напрямку і не випускає мігрантів. Адже кожен, хто нелегальними шляхами зміг потрапити на роботу за кордоном, намагається якомога довше там бути та легалізуватися. «Тінізація» праці мігрантів створює численні соціальні проблеми.

Доказом неефективності міграційної політики у країнах ЄС, які є країнами призначення найбільшої частки українських мігрантів, може слугувати зростання суспільної напруги на ґрунті міграції, численні порушення фундаментальних прав людини, зростання кількості мігрантів з нерегульованим статусом, поширення торгівлі людьми з метою сексуальної та трудової експлуатації, існування розгалуженої мережі організованої злочинності у сфері міграції, поширення нелегального перетину кордонів, радикалізація та поширення екстремізму серед окремих груп мігрантів в країнах ЄС.

Потужні екзогенні впливи на формування та функціонування спільнот мігрантів можуть чинити і суспільства походження, зокрема, інститут

держави, визначаючи характер міграційного режиму із країнами-сусідами, створюючи сприятливі умови на ринку праці і у національній економіці, або ж, навпаки, спричиняючись до кризових явищ, що чинять відштовхуючий вплив та стимулюють міграційний потік (англ. – push factor). Водночас, можемо спостерігати і протилежну тенденцію, коли під впливом (чи тиском) суспільства та/або мас-медіа політики різних країн можуть обіцяти нездійсненні речі: «очистити» свої країни від небажаних мігрантів, зупинити нелегальну міграцію чи повернути всіх мігрантів додому (остання обіцянка стосується і окремих українських політиків) тощо. Натомість, навіть прагматичні економічні міркування повинні підштовхувати Україну до активнішої позиції щодо забезпечення інтересів українських трудових мігрантів. Адже за деякими оцінками фахівців НБУ та МОМ кілька років тому розмір грошових переказів в Україну порівнювався із 10% ВВП країни і складав 10–12 млрд. євро [80]. Попри те, що в останні роки в період до пандемії вірусу Covid-19 не спостерігалось тенденції до зниження розміру переказів, на офіційному рівні озвучуються у 3–4 рази менші суми. Аж до початку світової пандемії коронавірусу фіксувалася хвилеподібна, але загалом висхідна динаміка приватних грошових переказів в Україн з-за кордону.

Обов'язок держави ставати на захист своїх громадян, їхніх прав і законних інтересів залишився поза полем зору. Наприклад, з наближенням чергових виборів актуальнішими стають питання реалізації виборчого права мігрантів. За оцінками фахівців, на роботу за кордоном виїхало 4,5–7 млн. українців, що складає 12–19% усіх виборців. Реально проголосувати з них зможе не більше кількох відсотків.

Перед спільнотами українців за кордоном стоять виклики, зумовлені самою природою сучасної хвилі міграції з України. Зауважимо, що ці спільноти залишаються сам на сам із такими викликами за умови відсутності системної політики української держави із їхньої підтримки. Хоча наше дослідження мало розвідувальний характер, воно дозволило нам виявити особливості соціального

капіталу спільнот мігрантів та розробити систему емпіричних показників цього явища.

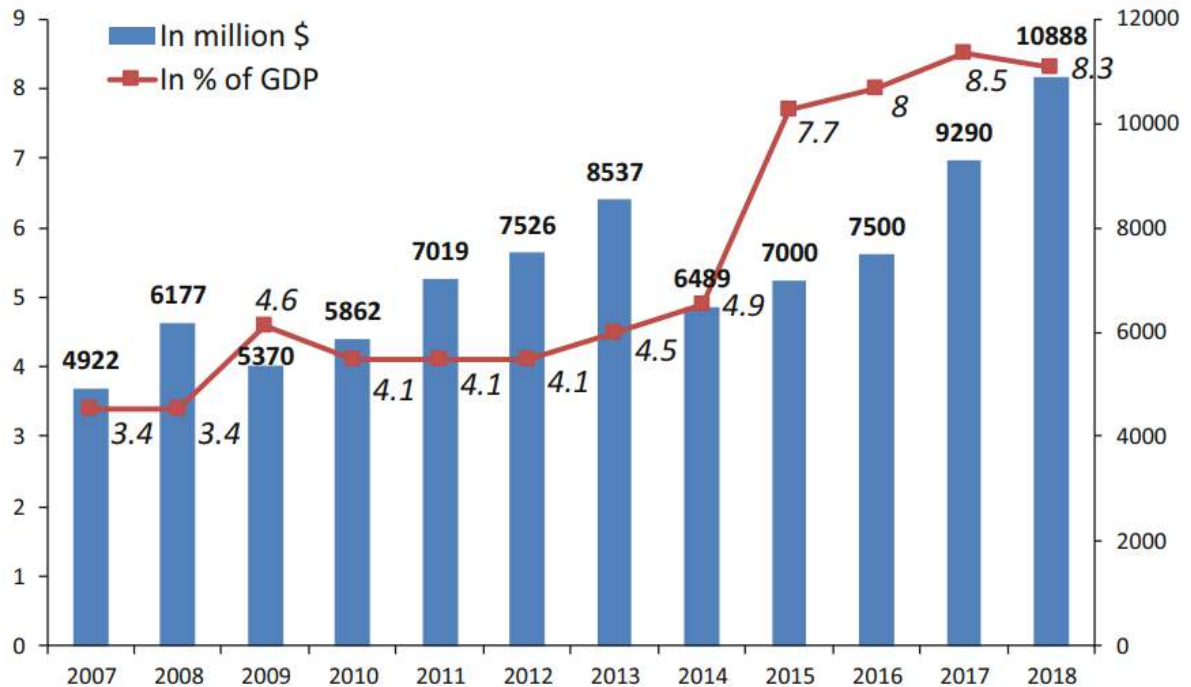

Рис. 3.1. Приватні перекази в Україну з-за кордону

[Джерело: 166].

Зокрема, в умовах «беззубості» української політики щодо захисту українських мігрантів за кордоном, у документах ЄС все більше простежується намагання звести мігрантів виключно до економічних ресурсів і зосередити увагу України на протидії нелегальній міграції, питаннях реадмісії та боротьбі з торгівлею людьми.

Виміри функціонування соціального капіталу українських мігрантських спільнот є асиметричними. Їхнє життя характеризується відносно потужним внутрішнім вектором та майже повною відсутністю проєкцій назовні – у приймаюче суспільство. Спільноти українських мігрантів все ще залишаються значною мірою відособленими від громадсько-політичного життя в країнах перебування, хоча впродовж останніх років посилюється їхня інтеграція до соціально-політичних процесів. Одним із найбільш дієвих механізмів такої

інтеграції стали волонтерська благодійна діяльність, скерована на проблеми допомоги постраждалим від конфлікту на сході України та відповідні інформаційні кампанії, які істотно активізувалися у період 2014–2017 років та поступово втрачають інтенсивність та охоплення членів українських мігрантських спільнот в наступні роки. Типологізація та аналіз соціально-економічних, соціокультурних та громадсько-політичних практик у середовищах українських мігрантів створює підґрунтя для переорієнтування міграційних досліджень на вивчення особливостей функціонування соціальних мереж трудових мігрантів.

Зазначимо тут, що українські соціологи мають певний, поки незначний, досвід подібних емпіричних досліджень. Такі дослідження мають, переважно, описовий характер і не відзначаються глибиною теоретизацій та аналізу хоч і створюють певну емпіричну базу. У роботі Г. Лещук «Соціокультурна та громадська діяльність українських мігрантських об'єднань у Франції» запропоновано типологію мігрантських об'єднань українців (просвітницькі, освітні, історичні, правозахисні, культурні та мистецькі, дозвілєві, релігійні, спрямовані на підтримку різних соціальних груп) [54, с. 164]. О. Галайчук у дослідженні «FB-спільноти як одна із сучасних форм громадського активізму українських трудових мігрантів в Італії» розкриває вплив сучасних телекомунікаційних технологій на функціонування спільнот українських мігрантів. Автор зазначає, що станом на 2018 рік українські мігранти в Італії інтенсивно комунікують у мережі Інтернет, зокрема використовують соціальні мережі такі як Facebook. Численні спільноти відкритого і закритого типу об'єднують десятки тисяч українських мігрантів в Італії та слугують майданчиком для комунікації на різноманітні теми, серед яких значне місце займають теми пошуку і надання роботи, пошуку і оренди житла, продажу речей та надання послуг. Можемо припустити, що віртуалізація комунікації та поширення важливої для мігрантів інформація у соціальних мережах є одним із чинників послаблення процесів спільнототворення в реальному світі. Інакше кажучи, спільноти віртуалізуються, стають динамічними та множинними. А

активізм часто обмежується віртуальним активізмом¹². Водночас автор зазначає, що існують спільноти українських мігрантів пов'язані із конкретними локаціями – місцем проживання в Італії чи місцем проживання в Україні. Такі спільноти у соціальних мережах, ймовірно, можуть мати більше проєкцій у об'єктивну реальність і є спільнотами, так би мовити, гібридного типу.

Д. Судин у роботі «Роль громадської активності мігрантів у підтриманні їхньої національної ідентичності» викладає результати дослідницького проєкту «Виклики сучасної міграції: українська спільнота в Парижі», який виконала кафедра соціології факультету суспільних наук Українського католицького університету. Етап збору анкет тривав із 16 січня до 4 лютого 2018 р., усього було опитано 634 особи, старших за 16 років». Дослідник обґрунтовує висновок про те, що наявність повсякденних соціальних взаємодій та відносин з членами своєї національної групи посилює інтегрованість мігрантів до національної громади та участі в її житті [96, с. 188].

Перш ніж перейти до викладу результатів нашого емпіричного дослідження зробимо низку методичних застережень. Емпіричне дослідження соціального капіталу спільнот українських мігрантів навряд чи може бути репрезентативним та охопити більшість існуючих сьогодні спільнот. Значна частка спільнот станом на сьогодні є до певної міри деінституціоналізованими. Ми вважаємо, що емпіричне дослідження з обраної нами проблематики може бути порівняльним, у межах якого досвід окремих спільнот розглядаються з точки зору функціонування та трансформації соціального капіталу у двовимірному просторі екзо- та ендогенних чинників і особливостей формуванні і функціонування соціального капіталу спільнот мігрантів. Іншими термінами, що вживаються у науковому дискурсі для опису згаданих вимірів є терміни «автономність» (у внутрішньому та зовнішньому векторі – як щільність та герметичність) та «ефективність» (у тому, що стосується долання різних

¹² Поняття «віртуальний активізм» вводить в обіг М. Гладвел, аналізуючи протестну мобілізацію засобами соціальних медіа [138].

аспектів соціальної дезорганізації в самому середовищі мігрантів та успішного пристосування до умов приймаючого суспільства).

Звернувшись до проблематики соціального капіталу спільнот українських мігрантів, протягом 2018–2019 рр. ми провели емпіричне дослідження, в межах якого було здійснено збір емпіричної інформації. Було зібрано наступні емпіричні дані: 1) експертне опитування 71 активного представника українських мігрантських спільнот у таких країнах Євросоюзу, як Польща, Італія, Португалія та Чехія, а також осіб із досвідом налагодження співпраці мігрантів із органами державної влади та громадянського суспільства, яке тривало восени 2018 року; 2) опитування українських громадян, які мають досвід виїзду в країни ЄС, починаючи з 2017 року (весна-літо 2019, N=284), яке тривало з 22 травня по 26 серпень 2019 року та проводилося за авторським інструментарієм. Дані були зібрані шляхом онлайн опитування. У відборі респондентів використане поєднання методу цілеспрямованої вибірки та методу снігової кулі. Метод снігової кулі є особливо корисним у випадку дослідження міграційних мереж. Першим хто вводить дослідника у певну спільноту є, зазвичай, представники громадських, часом міжнародних, організацій, що підтримують мігрантів, представники місцевої громадськості, органів самоврядування та ін. Вони полегшують контакт дослідника із ключовими постатями, експертами, засновниками місцевої спільноти мігрантів.

Критерієм відбору респондентів для опитування слугувала наявність досвіду виїзду в країни ЄС впродовж двох останніх років. Проаналізовані у дослідженні емпіричні дані опрацьовувалися у програмі Statistical Package for the Social Sciences (SPSS) version 22. Характеристики вибіркової сукупності є наступними. За статтю серед респондентів переважають жінки (n=166, 58,3%). Чоловіки становлять лише 41,7% (n=118). За віком найбільшою групою респондентів є особи віком до 35 років (n=132; 46,6%). Другу за чисельністю вікові групу становлять особи віком від 35 до 55 років (n=96, 33,8%). Найменшу чисельно групу становлять особи віком понад 55 років (n=56, 19,6%). Понад 66% опитаних впродовж минулих двох років виїжджали за кордон України тричі і

більше разів (!). Таким чином, спираючись на частоту таких поїздок можемо говорити про ознаки циркулярності у явищі міграції українців в країни ЄС.

Таблиця 3.3

**Розподіл відповідей на питання: Скільки разів,
починаючи з 2017 року, ви виїжджали за межі України?**

Кількість виїздів за кордон	%	n
Більше десяти разів	7,3	21
Тричі і більше	66,2	188
Двічі	15,4	44
Один раз	11,1	31

Джерело: дані авторського дослідження

Щодо напрямків зовнішньої міграції то з великою перевагою перше місце займає Польща (75,0%).

Таблиця 3.4.

**Розподіл респондентів авторського дослідження
за напрямками зовнішньої міграції.**

Країна	%¹³	n
Польща	75,0	63
Німеччина	23,8	20
Словаччина	16,7	14
Італія	16,7	14
Чехія	15,5	13
Країни Балтії	14,2	12
Країни Скандинавії	9,52	8
Угорщина	8,3	7

Джерело: дані авторського дослідження

На питання про те, чи попередні візити в країни ЄС були пов'язані із виконанням оплачуваної роботи 54,8% опитаних відповіли ствердно. Відповідаючи на питання про інші види діяльності під час перебування за

¹³ Сума перевищує 100%, оскільки питання множинного вибору.

кордоном 34,2% назвали туристичну мету, понад 10% освітню, та ще понад 10% професійну.

Таблиця 3.5

Розподіл відповідей на питання

«Якою ще діяльністю ви займалися під час перебування в країнах ЄС?»

Якою ще діяльністю ви займалися під час перебування в країнах ЄС? (можна обрати кілька відповідей)	(%)	n
Зустрічі з друзями та родичами	34,62	98
Туристичні поїздки	29,62	84
Відвідування релігійних заходів (служб, прощ, відвідання храму поза службою)	23,6	67
Відвідування мовних курсів	14,7	42
Навчання в закладах освіти	11,54	33
Голосування на українських виборах під час перебування за кордоном	8,2	23
Здобуття нового для себе фаху	7,69	22
Волонтерська діяльність	6,4	18
Участь у діяльності громадських організацій	4,6	13
Разом	100	284

Джерело: дані авторського дослідження

Такі дані говорять про відносну диференціацію цілей поїздок українців в країни ЄС і, відповідно, різноплановість явища їхньої мобільності. Якщо сприймати наведений розподіл як «дзеркало» практик українських мігрантів і, відповідно, свідчення вагомості тих чи інших капіталогенеруючих структур то можемо зробити висновок про найбільш істотний капіталогенеруючий вплив особистісних неформальних мереж родинного, квазіродинного характеру – так званих гомофілічних мереж (емоційно забарвлених, щільних мереж родичів чи друзів) [111]. Наступою за охопленням капіталогенеруючою структурою виступають релігійні організації, адже до релігійних практик залучені понад 20% українців за кордоном. Натомість громадянські практики і формальні громадські організації привертають значно меншу частку українських

мігрантів. Участь українців за кордоном у діяльності громадських організацій є досить низькою (4,6%) і помітно поступається громадській активності в Україні. Так, згідно з опитуванням Фонду «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва, понад 16% українців бере участь у діяльності громадських організацій [103]. Ймовірними поясненнями, які надалі були верифіковані у межах експертного опитування є брак часу, брак інформації щодо громадських організацій, відсутність зацікавленості у їхній діяльності.

Важливою знахідкою дослідження є легальний характер перебування та працевлаштування українських мігрантів в приймаючих країнах. Питання про характер виконуваної роботи за цією ознакою дало наступні відповіді. Опитані, які мають досвід виконання оплачуваної роботи в країнах ЄС розділилися щодо цього питання: 51,1% з них відповіли, що були працевлаштованими офіційно. Натомість 48,9% відповіли, що перебували в приймаючій країні легально, але працювали неофіційно.

Понад 60% опитаних повідомили про те, що виконують оплачувану роботу у приймаючій країні (n=172). Пошук працевлаштування є одним із індикаторів вагомості тих чи інших капіталогенеруючих структур. По-перше, з'ясування пріоритетних джерел інформації свідчить про включеність індивіда у ті чи інші соціальні кола. Структура можливостей мігрантів різниться (від повної геттоізації до безбар'єрної інтеграції у приймаюче суспільство) і ті, хто є ізольованими покладаються у пошуках роботи лише на тісні гомофілічні соціальні мережі. Зазвичай діапазон доступних професій і статусів знайдених через такі зв'язки є досить обмеженим, концентрується у сфері етнічного підприємництва чи малорозвинутого сектору дуальної економіки. У нашому дослідженні з'ясувалося, що найбільш популярним джерелом інформації про працевлаштування є інші українці, які працюють в приймаючих країнах (33,75%). Можемо інтерпретувати такий результат як свідчення вагомості міграційних мереж (і як структури, що формує міграційний потік і як структури, що надалі забезпечує інтеграцію мігрантів у приймаюче суспільство). Другим за популярністю джерелом інформації про

працевлаштування є родичі та друзі в приймаючій країні (21,3%), що свідчить про істотне значення гомофілічних мереж як капіталогенеруючої структури. Формальні джерела інформації про працевлаштування (посередники, рекрутери, медіа) поступаються мережевим джерелам. Найменш популярним є таке джерело інформації про працевлаштування як громадяни приймаючих країн, що, ймовірно, свідчить про переважання у структурі зв'язків українських мігрантів соціального капіталу ексклюзивного типу.

Таблиця 3.6.

Розподіл відповідей на питання

«В який спосіб ви знайшли роботу в країні перебування?»

В який спосіб ви знайшли роботу в країні перебування?»	(%)	n
Завдяки інформації від інших українців, які працюють в приймаючій країні	33.75	58
Завдяки інформації від родичів, друзів в приймаючій країні	21,3	37
Через організацію із працевлаштування (посередників, рекрутерів)	18.75	32
За оголошенням у медіа	12.50	22
Завдяки інформації від знайомих громадян приймаючих країн	4,3	7
Інше	9,4	16
Разом	100	172

Джерело: дані авторського дослідження.

Ще одним аспектом релевантним до соціального капіталу українських мігрантів за кордоном є нерозривність соціальних зв'язків між мігрантами та їхніми сім'ями на батьківщині. Ми виявили, що у групі опитаних, які виконують за кордоном оплачувану роботу щоденно спілкуються з рідними в Україні (використовуючи засоби інтернету та телефон) 36,8%; кілька разів в тиждень – 63,2%.

Щодо участі опитаних у різних формах спільнототворення була отримана наступна інформація: понад 70% опитаних повідомили, що під час перебування за кордоном підтримують відносини із іншими співвітчизниками, які

перебувають у тій самій країні (76,0%; n=216). Істотно більше половини опитаних повідомили про те, що у колі їхнього спілкування в приймаючій країні переважають громадяни України (64,2%; n =182). 23,8% опитаних повідомили про те, що більшість осіб із їхнього кола спілкування в приймаючій країні це мігранти з різних країн, а 12% опитаних повідомили, що більшість із їхнього кола спілкування за кордоном становлять громадяни приймаючих країн.

Отримані дані кореспондують із даними інших дослідників. Як виявила А. Рішко-Порческу, найчастіше українські мігранти надають перевагу проживанню з людьми своєї національності. Часто мігранти зазначають, що близькі зв'язки у них лише із українцями, натомість з поляками – ділові відносини. Винятки становлять українські мігранти, пов'язані із поляками родинними та сімейними зв'язками [79, с. 153].

Водночас, диференціація соціальних досвідів українських мігрантів щодо дискримінації у приймаючому суспільстві здійснюється і за іншими критеріями. Так, свідчення розділилися на дві відносно рівні частини, ймовірно, відповідно до ступеня успішності українських мігрантів в польському суспільстві. Більш успішні та більш інтегровані наголошували на відсутності будь-якого дискримінаційного ставлення з боку поляків. Загалом про наявність досвіду дискримінації повідомило 43% опитаних (n=122). Відкрите запитання щодо прикладів дискримінаційного ставлення у приймаючих суспільствах містило численні вислови на зразок: «За весь час проживання тут ніколи не зустрічав дискримінації щодо мене». Відповіді на вказане питання надали 47% опитаних (n=134). З них більше половини повідомили про відсутність дискримінації, а 59 (44%) осіб повідомили про наявність досвіду дискримінаційного ставлення. При цьому конкретні приклади дискримінаційного ставлення навело 28 осіб. Найчастіше згадувані приклади дискримінації стосувалися сфери трудових відносин, оплати праці (порівняно із резидентами приймаючих країн), ставлення працівників прикордонних служб під час перетину кордону. Згадки про негативне ставлення до українців з боку населення приймаючих країн зустрічалися у 12 відповідях. Двовимірний аналіз

демонструє, що українські мігранти із відносно нижчим рівнем прибутків більшою мірою схильні говорити про дискримінацію у приймаючих суспільствах. Так, у групі респондентів із місячними прибутками до 5 тисяч гривень повідомили про досвід дискримінації 30,9% опитаних, а у групі із прибутками понад 20 тисяч гривень на місяць про такий досвід повідомило лише 11,7% опитаних. Припускаємо, що пояснення такого розподілу відповідей є комплексним: з одного боку, економічна бідність проектується у інші сфери життя людини в тому числі у сферу правової захищеності (можливості захисту прав таких осіб є відносно нижчими, аніж у осіб із вищим матеріальним становищем, такі особи частіше стають жертвою зловживань з боку працедавців та порушенням прав з боку державних органів). Водночас, як відомо з релевантного наукового дискурсу, прекарізація в економічній сфері спричиняється до формування відчуття відносної депривації [25; 47].

Таблиця 3.7.

Кростабуляція відповідей на питання щодо середньомісячного прибутку та досвіду дискримінаційного ставлення під час перебування за кордоном

			Яким в середньому є ваш прибуток в місяць впродовж минулого року (UAH)?					Разом
			≤5 тисяч	Від 5 до 10 тисяч	Від 10 до 15 тисяч	Від 15 до 20 тисяч	≥20 тисяч	
Чи зазнавали ви дискримінації під час перебування за кордоном?	Так	n	13	26	21	10	4	122
		%	30,9%	36,6%	23,5	20,8%	11,7%	43%
	Ні	n	29	45	68	38	30	162
		%	69%	63,3%	76,4%	79,1%	88,2%	57%
Разом	n		42	71	89	48	34	284
	%		14,85%	25%	31,33	16,8%	11,97%	100,0%

Джерело: дані авторського дослідження.

У цьому випадку вживалися, наприклад, наступні вислови: «Прямах сварок чи конфліктів не було, але я завжди знаю, що ставлення до мене є іншим, я завжди чужий для них»; «На кордоні, в магазині, в місцевому уряді всі дуже ввічливі, але коли дізнаються, що ти з України, то відразу з'являється пересторога. Не обов'язково це веде до якихось проблем, але уже люди очікують якогось негативу від тебе». «Ми чужі тут. Люди тебе не розуміють. Це не те, що дискримінація, це тиск оточення, яке змушує тебе змінюватися чи вдавати, що змінюєшся».

Близько п'ятої частини опитаних відвідують зібрання українських мігрантів за кордоном (переважно це церковні богослуження – 18,4%; n=52). Серед названої групи мігрантів найбільш типовою частотою відвідувань церковних заходів є «раз у місяць чи рідше» (8,2%; n=23). Близько половини опитаних повідомили, що знають про місця зібрань українських мігрантів у країні їхнього перебування та знають про діяльність організацій, що об'єднують українських мігрантів (48,3% та 42,4% відповідно). Цікавим є те, що відчуження та недовіра, а навіть формування негативного (авто)стереотипу формується і у самих українських мігрантів стосовно інших українців в подібній життєвій ситуації. Подібні приклади у інтерв'ю із мігрантами зафіксувала А. Рішко-Порческу: «Недавно я сиділа на зупинці, і дві українки сиділи і розмовляли про те, як вони ходять десь там на роботу, як включити змиварку, як там ще щось. То що я мала б знайомитися з ними, та нас тут – як мурашок. Я познайомлюсь, а потім вони захочуть забрати мою роботу, то нащо воно мені. Це така самооборона» (жінка, 48 років, 4 роки постійного перебування в Польщі) [79, с. 145]. «У мене української компанії немає взагалі, може не було таких можливостей знайти знайомих, а може я не хотіла, з ними якось тяжко завжди, щось від тебе хочуть постійно...» (жінка, 35 років, 15 років постійного перебування в Польщі, швея) [79, с. 136].

Ймовірно йдеться про явище, яке у неоінституціональній теорії має назву низхідний зрівняльний тиск (англ. – downward leveling pressure). Як з цього приводу зазначають А. Портес та Дж. Сенсенбреннер: «Успішних [мігрантів]

осаджують члени групи співгромадян, які покладаються на силу колективних норм, а спільноти із високим рівнем солідарності істотно обмежують простір індивідуальної дії взамін на привілейований доступ до економічних ресурсів [мігрантської спільноти]... ці спільноти змовляються проти спроб індивідуальної висхідної мобільності окремих членів, застосовуючи низхідний зрівняльний тиск, аби втримати членів упосліджених груп у тій самій ситуації, що й інші члени групи (англ. – their peers). Дія цього механізму викликана побоюванням, що солідарність, породжена спільними труднощами буде поставлена під сумнів відходом зі спільноти найбільш успішних її членів» [171, с. 1342]. Наскільки нам відомо, дія вказаного механізму в українських спільнотах мігрантів жодного разу не опинялася в полі уваги науковців.

Між тим, знаходимо докази актуальності цього явища для української мігрантської спільноти. Українські мігранти, які виконують висококваліфіковану та високооплачувану роботу та мають легальний статус неохоче підтримують відносини із українськими мігрантами у менш сприятливих обставинах і неохоче виявляють власну національну приналежність за випадкових контактів із незнайомими українськими мігрантами. Це кореспондує із тезою Дж. Портеса та Дж. Сенсенбренера про те, що: «найбільш руйнівним наслідком цього негативного прояву соціального капіталу є відособлення поміж успішними членами мігрантської спільноти та тими, хто залишився позаду» [171, с. 1343].

З іншого боку, ті українські мігранти, які виконують низькокваліфіковану роботу не відчують небезпеки і дискомфорту від підтримки зв'язків із іншими українськими мігрантами, оскільки від такого спілкування отримують, а не втрачають певні ресурси (йдеться про емоційну, психологічну підтримку, виконання кур'єрських функцій, обмін інформацією щодо місця працевлаштування і рекомендацій роботодавцям та ін.). «Жінки, що прибирають, стараються бути разом, ми теж група. Це правда. То тільки тому, що ми потребуємо підтримки і обміну інформацією. Коли я вертаюся в Україну, моя

сусідка з села приїжджає на моє місце. І так постійно, ми стараємося не втратити працевлаштування» [79, с. 139].

Таким чином, поряд із тенденцією до формування мігрантських спільнот і соціальних мереж є й інша тенденція – до ізоляції від інших українських мігрантів. Згадана перспектива, наскільки нам відомо, досі не використовувалася у дослідженнях мігрантських спільнот українців. Окремого дослідження потребує виявлення соціально-економічних та соціально-культурних чинників останнього явища.

Майже кожен четвертий український мігрант має досвід звернення до об'єднань українців за кордоном (22,2%; n=63). Переважно такі звернення стосувалися наступних питань: пошук спілкування із співвітчизниками (15,6%; n=44); пошук інформації правового характеру (12,3%; n=35); пошук житла (7,1%; n=20); пошук працевлаштування (5,3%; n=15). Звернення до мігрантських організацій у випадку пошуку інформації та допомоги правового характеру стосувалися таких питань як труднощі чи конфлікти із працевлаштуваннями; потреба у правовій допомозі в питаннях статусу перебування в приймаючій країні; проблеми із виплатою страховки у випадку втрати працевлаштування та ін.

Найчастіше мігранти звертаються за інформацією щодо проживання, працевлаштування, за юридичною допомогою; також часто їм потрібні послуги психолога. Громадські організації зорієнтовані на вироблення механізмів превенції соціально складних ситуацій, пов'язаних з міграцією, та організації соціального супроводу мігрантів, лобювання інтересів мігрантів, а також здійснення соціальної діагностики їх актуальних потреб і проблем. Зокрема, варто відзначити роботу Міжнародного благодійного фонду «Карітас України». Такого роду звернення є закономірними особливо на етапі потрапляння мігранта у приймаюче суспільство. Цей первинний етап зазвичай проходить далеко не безболісно: жоден із них не застрахований від таких частих «супутників» процесу адаптації у приймаючому суспільстві, як самотність, брак упевненості у собі, дратівливість, тяжкі переживання, безпорадність. Такі

стани є результатом т.зв. зворотного культурного шоку – особливого типу культурного переходу.

Тривале перебування за кордоном а також низка проблем, які зустрічаються на шляху мігрантів є рушійною силою формування громад. Творення громад мігрантів відбувається за певним зразком. Досить поширеним патерном їхнього творення є виникнення спільноти навколо організаційного ядра і за підтримки церкви. Аналіз соціально-економічних практик сучасних українських трудових мігрантів доречно здійснювати в контексті оцінювання соціокультурних настанов українського трудового мігранта, виявляючи основні типи соціокультурних орієнтацій у вимірах локусу контролю (настанови на самоорганізацію на протипагу патерналізму). Їхнє урахування доцільне при формуванні пакету необхідних рекомендацій для діяльності організацій громадського сектору, органів місцевого самоврядування та державного управління у сфері міграції.

Розвиток соціальних процесів в сучасній Україні на даний момент визначається, серед іншого, соціокультурними орієнтаціями наших співгромадян, зокрема, під впливом їх настанов на патерналізм чи самоорганізацію, та, як наслідок, особливостями формування відповідних типів соціальних мереж, де відбувається накопичення соціального капіталу та здійснюється пошук дієвих моделей розвитку сучасного українства. Це, у свою чергу, зумовлює потребу у комплексних дослідженнях проявів патерналізму vs самоорганізації в сучасних мисленнєво-діяльнісних актах представників різних суспільних когорт, зокрема, українських трудових мігрантів.

Одним із факторів, який активно впливає на суперечливий характер міграційних процесів у сучасній Україні, є орієнтація її громадян на те, що держава має здійснювати активну опіку над їхнім добробутом, тобто реалізувати політику патерналізму. В даному контексті мігрант може прагнути «вмонтуватися» у вертикальні (ієрархічні) соціальні мережі, які хоча і обмежують розвиток креативного потенціалу особистості, але водночас дають людині відчуття стабільності, надійності, спокою. Водночас мігрант може мати

настанову на самоорганізацію, яка, серед іншого, передбачає активний пошук нових життєвих перспектив, можливість саморозвитку за рахунок творення нових горизонтальних соціальних мереж та набуття комунітарного капіталу.

У зібраній емпіричній базі наявні свідчення, які вказують як на присутність патерналістських настанов у свідомості українських трудових мігрантів, так і на їхні самоорганізаційні орієнтації. Це дає підстави до висунення гіпотези про амбівалентність соціокультурних настанов мігрантів у вимірі локусу контролю. Понад те, що трудова міграція є специфічною формою економічної самоорганізації, такою її вважати беззастережно не дозволяють поширені в мігрантському середовищі форми соціально-економічної поведінки, що передбачають низький рівень самоорганізації, підпорядкований логіці подвійного структурування [51]. Йдеться про орієнтацію на пошук нових можливостей, з одного боку, та дотримання «узвичаєних» схем сприйняття соціального світу, з іншого. Відтак отримуємо підстави для актуалізації напрацювань тих дослідників, які наголошують на суперечностях, сегментації та ідейних різноманіттях стану масової свідомості українського суспільства, яка виявляється одночасним проявом двох тенденцій – демократичної і авторитарної [194].

Наступним етапом процесу об'єднання мігрантів є створення громадських організацій і товариств, що головним чином утворюються на основі релігійних громад, з ініціативи їх активних членів. Зазвичай на початку їх створення їм бракує досвіду з питань стратегій проведення громадської роботи, налагодженню контактів із місцевою владою та самоврядуванням. Згодом такі громадські організації і товариства ведуть успішну діяльність, що проявляється у проведенні різноманітних культурно – мистецьких заходів, створенні веб-сторінок. У 2003 році у Португалії на добровільних засадах засновано неприбуткову асоціацію українських мігрантів «Спілку українців Португалії». У статуті організації прописано мету, завдання організації та основні заходи для їх реалізації. Окрім «Спілки українців» у Португалії також працюють Асоціація українців в Португалії «Собор», заснована у 2003 році,

головною метою діяльності якої є: підтримка та розвиток української культури в рамках світового та європейського суспільства; захист прав та інтересів українських мігрантів та їх нащадків, а також інтеграція в європейське суспільство; розробка і здійснення проектів благодійної допомоги українським мігрантам в Португалії; сприяння і підтримка процесу возз'єднання сімей. Заснована у 2005 році спілка українців «Алгарве» що позиціонує себе як громадське національно-культурне об'єднання громадян України, а також громадян інших держав в Португалії, які сповідують українську національну ідею відродження, збереження та розвиток української ідентичності за кордоном, аж до створення національно-культурної меншини.

Діяльність громадських організацій знаходить прояв не лише у формах правової та економічної підтримки та захисту трудових мігрантів, а також основний вектор їхньої діяльності становить закладання підвалин та побудова міцної спільноти українців, в межах якої відбувається збереження відтворення та реалізація національної ідентичності. Спільноти сприяють самоорганізації українських трудових мігрантів і допомагають їм у налагодженні зв'язків та пошуку діалогу з представниками попередньої діаспори, а також із представниками місцевих та державних структур.

Належить також наголосити на те, що сучасні українські мігранти відрізняються від їх попередників із першої третьої хвиль міграції, тим що в їх арсеналі знаходиться значно більша кількість комунікативних можливостей, враховуючи такі сучасні технології як Інтернет, соціальні мережі та мобільний зв'язок. Стрімкий розвиток технологій дозволяє на безперешкодну комунікацію як з родиною, так із своїми співвітчизниками, які знаходяться у тій ж країні, що й мігранти, і на батьківщині.

Головними чинниками, що сприяють збереженню національної ідентичності українських мігрантів, що перебувають за межами власної держави – це родина, церква, громадські організації та країна проживання. Створення мігрантами громадських організацій становить один із провідних

способів створення українських спільнот, що уможлиблюють реалізацію національної ідентичності українців.

Другою, більшою мірою орієнтованою на використанням якісних методів збору інформації, частиною авторського емпіричного дослідження стала серія експертних інтерв'ю, яке охопило представників українських мігрантських спільнот у таких країнах Євросоюзу, як Польща, Італія, Португалія та Чехія, а також осіб із досвідом налагодження співпраці між державними органами і громадськими організаціями щодо вирішення проблем трудових мігрантів. Експерти у силу своєї діяльності поінформовані про особливості спільнототворення українців за кордоном, мають тривалий досвід участі у діях із створення та функціонування мігрантських спільнот, а також досвід у налагодженні співпраці між державними органами і громадськими організаціями приймаючих суспільств та спільнотами українських мігрантів щодо вирішення проблем трудових мігрантів, захисту їхніх прав та залучення до громадської активності. Таким чином, у фокусі дослідження опиняються і ендо- і екзогенний вимір соціального капіталу спільнот українських мігрантів. До експертної групи увійшли особи, серед яких державні службовці, працівники науки та освіти та громадських організацій, які дотичні до прийняття рішень щодо відстоювання інтересів мігрантів та їх сімей та участі в їх житті.

Було виявлено, що рушієм спільнототворення виявляються проблеми та труднощі, що постають перед українськими мігрантами. Основні проблеми зовнішніх трудових мігрантів, а саме, погані житлові умови; труднощі у пошуку роботи; відсутність соціального захисту в цілому та медичного обслуговування, зокрема; незнання своїх прав тощо – є зазвичай наслідком невіршеності питань, пов'язаних із можливостями натуралізації і отримання офіційного статусу зовнішнього мігранта за кордоном.

Базовою потребою зовнішніх мігрантів є необхідність у збереженні контактів з родиною, зокрема, дітьми. Ця проблема безпосередньо пов'язана з попередньою, адже нелегальність статусу батьків практично унеможлиблює

контакти з їхніми дітьми, зводячи їх до мінімуму, а зрештою, до єдиної можливої в цьому разі «форми» – забезпечення матеріальних потреб дітей. Як зазначають Н. Варга та В. Рюль, описуючи численні проблеми із якими стикаються сім'ї мігрантів: «У психологічному плані негативний вплив головним чином пов'язаний з турботою про батьків, тривогою та стресом, оскільки переважна більшість дітей батьків-мігрантів розуміють суть проблем, з якими стикаються батьки за кордоном. Важка фізична робота та несприятливі умови часто призводять до травм та втрати продуктивності батьків. У разі серйозних психічних проблем, депортації та навіть смерті економічних мігрантів, їх сім'ї, крім психологічної травми, стикаються з ризиком неповернення боргів, оскільки більшість оплачуваних працівників позичають певну суму грошей для виїзду за кордон. У деяких батьків, яких обдурили при виплаті заробітку, після повернення додому з'являються симптоми посттравматичного стресового розладу, що в свою чергу також впливає на соціалізацію їхніх дітей» [192, с. 46–47].

Впродовж останніх років гострота цієї проблеми послабилася. Основними чинниками такого послаблення стали два аспекти: лібералізація міграційних режимів країн ЄС, що створило передумови переходу значної частини мігрантів до міграційного руху циркулярного типу; поширення сучасних комунікаційних технологій, які уможливають значно більш інтенсивне спілкування мігрантів із родичами в Україні хоча б з посередництвом технічних засобів.

Проблема правового регулювання статусу мігрантів, будучи завжди актуальною, особливо гостро звучить в останні роки у зв'язку з економічною та політичною кризою, яка охопила низку західних держав, які вже довгий час є державами-рецепієнтами потоку українських мігрантів. Труднощі у вирішенні цих проблем, у свою чергу, провокують інші проблеми, пов'язані з буттям у нелегальному статусі, та, відповідно, ризиками криміналізації.

Як зазначають експерти, «в кризових умовах наявна динаміка до погіршення ситуації, зокрема, в тому, що люди, які вже легалізувалися на території держав Євросоюзу, отримали можливість проживати постійно в

зв'язку з тим, що мали дозвіл на працевлаштування, тепер, в зв'язку з тим, що стали безробітними втрачають місце проживання і легальний статус. Це негативно впливає на них самих, на їхній спосіб життя, на їхній психологічний стан. Часто такі зміни і виклики є чинником негативних змін у житті мігрантів, зокрема, переходу на нелегальний статус, що у свою чергу створює загрозу криміналізації» (представник громадської організації). «Статус батьків є «підвішений». Вони виїжджали легально, через те, що закінчилась віза, здебільшого туристична, опинилися в нелегальності. Не можуть повернутись. До нашого консульату можуть звернутись, там відразу треба ставати на облік, тобто тут ми говоримо про правове поле» (представник громадської організації).

У 2004 оформлюються риси нового міграційного режиму між Україною та ЄС – в цьому році на Україну поширюється політика сусідства (англ. – neighbourhood policy), яка має на меті створення «кола друзів» на кордонах Євросоюзу. У 2008 році було укладено Угоду між Україною та Європейським Співтовариством про реадмісію осіб. Угода стосувалася як громадян України, яких депортують з країн ЄС, так і громадян третіх країн, які потрапили на територію ЄС через територію України. Таким чином, в період з кінця 1990-х років аж до 2014 року (коли було укладено угоду про Асоціацію України з Євросоюзом) у міграційному режимі Україна-ЄС основним лейтмотивом було забезпечення Європейського союзу від небезпеки неконтрольованої міграції зі сходу через територію України.

Впродовж аналізованого періоду європейський вектор зовнішньої міграції з України визначався і двосторонніми угодами між Україною та країнами призначення. Так, у 1993–1996 роках було підписано угоди про працевлаштування з Польщею (у 2005 році до неї додано протокол щодо сезонного працевлаштування), Чеською республікою, Словаччиною, Литвою, Латвією. За змістом ці угоди фактично ідентичні і носять загалом рамковий характер.

Зміст угод про працевлаштування з Португалією та Лівією, підписаних у 2003 р., відзначається більшою конкретністю. Ними передбачено механізми працевлаштування, підбору кандидатів та основні вимоги до них, умови трудових контрактів тощо. Угода з Іспанією, укладена 2009, поширюється одразу на 3 категорії працівників: постійних, сезонних та стажистів. Подібно, відповідно до угоди з Чеською республікою первинна квота працевлаштування українців, що становила 25 000 осіб, згодом вона була збільшена до 60 000, проте в дійсності в цю країну було працевлаштовано лише 16 000 осіб. Вони є радше декларацією намірів партнерів щодо розвитку співпраці у сфері працевлаштування.

На думку українських експертів, ці угоди не змогли виконати роль регуляторів трудової міграції та гарантій прав мігрантів. Основний їх недолік - складність практичного застосування. Разом з тим, рівень соціального захисту українських мігрантів поки що є незадовільним. Серйозна проблема наявна у сфері соціального забезпечення працівників-мігрантів, які працюють без належних трудових контрактів або є сезонними працівниками, яких не охоплено системою соціального страхування. Внутрішньоукраїнською проблемою імплементації угод є вади адміністративних механізмів та дефіцит кадрів і фінансових ресурсів.

На даний момент за межами України функціонують різного роду структури – як державні, так і громадські, що займаються вирішенням проблем, пов'язаних з трудовою міграцією. Ці структури виконують функцію організації надання соціальної допомоги мігрантам. Механізм надання соціальних послуг передбачає комплексну допомогу мігранту з боку працівників держслужб за різними напрямками, у залежності від того, з чим звертається мігрант до працівника державної служби, якої допомоги він потребує у першу чергу – психологічної, медичної, юридичної, соціального супроводу тощо.

Що стосується питань правового характеру, які є актуальними для сучасних українських мігрантів, то в першу чергу йдеться про ті із них, які пов'язані з перспективами стабілізації їх життя, наприклад питання, пов'язані з

можливостями мати пенсійне забезпечення. На даний час процедура нарахування пенсії відбувається за звичною схемою, однакової як для тих наших співвітчизників, однак, інтереси мігрантів намагаються враховувати. Зокрема, згідно з низкою міжурядових угод пенсію за період, який людина відпрацювала в Україні, виплачує українська сторона, а за стаж, набутий за кордоном, виплачує держава працевлаштування. Також пенсія призначається відповідно до законодавства Сторони, на території якої ця особа проживає і звернулася за призначенням пенсії, при цьому стаж роботи, набутий на території іншої Договірної Сторони, зараховується до трудового стажу. «Україною укладено 13 міжнародних угод з врахуванням яких трудовим мігрантам надаються послуги, в тому числі і пенсійне забезпечення. Зокрема підписано Європейську конвенцію про правовий статус трудових мігрантів, Угоду про співробітництво в галузі трудової міграції та соціального захисту трудових мігрантів, Конвенцію про правовий статус трудових мігрантів і членів їхніх сімей держав – учасниць Співдружності Незалежних Держав, Угоду про гарантії прав громадян держав – учасниць Співдружності Незалежних Держав у галузі пенсійного забезпечення» (державний службовець).

Зауважимо, що більшість спроб регулювання міграційних процесів спрямовані на реалізацію взаємосуперечливих завдань. Наприклад, у країнах ЄС необхідно, з одного боку, задовольнити зростаючий попит на робочу силу за допомогою трудових мігрантів, а з іншого, – приспати суспільну занепокоєність щодо «навали» іноземців і трансформацію гомогенних суспільств у полікультурні. При цьому правові механізми не виходять за межі парадигми «pull and push» факторів. Міждержавний кордон сприймається як основний інструмент контролю за міграційними потоками, навколо якого формуються усі інші правові інститути: віза, квотування трудової міграції, реадмісія, депортація тощо. Міграційні процеси в Україні вийшли на рівень формування міграційних систем з багатьма країнами. Серед них слід відзначити Польщу, Чехію, Італію, Іспанію та Португалію. Український мігрант часто включений в кілька міграційних систем одночасно і легко міняє країну

перебування в залежності від суб'єктивних та об'єктивних причин. Така поліорієнтація веде до постійного розширення варіантів вибору та сприяє формуванню міграційних систем з іншими країнами, серед яких можемо називати Ірландію, Німеччину, Францію та Велику Британію. Експансивний характер міграційних процесів в Україні дозволяє із впевненістю говорити про їхнє подальше наростання. У цьому відношенні актуальність вивчення міграційних процесів та формування адекватних моделей також зростатиме.

Поширення транснаціональних сімей істотно спричинилося до трансформації чи, навіть, певного пом'якшення проблеми соціального сирітства [68]. Багато з тих людей, які працюють за кордоном, намагаються забрати своїх дітей до себе на час перебування на заробітках [16]. Актуалізується потреба у отриманні шкільної освіти дітьми мігрантів для її можливого продовження у закордонних вишах та/або вишах України, а також проблеми виховання дітей у іншокультурному середовищі. Спільноти мігрантів стають однією із структур, що спричиняються до вирішення названої проблеми: «Існують суботні або недільні школи, де діти навчаються за кордоном, але вони теоретично планують повернутися. Буває, що вони планують навчатися протягом року, в кінці року приїжджають, і заявляють про намір отримати атестат про середню освіту» (працівник освіти). Такі школи реєструються як громадські організації, позаяк не мають відповідних ліцензій і не мають можливості пройти акредитації, а оплата здійснюється у формі благодійних внесків.

Говорять експерти: «Звичайно, [zareєстровані у формі] громадської організації. Звичайно, ми не можемо юридично працевлаштовувати, але все ж таки (...) не потрібно, тому ми офіційно працюємо, тобто деякі вчителі мають підприємницьку діяльність, яка звучить позашкільна діяльність. Ми офіційно громадська організація, тому вони можуть використовувати оту позашкільну діяльність» (представник громадської організації).

Новим стимулом для поширення українського шкільництва стало заснування у 2008 році Української Міжнародної школи при Міністерстві освіти, науки, молоді та спорту України. Новий проект набув популярності

серед українських мігрантів, позаяк надав можливість отримання атестату про середню освіту, а отже, і право на продовження освіти у ВНЗ України та за кордоном. «Ми працюємо по договору з Міжнародною українською школою. Комісія атестує дітей за перший семестр і за річне оцінювання і таким чином вони отримали і табелі, і атестати. Хто на що претендував» (представник громадської організації). Новий проект набув популярності серед українських мігрантів, позаяк надав можливість отримання атестату про середню освіту, а отже, і право на продовження освіти у ВНЗ України та за кордоном. «Документ дає насправді досить багато. Скажімо так, що отримавши високий середній бал в атестаті, випускник через Угоду про визнання дипломів і атестатів про освіту між Україною і Португалією має можливість брати участь у конкурсах вступу до престижних ВУЗів Португалії. Навіть більше того, він може претендувати на державну стипендію» (представник громадської організації). Незапланованим, латентним, але позитивним є вплив українського шкільництва за кордоном на спільнототворення мігрантів.

Така ситуація стала причиною впровадження санкцій до українських суботніх шкіл під егідою Міжнародної української школи, як це сталося у 2011 році, коли їх випускникам відмовили у прийомі документів до ВНЗ Португалії, і лише втручання адвокатів та Посольства України дозволило вирішити проблему. Втручання українських мігрантських організацій, їхня юридична та медіа підтримка дозволили вирішити цю проблему. Сьогодні учні Міжнародної української школи, що живуть і навчаються у Португалії, отримують документи про здобуття загальної середньої освіти [102].

Ще однією актуальною проблемою мігрантів є забезпечення ефективного використання міграційного капіталу. Тут експерти виділяють два типи потреб – по-перше, це потреба у безпечному і вигідному пересиланні зароблених коштів на батьківщину, та по-друге, потреба у створенні умов для використання їх міграційного капіталу. У обох випадках значною є роль міграційних мереж, за допомогою яких, зокрема, мігранти передають своїм сім'ям зароблені за кордоном кошти. Водночас, як зазначають експерти, потрібно працювати над

тим, щоб міграційний капітал працював на благо України. А для цього слід шукати механізми формалізації переказів трудових мігрантів в Україну та їх подальшого ефективного капіталовкладення.

Говорять експерти: «Ну, знову ж таки, формалізація чи інституалізація отих переказів трудових мігрантів сюди, в Україну. Це засіб, який буде сприяти тому, щоби мігрантський капітал виходив з тіні і появлявся наяву [...]. Це буде сприяти тому, що мігрантський капітал, грошовий, власне, фінансовий капітал, буде, буде накопичуватися не в банках, десь за кордоном, а буде накопичуватися тут, в Україні. І це знову ж таки фактор, який буде сприяти і розвитку української економіки, бо це буде додатковий приплив капіталу, який виявляється в офіційній фінансовій системі» (представник громадської організації).

Кошти, зароблені українськими мігрантами за кордоном є досить значними. Говорять експерти: «Багато наших людей працює за кордоном. Заробляють гроші. Значну частину з них пересилають потім на батьківщину. За даними Національного банку України – це близько шести мільярдів доларів. Це досить багато, понад чотири відсотки від загального обсягу вітчизняного валового продукту» (науковий працівник).

Соціальний капітал організаційно оформлених мігрантських спільнот українців є «культурно об'єднуючим» (від англ. – bonding social capital), тобто спрямованим на збереження спільної культурної ідентичності українців за кордоном в умовах іншокультурного середовища. Мігрантські спільноти українців значною мірою залишаються відносно гомогенними у вимірі культури, ідентичності та практик. Важливим є соціокультурний аспект формування та функціонування соціального капіталу спільнот мігрантів, адже мігранти у цьому вимірі потрапляють в особливу життєву ситуацію. Підвищена мобільність населення може сильно позначатися на формуванні ідентичності.

У розмовах із українцями за кордоном можна часто почути, що вони відчують себе між «тут» і «там». Мігранти вже є «чужинцями» на своїй Батьківщині, тому що змінилися самі, як змінилася і Україна за роки їхнього перебування за її межами. Вони вже освоїлися у країнах перебування. Однак

ніколи не стануть там «своїми». Формується нова суспільна група «громадян глобального світу» із фрагментарною ідентичністю. У кращому випадку особа є і українцем, і португальцем, і європейцем одночасно. У гіршому, сьогодні вона португалець, а завтра – іспанець, післязавтра – ірландець, у залежності від того, де перебуває у конкретному відрізку свого життя.

Для спільнот українських мігрантів характерна наявність двох суперечливих тенденцій. З одного боку, для них характерний статусно сполучаючий соціальний капітал (англ. – status-bridging social capital). Йдеться про те, що в межах цих спільнот взаємодіють «власники» різних «об'ємів» влади, престижу, капіталів у різній формі. Завдяки включеності у високоінтегровану мережу різні форми ресурсів стають доступними усім членам спільноти, в тому числі і представникам вразливих соціальних груп. У такий спосіб долається мережева бідність і покращуються життєві шанси соціально незахищених членів мігрантських спільнот.

Для українських мігрантів, які прибули в приймаючі країни на етапі четвертої та попередніх хвиль, характерним є те, що склад особистісної соціальної мережі, коло спілкування, їхній міросоціум значною мірою перетинається із спільнотою мігрантів. Натомість, для мігрантів, які належать до сучасної, п'ятої, хвилі коло мігрантських спільнот є лише частиною їхніх слабких зв'язків, а в межах особистісних мереж переважають резиденти приймаючих країн. Характерна для п'ятої хвилі міграції з України циркулярність призводить до того, що її представники не втрачають соціальних зв'язків із батьківщиною, і, відповідно, їхня інтегрованість до мігрантських спільнот у приймаючих країнах є слабкою, взаємодії із спільнотою нерегулярними. Тут також виявляється явище уникнення надмірної інтегрованості, а також явище, яке А. Портес та Дж. Сенсенбреннер називають низхідним зрівняльним тиском (англ. – downward leveling pressure) [171]. Суть явища полягає у тому, що у високоінтегрованій спільноті, для якої норми взаємодопомоги та солідарності, а також практики непотизму є важливими в поведінковому етосі, окремі члени спільноти, які намагаються «просунутися» у

системі соціальної стратифікації (і особливо ті, кому це вдається), зазнають групового тиску та змушені «надто дорого платити» за своє перебування у спільноті. Це явище має місце тоді, коли значна частина спільноти мігрантів належить до відносно низького рівня в системі соціальної стратифікації.

Серед спектру виявлених моделей інтеграції в суспільства країн ЄС («Гетто», «Транзит», «Повернення», «Маятник», «Асиміляція», «Діаспора») існують передумови для домінування серед українців моделей «Повернення» та «Маятник», що пояснюється поширенням циркулярного типу міграції. Перешкодами поширення серед українців моделей «негативного» краю спектру («Гетто» та «Транзит») є культурна та ментальна близькість, а також значний відсоток високоосвічених осіб, що полегшує інтеграційні процеси.

Можемо відзначити кореляцію між зміною міграційного законодавства та схильністю до тієї чи іншої моделі інтеграції. Проведення жорсткої міграційної політики підштовхуватиме мігранта, не зорієнтованого на повернення додому, шукати «свою» країну, «пересуваючись» в Європейському просторі доти, доки не віднайде прийнятний спосіб завершення цього процесу шляхом легалізації свого перебування в певній країні (модель «Транзит»). Обмеження прав і можливостей мігрантів, зокрема щодо можливостей легалізації перебування, створюють передумови для вибору моделі «Гетто». Перебуваючи в нелегальному статусі, мігрант, фактично, втрачає можливість повернутися на батьківщину, адже для нього це реально означає депортацію та перетворення на «персону нон грата» в країні перебування. Безвихідь, в якій опиняється за таких умов мігрант, становить загрозу не лише для нього, але й для суспільства-реципієнта – в цьому випадку зростають різного роду соціальні ризики, включаючи криміналізацію суспільства. Натомість лібералізація міграційної політики дає змогу трудовому мігранту ефективно «балансувати» між країною перебування та батьківщиною (модель «Маятник»), а також без остраху очікувати завершення офіційного терміну свого перебування за кордоном («Повернення»). В обох випадках повернення на батьківщину (як на короткий, так і на тривалий термін) не матиме для мігранта «фатального» характеру, адже

він залишає за собою можливість (і право) на повторну трудову міграцію (навіть у випадку, якщо мігрант цим правом наразі не бажає користуватися). Лібералізація надалі міграційної політики сприяє поширенню моделей «Асиміляція» та «Діаспора» [35].

З історико-соціологічної перспективи ймовірні такі вектори розвитку соціального капіталу спільнот мігрантів: 1) поступовий рух від моделі «Гетто» до моделі «Діаспора», збагачення складу соціальних мереж, їхнє урізноманітнення, послаблення так званих «етнічних лінз» та ендогенного принципу спільнототворення, перетворення соціального капіталу спільноти мігрантів у елемент загальносуспільного соціального капіталу приймаючого суспільства. 2) вектор від відносної геттоізації до моделей «Маятника» та «Повернення».

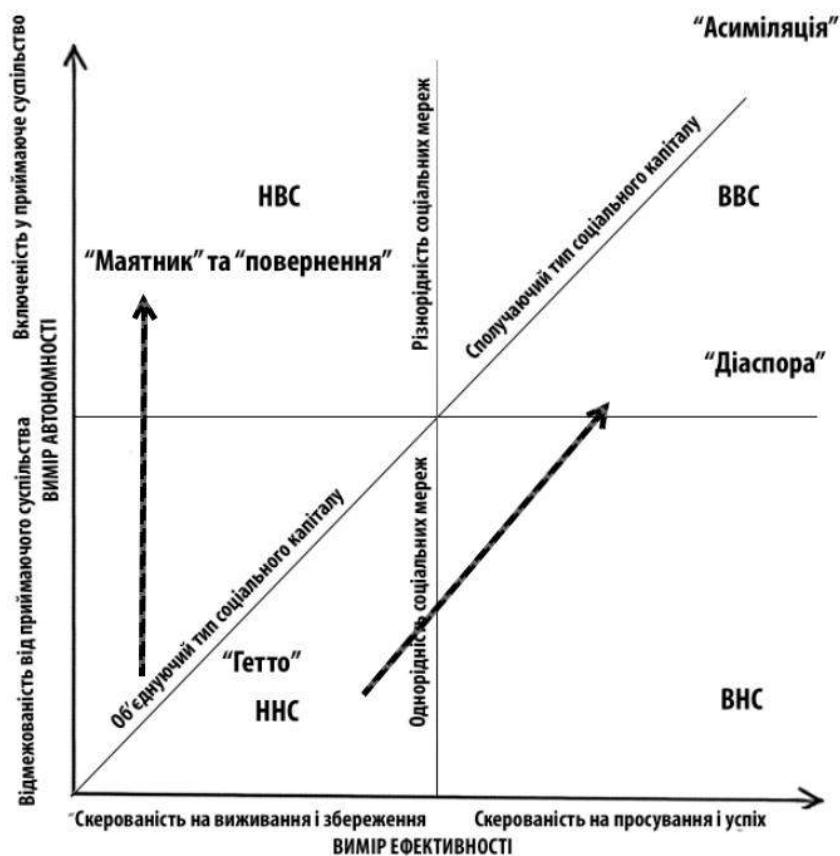

Рис. 3.2. Вектори розвитку соціального капіталу спільнот українських мігрантів

[Джерело: розробка автора]

Основним викликом спільнототворення українських мігрантів у випадку першого вектору є їхня поступова асиміляція. Коли відбувається такий процес спільноти зменшуються чисельно і, врешті, маргіналізуються у соціальному відношенні, втрачають важливі функції, що їх раніше виконували для спільноти і окремих мігрантів. Другий вектор загрожує тим, що зародкові форми спільнот мігрантів не отримують істотного організаційного оформлення, а викликом є їхня деінституціоналізація внаслідок поширення циркулярного типу міграції. Циркулярному мігранту однаково комфортно і вдома і у приймаючій країні. Зрештою, приймаюча країна стає його другим домом. За таких умов потреби, які раніше задовольнялися завдяки спільнотам співвітчизників задовольняються у приймаючому суспільстві у комунікації із інституціями та громадянами останнього. Таким чином, обидва ймовірні вектори розвитку пов'язані із викликами для існування спільнот мігрантів та їхнього соціального капіталу, що загострює необхідність дослідження та сприяння (в першу чергу на державному рівні) діяльності основних капіталогенеруючих структур соціального капіталу спільнот українських мігрантів за кордоном.

Висновки до розділу 3

Підсумуємо здобутки вивчення спільнот мігрантів з перспективи теорії соціального капіталу. Перш за все зазначимо, що з огляду цієї теорії, міграція розглядається як процес, вкорінений у певний контекст – не лише економічний та політичний, а й соціокультурний. При цьому найбільш істотними аспектами цього контексту на етапі формування міграційного потоку є міграційні мережі. Міграційний потік, досягнувши певного масштабу, мультиплікується через соціальні мережі мігрантів, їхні соціальні зв'язки. Такі мережі полегшують отримання інформації про можливості міграції, стають джерелом емоційної підтримки, сприяння в працевлаштуванні, ознайомленні із особливостями приймаючого суспільства. Можемо припустити, що в багатьох випадках копінг-стратегії мігрантів пов'язані саме із активацією можливостей міграційних мереж. З часом у приймаючому суспільстві формуються спільноти мігрантів,

об'єднаних соціокультурною спільністю, попереднім досвідом, практиками та подібними труднощами життя в новому оточенні. Спільноти можуть компактно локалізуватися в просторі або бути дезінтегрованими в просторовому сенсі. Так чи інакше, існує структурна основа функціонування спільнот – соціальні мережі та інститути. Мережі родинності, знайомства та земляцтва, інститути релігійного та культурно-дозвіллевого характеру становлять цю структурну основу.

Спільноти мігрантів відрізняють різні релігійні практики, норми побутової поведінки, ступінь відкритості до приймаючого суспільства і ступінь готовності взаємодіяти з ним. Крім того, поряд з прибулими, які прагнуть залишитися на постійне проживання, впродовж останніх років зростає число тих, хто прибуває в приймаючі країни в пошуках тимчасової роботи і не має наміру інтегруватися в приймаюче суспільство.

Теорія соціального капіталу може не тільки збагатити існуючі напрацювання в галузі соціології міграції, а й допомогти істотно переглянути їх. Аналітичне виділення окремих типів спільнот мігрантів у двовимірному просторі ефективності та автономності дає можливість пов'язати особливості цих спільнот із можливостями та перешкодами на шляху до інтеграції мігрантів у приймаючі суспільства. Два основних типи соціального капіталу є релевантними до цих вимірів – це об'єднуючий (англ. – bonding) та сполучаючий (англ. – linking) капітали. Перший відповідає за внутрішню інтеграцію та зчепленість, за відносини підтримки і обміну в межах спільноти і неформальний контроль за її членами. Другий відповідає за зв'язки не просто з «зовнішнім світом» приймаючого суспільства, а з державними і громадськими інституціями, соціальними службами, місцевою владою, медіа, підприємницькими структурами та окремими суспільними авторитетами. Спільноти мігрантів із «багатим» соціальним капіталом розширюють життєві можливості членів спільноти, стають соціальним ресурсом, який спричиняється до висхідного руху у статусній та професійній ієрархії приймаючого суспільства (англ. – getting ahead). Якщо ж спільнота мігрантів відзначається

«слабким» соціальним капіталом, об'єднує значну частину соціально вразливих осіб, є закритою і однорідною, то такий соціальний ресурс може допомогти лише у доланні побутових щоденних труднощів, але не у досягненні життєвого успіху (англ. – getting by).

Отже, предметне виокремлення форм самоорганізації громад мігрантів регіону є відповіддю на виклики рухливості соціальної структури сучасного суспільства та зумовлено потребою у формуванні теоретико-методологічних засад аналізу змін у територіально-міграційній системі для подальшого теоретичного осмислення їх впливів на характер взаємозв'язків у внутрішній будові соціуму, з іншого. Такого роду об'єднання мають високий креативний потенціал, позаяк сформовані з осіб, які мають подібний соціальний досвід. Водночас спільноти мігрантів є часто закритими та важкодоступними для дослідника, що актуалізує проблему пошуку адекватних методів їх вивчення.

На шляху утворення спільнот мігрантів виникають бар'єри різноманітного характеру. В літературі знаходимо згадки про такі з них, як дефіцит часу, вразливість та соціально-економічна незахищеність мігрантів, високий рівень патерналістських очікувань та громадсько-політична пасивність. Надмірну зайнятість мігрантів, і пов'язаний із нею дефіцит часу, можна пояснити скрутним становищем родин мігрантів в Україні і прагненням їм допомогти, зважаючи на що, мігранти часто працюють понаднормово або ж займаються додатковим підробітком. Труднощі може створювати також повне чи часткове невизнання приймаючою стороною українських освітніх ступенів, що спонукає мігрантів, окрім мовних, додатково відвідувати професійні курси чи здобувати освіту в приймаючій країні. Значну проблему для формування спільнот може становити надмірна зосередженість мігрантів на матеріальних чинниках і «зароблянні грошей».

Соціальний капітал спільнот мігрантів актуалізується у низці вимірів. Аналітично препарувавши ці взаємопов'язані виміри, виділимо: структурний та соціокультурний виміри; мікро-, мезо- та макрорівень. Ці виміри дозволяють

окреслити предметне поле дослідження функціонування мігрантських спільнот українців за кордоном із перспективи теорії соціального капіталу.

Наше емпіричне дослідження показало, що для сучасного етапу міграції з України характерні такі риси, які вирізняють її від попередніх хвиль: циркулярність зовнішніх міграцій; поширення транснаціональних та гостьових сімей; поширення транспортних та телекомунікаційних технологій, які пом'якшують проблему відсутності мігрантів у країнах походження та розпаду соціальних зв'язків; відносна гендерна збалансованість (порівняно із попередніми історичними хвилями міграції з України, адже частка жінок у міграційному потоці є великою, як ніколи раніше); послаблення міжрегіональних відмінностей векторів зовнішньої міграції через істотний перерозподіл міграційного потоку в євроатлантичному напрямку та «зміління» євразійського напрямку зовнішньої міграції; зсув від економічних до інституційних та соціокультурних чинників зовнішньої міграції та ін. Ці зміни є істотними у вимірі творення спільнот українськими мігрантами в приймаючих суспільствах. З огляду на це, актуалізується необхідність дослідження мігрантських спільнот українців у приймаючих країнах, зокрема у країнах ЄС, в контексті особливостей інтеграції цих спільнот у приймаючі соціуми, соціальних зв'язків у межах цих спільнот, явища обмеженої та загальносуспільної довіри, обігу різнопланових ресурсів у межах спільнот, механізмів колективної соціальної дії мігрантів в приймаючих суспільствах тощо.

Окрім зазначеного вище, в ході дослідження було виявлено, що у контексті названих трансформацій спільноти українських мігрантів в країнах ЄС зазнають істотних змін у вимірі соціального капіталу. Зокрема, це стосується питання згуртованості спільноти, наявності зовнішніх бар'єрів, обмеженої та генералізованої довіри.

Рушієм спільнототворення мігрантів сьогодні як і раніше виступають потреби і виклики, які постають перед мігрантами. У цьому сенсі найбільш різняться група новоприбулих самотніх мігрантів (тих, хто прибув у

приймаючи країну одноосібно) із напівлегальним правовим статусом (наприклад, у формі порушень окремих міграційних вимог про тривалість перебування, форму працевлаштування та ін.) та мігрантів, які вже перебувають відносно тривалі періоди часу в приймаючій країні, мають відносно стале працевлаштування та налагодили побут і комунікацію із батьківщиною, утворюють транснаціональні сім'ї, поступово «обростають» соціальними зв'язками не пов'язаними із трудовою діяльністю. Потреби у спільнототворенні цих груп мігрантів істотно різняться. Для новоприбулих мігрантів найбільш актуальною є допомога соціального характеру (питання наявності житла, організації побуту та працевлаштування). З часом із поступовою інтеграцією до трудової діяльності та необхідністю правового регулювання статусу постають потреби правового та інформаційного характеру. Для мігрантів, які більшою мірою вирішили питання побуту та працевлаштувалися поступово стають більш актуальними потреби культурного, освітнього, громадського характеру. Сучасний стан соціального капіталу спільнот українських мігрантів відзначається динамічністю. Основною рисою цієї динамічності є поширення нового типу міграційної поведінки – циркулярної міграції.

Істотним чинником формування та функціонування соціального капіталу спільнот українських мігрантів на сучасному етапі є поширення моделі циркулярної міграції. Мігранти циркулярного типу не розривають соціальні зв'язки між із сім'ями на батьківщині, ведуть активне життя і в приймаючому суспільстві, та в суспільстві походження. Важливою ознакою циркулярної мобільності є легальний характер перебування та працевлаштування мігрантів в приймаючих країнах. Тимчасова міграція може бути стійкою довготривалою міграційною стратегією домогосподарств і з мережевої перспективи включати, навіть, ротацію мігрантів (коли члени домогосподарства по чергово їдуть за кордон на певні періоди часу після чого повертаються). Циркулярна міграція розглядається як ситуація «потрійного виграшу» (англ. – win-win-win situation), коли в результаті міграційного руху виникають переваги і для приймаючої країни, і для країни походження мігрантів, і для самих мігрантів. З огляду на

істотні відмінності міграційної поведінки циркулярного типу від міграційної поведінки на попередніх етапах цілком ймовірним є використання цієї якісної зміни для точки відліку нового, п'ятого, етапу (хвилі) міграції українців за кордон. Ці зміни мають істотне значення і у вимірі соціального капіталу спільнот мігрантів. Циркулярність міграції посилює мобільність мігрантів і послаблює їхню вкоріненість у локальний контекст, виникає складна реконфігурація соціальних зв'язків у якій традиційні форми мігрантських об'єднань стають менш актуальними і, натомість, посилюється значення особистісних міграційних мереж, які виходять за вузькоетнічні та вузькокультурні межі.

На підставі історико-соціологічного аналізу розглядаються перспективи трансформації соціального капіталу спільнот мігрантів в країнах ЄС у контексті моделей культурної інтеграції у приймаючі суспільства. Збереження та посилення спільнот мігрантів можливе у випадку поступової трансформації від моделі високоавтономної низькоефективної спільноти (модель «Гетто») до низькоавтономної високоефективної спільноти (модель «Діаспора») шляхом збагачення складу соціальних мереж, їхнього урізноманітнення, послаблення так званих «етнічних лінз» та ендогенного принципу спільнототворення, перетворення соціального капіталу спільноти мігрантів у елемент загальносуспільного соціального капіталу приймаючого суспільства. Протилежний за змістом вектор пов'язаний із послабленням і, навіть, деінституціоналізацією спільнот мігрантів, трансформацією у бік низькоавтономної низькоефективної спільноти (моделі «Маятника» та «Повернення»). Останній вектор потенційної трансформації соціального капіталу спільнот мігрантів значною мірою зумовлений поширенням циркулярного типу міграції: циркулярному мігранту однаково комфортно і вдома, і у приймаючій країні, а потреби, які раніше задовольнялися завдяки спільнотам співвітчизників, задовольняються у комунікації з інституціями та громадянами приймаючого суспільства. Таким чином, обидва ймовірні вектори розвитку пов'язані із викликами для спільнот мігрантів, що загострює

необхідність дослідження та сприяння (в першу чергу на державному рівні) діяльності основних капіталогенеруючих структур соціального капіталу спільнот українських мігрантів.

Водночас, очевидним є те, що спільноти українських мігрантів за кордоном відчують потребу у соціальних інститутах, діяльність яких була би скерована на пошук та реалізацію дієвих засобів, форм та методів цілеспрямованого впливу на соціальні відносини, структури і процеси, зумовлені явищем міграції, з метою зниження її (міграції) ризиків, в першу чергу, тих, які пов'язані з труднощами інтеграції мігранта в нове суспільство та проблемами збереження його соціокультурної ідентичності. Сказане бачиться особливо актуальним з огляду на те, що допомога, яку надає наша держава тим своїм громадянам, які з різних причин змушені жити та працювати за кордоном, поки що не відповідає їх нагальним потребам. Відтак, функцію підтримки трудових мігрантів змушені брати на себе недержавні інститути та організації, зокрема, церква та громадські організації (спілки, асоціації, об'єднання товариства тощо) та служби (Карітас тощо), які діють під її егідою та/або «виростають» з релігійних громад, з ініціативи їх активістів. Спільноти мігрантів за кордоном доцільно розглядати через призму теорії соціального капіталу, що дозволяє виявити можливості, котрі може надати група у якості зв'язків а також обмеження пов'язані із членством у групі.

В роботі набуло подальшого розвитку теоретичне уявлення про функціонування капіталогенеруючих структур соціального капіталу на мезорівні як колективного ресурсу, зміцнення якого відбувається через актуалізацію додаткових комунікаційних каналів; дане положення отримує додаткову верифікацію через доповнення актуальними емпіричними даними щодо активних генераторів соціального капіталу, якими для спільнот українських мігрантів є релігійні й навколорелігійні структури УГКЦ та громадські організації українців за кордоном.

Основні положення третього розділу дисертаційної роботи були висвітлені у публікаціях здобувача [17; 39; 42; 43; 48; 84; 85; 83; 86; 95; 149].

ВИСНОВКИ

Міграція – складне соціально-економічно та культурно зумовлене явище, різнобічне за своїми чинниками та неоднозначне за наслідками. В сучасному світі проблематика міграційних процесів актуалізується у зв'язку із низкою причин, серед яких зростаюча відкритість міграційних режимів, розвиток комунікативних та транспортних технологій, цілеспрямована діяльність різного роду інституцій, які стимулюють міграційні потоки та ін. Явище міграції в сучасному світі набуває нових ознак, що вимагає поглибленої та різнобічної наукової рефлексії. Одним із напрямків розвитку наукового дискурсу присвяченого проблематиці зовнішньої міграції є дослідження мігрантських спільнот.

Задекларований та закріплений конституційно євроінтеграційний напрям у зовнішній політиці, актуалізує проблему вдосконалення державної міграційної політики. Йде мова про її вдосконалення, зокрема у вимірі захисту трудових, політичних та культурних прав українських мігрантів за кордоном, подоланні тіньових аспектів зовнішньої трудової міграції, врегулюванні питань соціального забезпечення мігрантів та ін. Поряд із необхідністю вдосконалення державної міграційної політики (зокрема, шляхом укладання двосторонніх міждержавних угод), очевидною є і недостатність, обмеженість можливостей формально-правового регулювання різних проблемних аспектів життя українських мігрантів за кордоном. Задля ефективності політико-правових засобів регулювання міграційних процесів необхідним є врахування соціальних, соціокультурних особливостей функціонування спільнот мігрантів.

На сьогодні накопичено значний обсяг досліджень зовнішньої міграції українців історичного, економічного, статистично-демографічного та соціологічного характеру. Проте досі у цьому науковому дискурсі дуже малою мірою висвітлювалася перспектива теорії соціального капіталу. Між тим, такі істотні аспекти явища зовнішньої міграції українців як їхня самоорганізація задля колективної дії, творення організаційних форм та відносини солідарності

і взаємодопомоги, громадсько-політична, волонтерська активність як у аспекті взаємодій із Україною так і у взаємодіях із приймаючими суспільствами залишалися без належної уваги. Представлена робота присвячена соціологічній концептуалізації соціального капіталу спільнот українських мігрантів у приймаючих країнах. Відповідно до визначеної мети та завдань дисертаційного дослідження сформульовано такі висновки та рекомендації.

По-перше, виявлено особливості інтерпретації поняття «спільнота» в українській соціологічній традиції у контексті розвитку світової теоретичної соціології. З'ясовано, що як для початкового, так і для сучасного етапу становлення української соціології, притаманним є використання поняття «громада». Останнє має низку істотних смислових відтінків: описує конкретну форму буття українського народу; наголошує на громадському вимірі явища; вказує на добровільний та реальний, а не на номінальний характер об'єднання. Традиція досліджень особливого різновиду соціальних спільнот, спільнот мігрантів у приймаючих суспільствах, є досить давньою, хоча й малознайомою для української соціології. Напрацювання зарубіжних науковців (в першу чергу – американських та західноєвропейських) є значними та беруть початок від досліджень Чиказької школи. Спільноти мігрантів є одночасно резидентними (територіальними) та ідентифікаційними, що об'єднують людей із спільними життєвими ситуаціями та потребами.

По-друге, доведено, що евристичні можливості існуючих підходів до формування та функціонування соціального капіталу, недостатньо використовуються у вивченні міграційної проблематики. З позицій теорії соціального капіталу, міграція розглядається як процес, вкорінений у соціальні мережі, які сприяють формуванню і реалізації міграційних намірів, полегшують отримання інформації про країни призначення, стають джерелом емоційної підтримки, сприяння в працевлаштуванні та інтеграції в приймаюче суспільство. Спільнототворення мігрантів відбувається у відповідь на внутрішні і зовнішні чинники: по-перше, це потреби мігрантів (базові матеріальні потреби, потреба у комунікації, статусні домагання та ін.); по-

друге, це різноманітні перешкоди (від ймовірного дискримінаційного ставлення до браку культурної компетентності) та структура можливостей, яка існує в приймаючому суспільстві (можливості працевлаштування, професійної самореалізації та відстоювання інтересів в правовому полі і публічному просторі приймаючого суспільства). Теорія соціального капіталу не тільки збагачує існуючі напрацювання в галузі соціології міграції, а й допомагає істотно переглянути їх.

По-третє, удосконалено понятійний апарат соціологічного дослідження спільнот мігрантів у приймаючих суспільствах у контексті теорії соціального капіталу. Соціальний капітал спільноти мігрантів розуміється як ресурси, що утворюються, використовуються та примножуються завдяки функціонуванню соціальних мереж, що включають теперішніх, колишніх, потенційних мігрантів та резидентів приймаючих країн спільного із мігрантами походження. Структурами, які посилюють примноження соціального капіталу спільнот мігрантів (капіталогенеруючими структурами) є стійкі системи соціальних зв'язків, статусів та ролей. Капіталогенеруючі структури доцільно розмежовувати на примордіальні (сім'я, родина, земляцтво), сучасні (транскордонні міграційні мережі, громадські організації, окремі спільнототворчі ініціативи) та межові, що поєднують характеристики першого і другого типів. До останнього типу належать релігійні та «навколорелігійні» організації.

По-четверте, запропоновано авторську концептуальну схему дослідження соціального капіталу спільнот мігрантів у ендо- та екзогенному вимірі їхнього функціонування в приймаючих суспільствах. Спільноти мігрантів із «багатим» соціальним капіталом розширюють життєві можливості членів спільноти, стають соціальним ресурсом, який спричиняється до висхідного руху у статусній та професійній ієрархії приймаючого суспільства (англ. – getting ahead). Якщо ж спільнота мігрантів відзначається «слабким» соціальним капіталом, об'єднує значну частину соціально вразливих осіб, є закритою й однорідною, то такий соціальний ресурс допомагатиме лише у долатті побутових щоденних труднощів,

але не у досягненні життєвого успіху (англ. – getting by). У роботі представлена характеристика чотирьох модальностей спільнот за змістом їх соціального капіталу у двовимірній системі координат, яку утворюють осі автономності й ефективності: низькоефективна високоавтономна, високоефективна високоавтономна, високоефективна низькоавтономна та низькоефективна низькоавтономна спільноти.

По-п'яте, проаналізовано досвід емпіричних досліджень соціального капіталу спільнот мігрантів українськими та зарубіжними дослідниками. З'ясовано, що об'єктом відповідних досліджень, насамперед, були спільноти мігрантів в американському суспільстві і лише в останні десятиліття з'являється помітна кількість праць, присвячених спільнотам мігрантів в країнах ЄС. Спільним для подібних досліджень є наголос на таких аспектах як: роль міграційних мереж у стимулюванні процесу міграції; спільноти мігрантів як середовище генерації та використання ресурсів; дилема поміж спільнототворенням мігрантів та успішною інтеграцією у приймаючі суспільства.

По-шосте, виявлено особливості соціального капіталу українських мігрантів на етапі попередніх хвиль міграції з України в контексті моделей інтеграції в приймаючі суспільства. З'ясовано, що типовою рисою спільнототворення українських мігрантів в приймаючих суспільствах на етапі першої хвилі була добровільна геттоїзація, розвиток внутрішньої структури спільноти, замкнутість спільноти на собі, розбудова квазіродинних мереж, відносно однорідних за соціальним статусом та сферою зайнятості, розвиток соціального капіталу об'єднуючого типу, структур неформальної взаємодопомоги в межах так званої економіки виживання (англ. – subsistence economy). З часом, з огляду на насичену структуру можливостей мігрантів у приймаючих суспільствах відбувається трансформація спільнот мігрантів від моделі «Гетто» до моделі «Діаспора». Представники другої та третьої хвиль міграції влилися до складу спільнот українських мігрантів з такими істотними для спільнототворення аспектами: відносно високий соціальний статус

мігрантів другої та третьої хвилі сприяв успішній інтеграції у приймаючі суспільства; політична сегментація новоприбулих мала негативний вплив на спільнототворення.

По-сьоме, виявлено особливості формування та функціонування соціального капіталу спільнот мігрантів з України в країнах ЄС в умовах актуальних трансформацій явища зовнішньої міграції. Сучасний етап спільнототворення українських мігрантів відзначається низкою особливостей, серед яких як ті, що посилюють соціальний капітал спільноти, так і ті, що ставлять його під загрозу: утворюються міграційні мережі, що об'єднують «нових мігрантів», «старих мігрантів» (діаспора) та резидентів приймаючих країн, які не пов'язані з Україною; зростає індивідуалізація культурного, соціального та економічного життя домогосподарств, сегментація суспільства за ознаками стилю життя, спеціалізації, цінностей та інтересів, а не за ознаками, мови та етнічності; послаблюються етнічно та культурно однорідні соціальні мережі та посилюється така капіталогенеруюча структура як транснаціональні міграційні мережі. Такі зміни зумовлюються, з одного боку, посиленням структури можливостей, які пропонують мігрантам приймаючі суспільства та, з іншого боку, трансформацією міграційної поведінки у напрямку циркулярності. Транснаціональні мережі посилюють ймовірність здійснення міграційних переміщень в майбутньому, зменшують потенційні міграційні ризики і втрати у процесі міграції та, поряд із цим, негативно впливають на участь мігрантів у процесах спільнототворення.

По-восьме, розроблено та апробовано авторську програму емпіричного соціологічного дослідження формування та функціонування соціального капіталу сучасних спільнот українських трудових мігрантів в країнах ЄС. Отримана у дослідженні емпірична база містила дані масового опитування, експертних інтерв'ю, матеріали фокус-групових дискусій та статистичні дані, що дозволило різнобічно проаналізувати такі аспекти досліджуваної проблеми як: формування міграційного потоку та роль у ньому міграційних (в тому числі транснаціональних) мереж, особливості потреб мігрантів на різних етапах

їхнього перебування у приймаючих суспільствах, особливості ресурсів, до яких вдаються мігранти задля задоволення своїх потреб (із увагою до мережевих та немережевих ресурсів), участь мігрантів та роль формальних структур у спільнототворенні. На підставі експертного опитування активних представників мігрантських спільнот, державних службовців, працівників науки та освіти та громадських організацій, які дотичні до прийняття рішень щодо відстоювання інтересів мігрантів, з'ясовано особливості спільнототворення українських мігрантів з особливою увагою до структурної складової процесу генерації соціального капіталу.

По-дев'яте, розкрито особливості формальних та неформальних капіталогенеруючих структур соціального капіталу спільнот українських трудових мігрантів в країнах ЄС. З'ясовано, що двома найбільш потужними генераторами соціального капіталу є релігійні та навколорелігійні організації, а також громадські організації нерелігійного спрямування. При цьому роль перших є істотно більшою. З-поміж найбільших українських конфесій у сенсі цілеспрямованої роботи із спільнотами мігрантів істотно вирізняється УГКЦ, що пояснюється історичними особливостями розвитку цієї конфесії, зокрема тривалим періодом функціонування за рубежем. Виявлено, що основні напрямки роботи церкви з мігрантами визначаються потребами останніх та реалізуються на трьох взаємопов'язаних рівнях: безпосередня робота із українськими мігрантами та повертанцями, їхніми рідними та дітьми, біженцями та іноземними мігрантами в Україні, підготовка душпастирів та координація душпастирської опіки мігрантів; підготовка та представлення позиції УГКЦ щодо феномену міграції та викликів, які її супроводжують на національному та міжнародному рівнях.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Атаманенко А. Україна і закордонне українство. *Наукові записки Національного університету "Острозька академія". Історичні науки*. 2013. Вип. 21. С. 8–16.
2. Баньковская С. Л. Эрнст Бёрджесс. Современная американская социология. М.: Изд-во МГУ, 1994. 296 с.
3. Баньковская С. П., А. Б., Гофман, Ю. Н. Давыдова. История теоретической социологии. М.: Канон, 1993. Т. 3. 448 с.
4. Барсукова С. Ю. Вынужденное доверие сетевого мира. *Полис. Политические исследования*. 2001. №2. С. 52–61.
5. Білан Ю. В., Білушак Г. І., Демків О. Б. Динаміка економічних, інституційних та соціокультурних чинників зовнішньої міграції населення України. *Актуальні проблеми економіки*. 2015. № 10. С. 285–294.
6. Білецький Л. Українські піонери в Канаді 1891–1951. Вінніпег: Комітет українців Канади, 1951. 128 с.
7. Бова А. Соціальний капітал в Україні: досвід емпіричного дослідження. *Економічний часопис. XXI*. 2003, № 5. С. 46–50.
8. Бондаренко М., Іванкова-Стецюк О., Селешук Г., Школяр М. Спільнота як Дім. Практичні поради з організації громад українських трудових мігрантів / ред. О. Іванкової-Стецюк. Львів: Комісія УГКЦ у справах мігрантів, 2011. 96 с.
9. Бурдые П. Формы капитала. *Экономическая социология: электронный журнал*. Т. 3. № 5. 2002. URL: https://ecsoc.hse.ru/data/2011/12/08/1208205039/ecsoc_t3_n5.pdf (дата звернення: 20.12.2019).
10. Бьоттгер К., Лада А. Громадська активність українці в Польщі та Німеччині. Warszawa: Fundacja Instytut Spraw Publicznych, 2016. 25 с.

11. Варшавер Е. А., Рочева А. Л. Сообщества мигрантов в Москве: Механизмы возникновения, функционирования и поддержания. *Новое литературное обозрение*. 2014. № 3(127). С. 523–542.
12. Варга Н. І. Функціонування соціальних мереж в умовах регіонального середовища. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики*, 2015. Вип. 67–68. С. 105–112.
13. Варга Н. І. Соціологічні основи дослідження неформальної економіки і зайнятості. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія : Соціологія. 2016. № 3. С. 108–116.
14. Верига В. Нариси з історії України (кінець XVIII – початок XX ст.). Львів: Світ, 1996. 448 с.
15. Веселкин Е. А. Понятие социальной сети в британской социальной антропологии. *Концепции зарубежной этнологии* / сост. и ред. Бромлей Ю. В. М.: Наука, 1976. 216 с. С. 125–152.
16. Віанелло А. Ф. Транснаціональні сім'ї між Україною та Італією. *Транснаціональні сім'ї як наслідок української трудової міграції: проблеми та шляхи їх розв'язання* : Збірник доповідей Міжнародної науково-практичної конференції, 22 березня 2012 р. Львів: вид-во НУ «Львівська політехніка», 2012. С. 107–116.
17. Васьків Л., Іванкова-Стецюк О., Васьків А., Селещук Г. Виклики та здобутки Української Греко-Католицької церкви в міграції: історико-соціологічний нарис. Львів: Комісія УГКЦ у справах мігрантів, 2010. 96 с.
18. Воловодова О., Касперович О. Про соціокультурну специфіку суб'єктності територіальної громади: організаційний аспект. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2004. № 1. С. 103–119.
19. Гіденс Е. Нестримний світ: як глобалізація перетворює наше життя. Пер. з англ. Н. П. Поліщук. К. : Альтерпрес, 2004. 100 с.
20. Гідність без кордонів: виклики міграції (Матеріали круглих столів, вибрані церковні та міжнародні документи, а також аналітичні матеріали щодо

міграції). Упоряд. Селещук Г., Окіс А. Львів: «Справедливість і мир» УГКЦ, 2007. 255 с.

21. Гірник А. М., Гірник Г. А. Особливості адаптації українських освітніх мігрантів до умов життя за кордоном. *Наукові записки. Педагогічні, психологічні науки та соціальна робота*. Том 162. 2014. С. 51–55.

22. Годованська О. Культурна складова національної ідентичності українських трудових мігрантів. *Наукові записки Національного університету "Острозька академія". Сер.: Культурологія*. 2011. Вип. 7. С. 380–388.

23. Годованська О. Новітня українська діаспора в королівстві Іспанія. *Народознавчі зошити*. 2012. № 2. С. 241–248.

24. Грабович О. До питання акультуризації української міграції. *Українська міграція. Історія і сучасність : Матеріали міжнародних наукових конференцій, присвячених 100-річчю міграції українців до Канади*. Львів. Каменяр, 1992. С. 207–215.

25. Гришнова Е. А., Бринцева Е. Г. Прекаризация как проявление кризисных явлений в социально-трудовой сфере Украины. 2014. М.: Изд. дом НИУ ВШЭ. 22 с.

26. Гуцал П. З. Українська міграція Канади і США та національно-визвольний рух на західноукраїнських землях (1914–1923): автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / НАН України. Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича. Ін-т народознав. Львів, 2005. 20 с.

27. Демків О. Соціальний капітал: теоретическіе основания исследования и операциональные параметры. *Социология: теория, методы, маркетинг*, 2004. №4. С. 99–111.

28. Демків О. Соціальний капітал та рентиорієнтовані соціальні мережі в умовах державного монополізму. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Соціологія*. 2013. Вип. 1. С. 28–34.

29. Доповідь Голови Комісії УГКЦ у справах мігрантів на Синоді єпископів УГКЦ. Григорій Селещук. Львів, 2010 (з архівів автора)

30. «До світла» – християнський часопис українців в Італії. Енциклопедія сучасної України URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=22330 (дата звернення: 22.11.2019).
31. Западнюк С. О. Міграції населення України: передумови, динаміка та наслідки розвитку / ред. Руденко Л. Київ: Академперіодика. 2011. 240 с.
32. Заславская Т. И., Корель Л. В. Миграция населения между городом и селом. *Социологические исследования*. 1981. № 3. С. 42–52.
33. Зиммель Г. Экскурс о чужаке. *Социологическая теория: история, современность, перспективы*. СПб.: Владимир Даль, 2008.
34. Зомбарт В. Евреи и хозяйственная жизнь. *Журнал социологии и социальной антропологии*. 2001. Том IV. №1. С. 27–53.
35. Іванкова-Стецюк О. Українська трудова міграція в якісному вимірі: за матеріалами глибинних інтерв'ю та фокус-груп. На роздоріжжі. Аналітичні матеріали комплексного дослідження; за ред. І.Маркова. Львів: Папуга, 2009. 244 с.
36. Іванкова-Стецюк О., Васьків Л., Васьків А. Виклики та здобутки УГКЦ в міграції: історико-соціологічний нарис. Львів, 2010. 78с.
37. Іванкова-Стецюк О. Спільнота як Дім. Матеріали дослідницького проекту «Церковна громада як активна форма організації життя українців в умовах трудової міграції». Львів: Видавництво Тараса Сороки, 2010. 68 с.
38. Іванкова-Стецюк О. Б. Аналітичний огляд соціологічних досліджень трудової міграції. Регіональна міграційна політика та механізми її реалізації/НАН України, Інститут регіональних досліджень; ред. У. Я. Садова. Львів, 2011. С. 243–248
39. Іванкова-Стецюк О., Селещук Г., Сусак В. Виклики та адаптаційні резерви полілокальних родин українських трудових мігрантів. Л.: Ін-т регіональних досліджень НАН України; Комісія УГКЦ у справах мігрантів. 2011. 130 с.
40. Іванкова-Стецюк О. Концептуалізація змін організаційних форм релігійного життя: український контекст: автореферат дисертації на здобуття

наукового ступеня доктора соціологічних наук. – 22.00.03. Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2015. 33с.

41. Іванкова-Стецюк О., Селещук Г. Вимушені переселенці: моделі та виклики інтеграції. Матеріали XIV Міжнар. наук.-практ. конф. «Проблеми розвитку соціологічної теорії: Структурні зміни і соціальна напруженість», 25–26 трав. 2017 р., (м. Київ). К.: Логос, 2017. С. 54–56.

42. Іванкова-Стецюк О., Селещук Г. Соціальне конструювання неконфліктного соціуму в українському «прикордонні»: фрагментарний зріз аналізу множинно-складового кейс-стаді. Х Львівський соціологічний форум «Змінність соціальних просторів крізь соціологічну оптику: прояви, контексти, можливості». Збірник тез (Львів, 13 жовтня 2016 р.). URL: zbirnyk-tez-X-lvivskoho-sotsiologichnoho-forumu (дата звернення: 03.09.2019).

43. Іванкова-Стецюк О., Селещук Г. Соціально-економічні практики українських трудових мігрантів у вимірах соціокультурних орієнтацій: самоорганізація vs патерналізм. *Вісник ОНУ ім. І. І. Мечнікова. Соціологія і політині науки*. 2013. Т. 18. Вип. 2 (18), ч. 1 С. 274–281.

44. Іванкова-Стецюк О., Васьків Л., Васьків А., Селещук Г. Виклики та здобутки Української Греко-Католицької церкви в міграції, Львів, Комісія УГКЦ у справах мігрантів, 2010. 96 с.

45. Інтеграція мігрантів у приймаючий соціум: соціокультурологічні аспекти модернаційного розвитку регіону. Наукова доповідь. / редкол.: Садова У. Я. (голова) та ін. Львів: ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долішнього, 2015, С. 33–41.

46. Качараба С., Рожик М. Українська міграція. Міграційний рух зі Східної Галичини та Північної Буковини у 1890–1914 рр. Л.: 1995. 121 с.

47. Коваліско Н. В. Феномен прекарізації як прояв зміни структури нерівностей в сучасному суспільстві. Тези доповідей та виступів учасників III Конгресу Соціологічної асоціації України «Нові нерівності – нові конфлікти: шляхи подолання». Харків, 12–13 жовтня 2017 р. Х.: Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна. С. 31–32

48. Козанкевич О., Нагірняк А., Годяк М., Селещук Г. Міграція та проблеми торгівлі людьми: навчально-методичний модуль для студентів Духовних семінарій УГКЦ. Львів-Дрогобич. 2008. 185 с.

49. Колодій А. Соціальний і політичний капітал та їх вплив на довіру до публічної влади. Творення простору суспільної довіри в Україні ХХІ століття. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Львів, 17–19 лют. 2016 р. К.: ДВНЗ “Університет банківської справи”, 2017. С. 193–201.

50. Коньков А. Т. Социальный капитал и его функция в экономическом взаимодействии. Электронный ресурс Сахалинского государственного университета. URL: sakhgu.ru/journal/file17.doc (дата звернення: 13.04.2019).

51. Куценко О. Становлення соціальних класів як вияв самоорганізаційних процесів в суспільстві. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2002. № 4. С. 122–133

52. Куценко О. Наследие государственного социализма в политической культуре украинского общества. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. 2012. № 993. С. 79–88.

53. Ластовецький, С. Початковий період української міграції до канадської провінції Квебек (1891–1905 рр.). *Вісник Прикарпатського університету. Історія*. 2014. Вип. 25. С. 200–205.

54. Лещук Г. Соціокультурна та громадська діяльність українських мігрантських об'єднань у Франції. Громадський активізм українських мігрантів Європи: згуртовані новими викликами: Збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції, 24 жовтня 2019 р. Львів: Видавництво «Апріорі», 2019. 230 с.

55. Лібанова Е. М. Зовнішні трудові міграції українців: масштаби, причини, наслідки. *Демографія та соціальна економіка*, 2018, № 2 (33). С. 10–26

56. Майданік І. П. Трудові міграції у період трансформації соціально-економічних відносин в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд.

соціолог. наук: спец. 22.00.03 «Соціальні структури та соціальні відносини». Харків, 2008. 20 с.

57. Малиновська О. А. Мігранти, міграції та Українська держава: аналіз управління зовнішніми міграціями. Нац. акад. держ. упр. при Президентові України. К.: Вид. НАДУ, 2004. 236 с.

58. Мамардашвілі М. Культура і думка. *Філософська і соціологічна думка*. 1990. № 6. С. 26–28.

59. Миронович Д., Сальникова С., Решетняк Е. Религиозный капитал и религиозное участие в странах новой восточной Европы. *Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Соціологія*. 2013. № 1 (4). С. 16–27.

60. Міністерство Закордонних справ України. Закордонні українці. Українська громада в країнах світу. URL: <https://mfa.gov.ua/ua/page/open/id/5342> (дата звернення: 12.08.2019).

61. Мірошниченко Т. Механізми дослідження «Циркулярної» міграції. Стратегія розвитку України. Економіка, соціологія, право. Електронний ресурс <http://jrn1.nau.edu.ua/index.php/SR/article/view/4278/4413> с.45.

62. Одинець С.: «Нині ми стоїмо на порозі нової хвилі міграції. І це добре». Медіа-портал «Твоє місто». URL: http://tvoemisto.tv/news/svitlana_odynets_nyni_my_stoimo_na_porozi_novoi_migratsii_i_tse_dobre (дата звернення: 30.06.2019).

63. Олейник, А. Н. Научные трансакции: сети и иерархии в общественных науках : монографія / пер. с англ. А. Акоюн ; под науч. ред. В.П. Макаренко. Москва : ИНФРА-М, 2019. 300 с.

64. ООН підрахувала кількість мігрантів у світі. URL: <https://ua.news.ua/oon-pidrahuvala-kilkist-migrantiv-u-sviti/> (дата звернення: 16.09.2019).

65. Парк Р. Э. Организация сообщества и романтический характер. Социологическое обозрение. 2002. Т. 2. № 3. С. 13–18.

66. Патнам Р. Д., Мокарді Р., Нанетті Р. Н. Творення демократії: традиції громадянської активності в сучасній Італії. К.: Основи, 2001. 302 с.
67. Пачковський Ю. Безробіття перед лицем соціальних і психологічних наслідків. Сучасна парадигма управління та Острозька Біблія. Формування ринкової економіки в Україні. Львів: Вид-во Льв. нац. ун-ту ім. Івана Франка, 2009. С. 110–114.
68. Пачковський Ю. Діти українських трудових мігрантів як проблема сучасної девіантології. *Pedagogika prewencji: dzieci, mlodziez, rodzina*/Red. J. Zimny. Stalowa Wola: KUL, 2013. S. 339–355.
69. Пачковський Ю., Раделицький Ю. Модель ринку праці Flexicurity: досвід для України. *Філософсько-психологічні аспекти духовності: соціально-економічні трансформації та відродження національної гідності*. 20 квітня 2015 р./за ред. В.П. Мельника та ін. Львів : Сполом, 2015. С.172–174.
70. Пилипенко В., Привалов Ю., Ніколаєвський В. Владна еліта у контексті суспільного розвитку. К. : Фоліант, 2008. 158 с.
71. Пилипенко В. Соціальна регуляція трудового поведіння (соціологічний аналіз). К. : Наукова думка, 1993. 127 с.
72. Пилипенко В., Привалов Ю., Щербина В. Суб'єктивний компонент в соціологічному познанні. К. : Інститут соціології НАН України, 2000. 320 с.
73. Прес-реліз «Міграційні настрої населення України у квітні 2018 року». URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=765&page=1> (дата звернення: 07.09.2019).
74. Прибиткова І. Трудові мігранти у соціальній ієрархії українського суспільства: статусні позиції, цінності, життєві стратегії, стиль і спосіб життя. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. № 4. 2002, с. 156–157.
75. Пуригіна О. Г., Сардак С. Е. Міжнародна міграція. Навч. посіб. К.: ВЦ «Академія», 2007. 312 с.

76. П'ята хвиля міграції з України набирає обертів. URL: <http://svitua.com.ua/news/201610/1141-pyata-hvylya-emigraciyi-ukrayiny-nabyrae-obertiv> (дата звернення: 11.05.2019).
77. Резнік О. С. Членство в громадських організаціях як кооперативна практика. *Український соціум*. 2009. 2(29). С. 22–33.
78. Риндзак О. Т. Чинники міграції та проблеми інтеграції українських Мігрантів за кордоном. *Scientific Journal «Science Rise»*. №2 2014. С. 138–142.
79. Рішко-Порческу А. Трансформація соціального простору великого міста у часовому та соціетальному вимірах. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата соціологічних наук 22.00.04 – спеціальні та галузеві соціології. Інститут соціології НАН України. Київ. 2015. 20 с.
80. Розмір грошових переказів в Україну. Четвер, 7 лютого 2019. URL: <https://www.epravda.com.ua/news/2019/02/7/645072/> (дата звернення: 10.12.2019).
81. Ручка А. Орієнтири концептуалізації ідентичності. Соціокультурні ідентичності та практики / за ред. А. Ручки. К. : Інститут соціології НАН України, 2002. С. 10–98.
82. Рыбаковский Л. Л. Миграция населения: прогнозы, факторы, политика. М.: Наука, 1987. 200 с.
83. Сафонова М. А. Концепции функционирования мигрантских сообществ в американской социологии. Социологические исследования. 2012. № 5. С. 106–116.
84. Селешук Г. Відповідь церкви на виклики міграції. Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України. Міграційні процеси в умовах поліетнічного середовища регіону: [зб. наук. пр.] / НАН України. Ін-т регіональних досліджень; відп. ред. Є. І. Бойко. Львів. 2009. Вип. 6 (80). С. 88–97.
85. Селешук Г. Деякі аспекти правового регулювання міграційних процесів в Україні та Європейському Союзі. *На роздоріжжі. Аналітичні матеріали комплексного дослідження*: монографія / за заг. наук. ред. І. Маркова. Львів: вид-во «Папуга», 2009. С. 87–122.

86. Селешук Г. Регулювання сімейних правовідносин українських трудових мігрантів в Україні та вибраних країнах ЄС. Новітня міграція: проблеми соціального і національного сирітства: зб. наук. статей і виступів за матеріалами круглих столів. Уклад. І. М. Ключковська, Н. О. Гумницька. Львів: МІОК Національного університету «Львівська політехніка». 2010. С. 42–60.
87. Селешук Г. Сучасні методологічні підходи до аналізу міграційних процесів. Українознавчий альманах. 2014. Вип. 15. С. 9–10.
88. Регіональна міграційна політика та механізми її реалізації: монографія / за заг. наук. ред. У. Я. Садової. Львів: Інститут регіональних досліджень НАН України, 2011. 528 с. С. 449–463.
89. Селешук Г. П. Спільноти українських мігрантів за кордоном із перспективи теорії соціального капіталу: окреслення предметного поля. *Вісник Львівського університету. Серія соціологічна*. № 12. 2018. С. 120–132.
90. Селешук Г. П. Соціальний капітал спільнот українських мігрантів: теоретизації та досвід емпіричного дослідження. *Український соціологічний журнал*. Випуск 22. 2019. С. 52–60.
91. Селешук Г. П. Спільноти мігрантів як об'єкт наукового аналізу: основні поняття, теорії, концепти. *Соціологічні студії*. 2019. Вип. 2. С. 48–54.
92. Семигіна Т. В. Робота в громаді: практика й політика. К. : Вид. дім «КМ Академія», 2004. 180 с.
93. Семигіна Т. В., Лиховид Д. О. «Громада» чи «спільнота»? (інтерпретації феномена громади сучасними науковцями). *Нова парадигма*. 2014. Вип. 123. С. 186–195.
94. Семчишин М. Тисяча років української культури. Історичний огляд культурного процесу. 2-ге вид. Київ: Друга рука, 1993. 550 с.
95. Спільнота як Дім. Практичні поради з організації громад українських трудових мігрантів / за ред. О. Іванкової-Стецюк. Комісія УГКЦ у справах мігрантів, Кафедра соціології та соціальної роботи НУ «Львівська політехніка». Л., 2011. 96 с.

96. Судин Д. Роль громадської активності мігрантів у підтриманні їхньої національної ідентичності. Громадський активізм українських мігрантів Європи: згуртовані новими викликами: Збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції, 24 жовтня 2019 р. Львів: Видавництво «Апріорі», 2019. 230 с.
97. Суліван А. Відчуваючи серцебиття мігранта. Львів: Артос, 2009. 112 с.
98. Сусак В. Типологія патерналізму. *Вісник Львівського університету. Серія соціологічна*. Львів: ЛНУ ім. Ів. Франка. 2007. Вип. 1. С. 64–78.
99. Теслюк Р. Т., Селещук Г. П. Сучасні тенденції української міграції та самоорганізації громад мігрантів. *Регіональна економіка*. 2017. № 4. С. 46–53.
100. Тітова Н., Обрисько Б. Шляхи залучення ділових та фінансових кіл діаспори до інвестиційного процесу в Україні. *Регіональна економіка*. 2002. № 2 (24) С. 80–93.
101. Тьонніс Ф. Спільнота та суспільство. К.: Дух і літера, 2005. 262 с.
102. Українські школи у Португалії підбили підсумки навчального року <https://www.ukrinform.ua/rubric-diaspora/2722110-ukrainski-skoli-u-portugalii-pidbili-pidsumki-navcalnogo-roku.html> (дата звернення: 12.07.2019).
103. Українці залучені до громадської діяльності, але уникають активної участі. URL: <https://dif.org.ua/article/ukraintsi-zalucheni-do-gromadskoi-diyalnosti-ale-unikayut-aktivnoi-uchasti> (дата звернення: 22.09.2019).
104. Чепурко Г. Проблеми формування соціального капіталу в Україні на сучасному етапі. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. 2014. Вип. 1(1). С. 271–283.
105. Чепурко Г.І., Піддубний В.А., Привалов Ю.О. Цивілізаційний механізм функціонування соціального капіталу в підприємстві. *Мультиверсум. Філософський*. Випуск 6–7 (134- 135). К., 2014. С.188–202.

106. Черниш Н. Соціологія. Курс лекцій. Львівський національний університет імені Івана Франка. Видання четверте, перероблене і доповнене. Львів: Кальварія, 2004. 543 с.

107. Чорновол І. Українська Фракція Галицького Крайового сейму. 1861–1901 (Нарис з історії українського парламентаризму). Львів: Інститут Українознавства ім. І. Крип'якевича, 2002. 288 с.

108. Якобсон Д. Формирование образа в киберпространстве : online – ожидания и offline-реальность в «текстовых» виртуальных сообществах. Массовая культура : современные западные исследования; пер с англ. М.: Фонд научных исследований «Прагматика культуры», 2005. С. 177–203.

109. Adamic L. Laughing in the Jungle: The Autobiography of an Immigrant in America. New York: Harper & brothers. 1932. 335 p.

110. Ahmed A., Ahuja K., Schaar M. A Micro-foundation of Social Capital in Evolving Social Networks. IEEE Transactions on Network Science and Engineering. 2015. P. 14–31

111. Arango J. Explaining migration: a critical view. *International Social Science Journal*. 2000. Vol. 52 (165). P. 283–296.

112. Banfield E. The Moral Basis of a Backward Societyb [Електронний ресурс]/E. Banfield. Glencoe, Ill.: Free Press, 1958. 188 p. URL: <http://www.giannisilei.it/wp-content/uploads/pdf/Banfield.pdf> (дата звернення: 12.11.2019).

113. Bertotti M., J. F, Harden A. Connected Communities. A Review of Conceptualizations and Meanings of «Community» within and across Research Traditions: a Meta-Narrative Approach. 2016. URL: <http://www.ahrc.ac.uk/Funding-Opportunities/Research-funding/Connected-C...> (дата звернення: 14.10.2019).

114. Bourdieu, P. The forms of capital. In J. Richardson (Ed.) Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education (New York, Greenwood), 1986. P. 241–258.

115. Boyd M. Family and personal networks in international migration: Recent developments and new agenda. *International Migration Review*. 1989. 23(3). P. 238–270
116. BrainNetworking. URL: [http:// www.brain-networking.org/](http://www.brain-networking.org/) (дата звернення: 15.05.2019).
117. Brain-Net Circular Migration. Volume 1. Migrants Flows Feeding into Business Internationalization; ed. by A. Montanari. Rome: Rubbettino, 2010. – 356 p
118. Branton R., Cassese E., Bradford J., Westerland C. All Along the Watchtower: Acculturation Fear, Anti-Latino Affect, and Immigration. *The Journal of Politics*. 2011. Vol. 73. P. 664–679.
119. Castles S., de Haas H., Miller M. J. The Age of Migration: International Population Movements in the Modern World. Fifth edition. New York: Guilford Press. 2011. 420 p.
120. Cheung S. Y., Phillimore J. Refugees, Social Capital, and Labour Market Integration in the UK. *Sociology*. 2014. 48(3): P. 518–536.
121. Coase R. The Problem of Social Cost. *Journal of Law and Economics*. 1960. Vol. 3: P. 1–44.
122. Coleman J. Social Capital in the Creation of Human Capital. *The American Journal of Sociology*, 1988. Vol. 94. P. 95–120.
123. Coleman J. Foundations of Social Theory. Cambridge, MA: Harvard Univ. Press. 1990. 993 p.
124. Coleman J., Hoffer T. Public and Private Schools: the Impact of Communities. Basic Books, New York. 1987. 254p.
125. Dahinden J. Cities, migrant incorporation, and ethnicity: A network perspective on boundary work. *Journal of International Migration and Integration*, 2013. 14(1): 39–60.
126. Dalton J. H., Elias M. J., Wandersman A. Community Psychology: Linking Individuals and Communities. Washington : Wadsworth Thomson Learning, 2001. 488 p.

127. Davis A., Gardner B. B., Gardner M. R. *Deep South: A Social Anthropological Study of Caste and Class*. Chicago: Chicago University Press, 1946. 600 p.
128. Duvell F. *Illegal Immigration in Europe – Beyond Control. Crossing the fringes of Europe: Transit migration in the EU's neighbourhood*. Working Paper No. 33, Oxford: Centre on Migration, Policy and Society. 2006. P. 1–33
129. Elias, N. *The Retreat of Sociologists into the Present*. *Theory, Culture & Society*, 1987. 4(2–3), 223–247. URL: <https://doi.org/10.1177/026327687004002003> (дата звернення: 18.12.2019).
130. ESS Round 6: European Social Survey (2018): ESS-6 2012 Documentation Report. Edition 2.4. Bergen, European Social Survey Data Archive, NSD – Norwegian Centre for Research Data for ESS ERIC. doi:10.21338/NSD-ESS6–2012.
131. Etzioni A. *Monochrome Society*. Princeton : Princeton University Press, 2003. 336 p.
132. Ewalt P. M. *Community building*. Washington: News Press, 1998.
133. Fargues P. *Circular Migration: Is it relevant for the South and East of the Mediterranean?* *CARIM-AS* 2008/40. P. 1–13
134. Fussell E., Massey D. S. *The Limits to Cumulative Causation: International Migration from Mexican Urban Areas*. *Demography*. 2004. 41. P. 151–172.
135. Fukuyama F. *Social Capital and Civil Society*. *International Monetary Fund, Working Paper*, WP/00/74, 2000. P. 1–18.
136. Fukuyama F. *Trust: The Social Virtues and the Creation of Prosperity* by Francis Fukuyama. New York: Free Press, 1995. xv., 457 p.
137. Gans H. *Second Generation Decline: Scenarios for the Economic and Ethnic Futures of the Post*. *American Immigrants, Ethnic and Racial Studies*, 1992. Vol. 15(2). P. 173–192.

138. Gladwell M. Small Change. Why the revolution will not be tweeted. URL: <http://www.newyorker.com/magazine/2010/10/04/small-change-malcolm-gladwell> (дата звернення: 28.10.2019).
139. Górny A., Kołodziejczyk K., Madej K., Kaczmarczyk P., Nowe obszary docelowe w migracji z Ukrainy do Polski. Przypadek Bydgoszczy i Wrocławia na tle innych miast, CMR Working Papers 118/176, 2018
140. Gould W.T.S, Prothero M. Space and time in African population mobility, w: Kosinski, L., Prothero, M. (red.), *People on the move: Studies on internal migration*, London: Methuen&Co Ltd. 1975. P. 39–49
141. Granovetter M. S. The Strength of Weak Ties. *The American Journal of Sociology*, 1973. Vol. 78, No. 6, P. 1360–1380.
142. Gulina O., Pozniak O. Ukraine: Migrationsströme im Wandel. *ZOiS Spotlight* 13/2018. URL: <https://www.zois-berlin.de/publikationen/ukraine-migrationsstroeme-im-wandel> (дата звернення: 23.04.2019).
143. Haas De H. North. African Migration Systems: Evolution, Transformations and Development Linkages. *Migración y Desarrollo* 2006 (2): P. 65–95.
144. Haug S. Migration Networks and Migration Decision-Making. *Journal of Ethnic and Migration Studies*. 2008. 34. P. 585–605.
145. Inglehart R., Norris P. *Rising Tide*. Cambridge: Cambridge University Press. 2003. 226 p.
146. Iglicka K. The Foraging Labour Market in Poland. *Migration and labour market in Poland and Ukraine*. Warsaw, 2003. P.40–51.
147. Ivankova-Stetsyuk O. Community as Home. Resume of the research project “Church Community as an active form of organization of the life of Ukrainian labour Migrants”. Lviv, 2010. 68 p.
148. Ivankova-Stetsiuk O., Seleschuk G. Le sfide e le potenzialità di adattamento delle famiglie polivocali dei migranti per lavoro Ucraini. Reti migratorie femminili transnazionali tra Italia e Ucraina. Atti della Conferenza Internazionale

«Famiglie transnazionali come esito della migrazione Ucraina: problemi e soluzioni», Lviv, 22 marzo. Milano: 2012. P. 70–74.

149. Ivankova-Stetsiuk O., Seleshchuk H. Deepening the Dialogue with Society and State. Institutionalization of migration work of the Ukrainian Greek-Catholic Church. *Religion and Transformation in Contemporary European Society*. Göttingen, 2015. Vol. 9. P. 337–356.

150. Jaroszewicz M., Małynowska O. Najnowsza migracja z Ukrainy do Polski: (nie)stały fenomen? Warszawa. URL: batory.org.pl/upload/files/Programy%20operacyjne/Forum%20Idei/Najnowsza%20migracja%20z%20Ukrainy.pdf (дата звернення: 12.07.2019).

151. Latraverse L., Turgeon-Barry G. History of Pointe-Saint-Charles URL: www.shpsc.org/en/history (дата звернення: 15.08.2019).

152. Lancee B. Immigrant Performance in the Labour Market: Bonding and Bridging Social Capital. Series: IMISCOE Research. Amsterdam University Press, 2012. 192 p.

153. Lewis O. The Culture of Poverty. Urban Life. G. Gmelch and W. Zenner, eds. 1996. Waveland Press. 202 p.

154. Lindberg J. S. The Background of Swedish Emigration to the United States. An Economic and Sociological Study in the Dynamics of Migration. Minneapolis, University of Minnesota Press. 1930. 156 p.

155. Loury G. A dynamic theory of racial income differences. Women, minorities, and employment discrimination. Edited by P. A. Wallace, A. M. La Mond. Lexington: Heath. 1977. P. 153–86.

156. Markov I., Boyko Y., Ivankova-Stetsyuk O., Seleshchuk H. and others. At the Crossroad. Analytical Materials of Complex Research. Lviv, 2009. 252 p.

157. Massey, D., Alarcon, R., Gonzalez, H., Durand, J. Return to Aztlan: The Social Process of International Migration from Western Mexico, Berkeley / LA: Univ. of California Press. 1987. 348p.

158. Massey D. S., J. Durand, N. J. Malone *Beyond Smoke and Mirrors: Mexican Immigration in an Age of Economic Integration*. New York: Russell Sage Foundation. 2002. 326 p.

159. Massey D. S., Reichert J. History and Trends in U.S. Bound Migration from a Mexican Town. *International Migration Review*, 1980. Vol. 14 (4). P. 475–491.

160. Massey D. S., Arango J., Hugo G., Kouaouci, A., Pellegrino A., Taylor J. E. Theories of international migration: A review and appraisal. *Population and Development Review*, 1993. 19 (3). P. 431–466.

161. Massey D. S. Why Does Immigration Occur? Ed by C. Hirschman, P. Kasinitz, J. DeWind. *The Handbook of International Migration: The American Experience*. New York: Russell Sage Foundation. 1999. P. 34–52.

162. Migration and human trafficking in Ukraine 2017. URL: iom.org.ua/en/migration-and-human-trafficking-ukraine-2017 (дата звернення: 03.11.2019).

163. McCormick B., Wahba J. Overseas Employment and Remittances to a Dual Economy. *Economic Journal*. 2000. 110. P. 509–34.

164. Morawska K.A. Migracja cyrkulacyjna w Unii Europejskiej – założenia, realizacja, perspektywy. *Unia Europejska.pl* Nr 3 (226) 2014. S. 29 – 35.

165. Muller A. Linking poverty and violence: The South African scenario. *African Journal on Conflict Resolution*, 2013. 13, P. 45–63.

166. National Bank of Ukraine Account of data about private remittances to Ukraine for 2015–2017. URL: <https://bank.gov.ua/doccatalog/document?id¼66364144> (дата звернення: 22.09.2019).

167. Norris P. Making Democratic Governance Work: How Regimes Shape Prosperity, Welfare, and Peace. *CEU Political Science Journal*, vol. 8, no. 3, 2013. 369 p.

168. Pachkovskyy Y. Ukrainian-Polish educational space of higher education: challenges and prospects for cross-border cooperation. *Contemporary Socio-*

Economic Issues of Polish-Ukrainian Cross-border Cooperation / Ed. By L. Buller, H. Kotarski, Y. Pachkovskyy, Warsaw Center of European Projekt 2017. P. 269–294.

169. Park R. Human Migration and the Marginal Man. *American Journal of Sociology*. 1928. Vol. 33: P. 881–893.

170. Park R. E., Burgess E. W. *The City. Suggestions for Investigations of Human Behavior in the Urban Environment*. Chicago, University of Chicago Press, 1925. 288 p.

171. Portes A., Sensenbrenner J. Embeddedness and immigration: notes on the social determinants of economic action. *American journal of sociology*. 1993. Vol. 98. P. 1320–1350.

172. Portes A. Social Capital: Its Origins and Applications in Modern Sociology. *Annual Review of Sociology*. 1998. 24. P. 1–24.

173. Pozzetta G. Immigrants and Ethnicity: The State of Italian-American Historiography. *Journal of American Ethnic History*, 1989. 9(1). P. 67–95.

174. Putnam R. D. Bowling Alone: America's Declining Social Capital. *Journal of Democracy*. 1995. January. P. 65–78.

175. Rainie L., Wellman B. *Networked: The New Social Operating System*. Cambridge, Massachusetts; London, England: The MIT Press. 2012. 358 p.

176. Reichlova N. *New Member Countries and Migration Flows*; Institute of economical studies, UK, Prague. 2004. 252 p.

177. Said E. *Imaginative Geography and Its Representations: Orientalizing the Oriental*. Orientalism. New York: Vintage, 1979. 186 p.

178. Schulte-Tenckhoff I. *The Concept of Community in the Social Sciences and its Juridical Relevance*. Canada, 1993. 74 p.

179. Seleshchuk H. Some aspects of legal regulization of migration processes in Ukraine and EU. Markov I., Ivankova-Stetsiuk O., Seleshchuk H. *Ukrainian Labour 13. Migration in Europe: Findings of the Complex Research of the Processes of Ukrainian Labour Immigration*. Lviv. 2009. P. 60–66.

180. Seleshchuk H. *Who and What is Waiting for Migrants After Returning to Ukraine*. Lviv. 2009. 215 p.

181. Small M. L. *Someone To Talk To*. New York: Oxford University Press. 2017. 288 p.
182. Smith M. K. Community in the Encyclopedia of Informal Education. 2003. URL: <http://infed.org/mobi/community> (дата звернення: 25.07.2019).
183. *Social Structures: A Network Approach*, edited by B. Wellman and S. D. Berkowitz. Cambridge: Cambridge University Press, 1988. 513 p.
184. Stebelsky I. Ukrainian population migration after World War II. The refugee experience: Ukrainian displaced persons after World War II. W.W. Isajiw (ed.). Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian studies press, University of Alberta, 1992. P. 21–66.
185. Stein M. R. . *The Eclipse of Community: An Interpretation of American Studies*. Princeton University Press, 1960. 368 p.
186. Strategie Przetrwania Integracja imigrantow z Ukrainy na polskim rynku pracy Raport ze zogniskowanych wywiadow grupowych Joanna Konieczna-Safamatin. URL: https://www.isp.org.pl/uploads/download/strategie-przetrwania-integracja-imigrantow-z-ukrainy-na-polskim-ryнку-pracy-raport-ze-zogniskowanych-wywiadow-grupowych_pl_1593520657.pdf (дата звернення: 14.09.2019).
187. Strielkowski W., Bilan Y., Demkiv O. Religion and international migration: a case study of Ukraine. *Religions*. 2016. 7 (6). P. 64.
188. Subtelny O. Ukrainian political refugee: an historical overview. The refugee experience: Ukrainian displaced persons after World War II. W.W. Isajiw (ed.). Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian studies press, University of Alberta, 1992. P. 3–20.
189. Taylor J. E. The New Economics of Labour Migration and the Role of Remittances in the Migration Process. *International Migration*. 1999. No. 37. P. 63–88.
190. Thomas W. I., Znaniecki F. *The Polish peasant in Europe and America*. Boston, MA: Badger. 1918. Vol. I. Pp. ix+526. Vol. II. Pp.vi+569
191. Tilly C. *As Sociology Meets History*. N.Y., Lnd., Sydney, San Francisco, 1981.

192. Varga N., Ruehl V. Wpływ transgranicznej migracji zarobkowej rodziców na socjalizację dzieci. Problemy i zagrożenia współczesnej rodziny teoria i badania / pod redakcją naukową Beaty Szluz. Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego. Rzeszów, 2017. S. 43–49

193. Vertovec S. Transnational Networks and Skilled Labour Migration. Paper given at conference: Landenburger diskurs «Migration» Gottlieb Daimler und Karl Benz-Stiftung, Landenburg, 14–15 February, 2002. 641 p.

194. Warren R. L. The Community in America. Chicago, 1978. 262 p.

195. Winship C., Sobel M. Causal Inference in Sociological Studies. Handbook of Data Analysis, edited by M. Hardy and A. Bryman, Sage. Publications. 2004. P. 451–480.

196. Wellman B., Ooka E. Does Social Capital Pay Off More Within or Between Ethnic Groups? Analyzing Job Searches in Five Toronto Ethnic Groups. Ed. by E. Fong. 2003. Toronto: University of Toronto Press. P. 119–226

197. West J. Plainville, USA. Chicago, 1948. 238 p.

198. Whyte W. F. Street corner society: the social structure of Italian slum. University of Chicago press. 1943. 364 p.

199. Woolcock M. The Place of Social Capital in Understanding Social and Economic Outcome. Canadian Journal of Policy Research. 2. 2001. URL: <http://www.oecd.org/dataoecd/5/13/1824913.pdf> (дата звернення: 03.11.2019).

200. Yenkey C. B. Fraud and Market Participation: Social Relations as a Moderator of Organizational Misconduct. *Administrative Science Quarterly*. 2018. Volume: 63. Issue: 1. P. 43–84.

ДОДАТКИ

Додаток А

Анкета онлайн-опитування

«Соціальний капітал українських мігрантів у країнах ЄС»

№ анкети: |_____| |_____| |_____|

Це опитування присвячене практикам спільнототворення українських мігрантів в країнах ЄС. Ми будемо вдячні, якщо Ви відповісте на наші запитання та гарантуємо, що ці відповіді не будуть розголошуватись, а використовуватимуться разом з іншими лише в наукових цілях. Вони будуть цілковито конфіденційними та анонімними. Перечитайте, будь ласка, кожне запитання та відзначте той варіант відповіді, який відповідає Вашим поглядам та досвіду. Якщо Ви не бажатимете відповідати на певні запитання, Ви маєте на це право. Також дозвольте підкреслити, що не існує правильних чи неправильних відповідей на кожне зі запитань, тому, відповідаючи на них, керуйтеся, будь ласка, виключно власною думкою.

1. Скільки разів впродовж останніх двох років (починаючи з 2017 року) Ви виїжджали за межі України до країн ЄС?

1. Один раз
2. Двічі
3. Від трьох до десяти разів
4. Більше десяти разів
5. Нз/Бв

2. Які саме країни ЄС Вам доводилося відвідувати впродовж двох останніх років?

- 2.1. Польща
- 2.2. Німеччина
- 2.3. Словаччина
- 2.4. Італія
- 2.5. Чехія
- 2.6. Країни Прибалтики
- 2.7. Країни Скандинавії
- 2.8. Угорщина
- 2.9. Іспанія
- 2.10. Португалія

3. Якими з названих справ Ви займалися у свої попередні візити в країни ЄС? (можна обрати кілька відповідей)	Так	Ні	Б/В
3.1. Виконання оплачуваної роботи	1	2	88
3.1. Туристичні поїздки	1	2	88
3.2. Здобуття освіти	1	2	88
3.3. Професійна діяльність	1	2	88
3.4. Особисті зустрічі (наприклад, зустрічі з друзями та родичами)	1	2	88
3.5. Ввідвідування релігійних заходів (служб, прощ, відвідання храму поза службою)	1	2	88
3.6. Відвідування мовних курсів	1	2	88
3.7. Голосування на українських виборах під час перебування за кордоном	1	2	88
3.8. Волонтерська діяльність	1	2	88
3.9. Участь у діяльності українських громадських організацій	1	2	88
3.10. Участь у діяльності громадських організацій не пов'язаних з Україною	1	2	88

4. Якщо Ви виконували /виконуєте оплачувану роботу, перебуваючи за кордоном то у якому статусі?	Так	Ні	Б/В
Працюю повністю легально	1	2	88
Перебуваю за кордоном легально, але працюю не відповідно до закону (наприклад, без оформлення документів, або не маючи права здійснювати оплачувану роботу)	1	2	88
Перебуваю в країні з порушенням термінів легального перебування	1	2	88

5. Чи зазнавали Ви дискримінації за ознакою громадянства чи національності, перебуваючи за кордоном?	Так	Ні	Б/В
	1	2	88

6. Якщо зазнавали дискримінації то опишіть якої саме?	
---	--

7. В який спосіб ви знайшли роботу в країні перебування?	Так	Ні	Б/В
Завдяки інформації від інших українців які працюють в приймаючій країні	1	2	88
Завдяки інформації від родичів, друзів в приймаючій країні	1	2	88
Завдяки організації із працевлаштування (посередників, рекрутерів)	1	2	88
За оголошенням у медіа	1	2	88
Завдяки інформації від знайомих громадян приймаючих країн	1	2	88

8. Чи підтримуєте Ви відносини з іншими співвітчизниками, які перебувають у тій самій країні?	Так	Ні	Б/В
	1	2	88

9. Наскільки часто Ви спілкуєтеся з іншими співвітчизниками, які перебувають у тій самій країні?	Кілька разів на місяць	раз на місяць чи рідше	Кілька разів на рік	Рідше, ніж кілька разів на рік	Ніколи	Б/В
	3	4	5	6	7	88

10. Чи відвідуєте Ви церковні служби та інші релігійні заходи українських церков за кордоном?	Так	Ні	Б/В
	1	2	88

11. Наскільки часто Ви відвідуєте церковні служби та інші релігійні заходи українських церков за кордоном?	Кілька разів на місяць	раз на місяць чи рідше	Кілька разів на рік	Рідше, ніж кілька разів на рік	Ніколи	Б/В
	3	4	5	6	7	88

Чи відповідають дійсності наступні твердження щодо Вашого кола спілкування?	Так	Ні
12. У моєму колі спілкування в країні перебування переважають громадяни України	1	2
13. Більшість осіб із мого кола спілкування в приймаючій країні це мігранти з різних країн	1	2
14. Більшість мого кола спілкування за кордоном становлять громадяни приймаючих країн.	1	2
15. Навіть під час перебування за кордон я здебільшого спілкуюся з родичами та друзями, які перебувають в Україні (використовуючи інтернет, телефон)	1	2
16. Знаю про місця зібрань українських мігрантів у країні перебування	1	2
17. Знаю про діяльність організацій, що об'єднують українських мігрантів у країні перебування	1	2

18. Чи маєте ви досвід звернення до об'єднань українців за кордоном?	Так	Ні	Б/В
	1	2	88

19. Якщо маєте такий досвід то яких саме питань стосувалися ці звернення?	Так	Ні
19.1. пошук спілкування із співвітчизниками	1	2
19.2. пошук інформації правового характеру	1	2
19.3. пошук житла	1	2
19.4. пошук працевлаштування	1	2

НА ЗАВЕРШЕННЯ – РОЗКАЖІТЬ НАМ, БУДЬ ЛАСКА, ДЕКІЛЬКА СЛІВ ПРО СЕБЕ ОСОБИСТО

20. ВАША СТАТЬ:

1. Чоловіча
2. Жіноча

21. ВАШ ВІК?

22. Зазвичай щомісяця Ваші прибутки становлять ...

До 5 тисяч	1
Від 5 до 10	2
Від 10 до 15	3
Від 15 до 20	4
Більше 20	5

Щиро дякуємо за Вашу допомогу!

Таблиці основних статистичних результатів авторського онлайн-опитування «Соціальний капітал українських мігрантів у країнах ЄС»

**Запитання 1. Скільки разів, починаючи з 2017 року,
Ви виїжджали за межі України до країн ЄС?**

	Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid Один	31	10,9	10,9	10,9
Двічі	44	15,5	15,5	26,4
Від трьох до десяти разів	188	66,2	66,2	92,6
Більше десяти разів	21	7,4	7,4	100,0
Total	284	100,0	100,0	

Які саме країни ЄС Вам доводилося відвідувати впродовж двох останніх років? Польща

	Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid Так	63	22,2	22,2	22,2
Ні	221	77,8	77,8	100,0
Total	284	100,0	100,0	

Які саме країни ЄС Вам доводилося відвідувати впродовж двох останніх років? Німеччина

	Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid Так	20	7,0	7,0	7,0
Ні	264	93,0	93,0	100,0
Total	284	100,0	100,0	

Які саме країни ЄС Вам доводилося відвідувати впродовж двох останніх років? Словаччина

	Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid Так	14	4,9	4,9	4,9
Ні	270	95,1	95,1	100,0
Total	284	100,0	100,0	

Які саме країни ЄС Вам доводилося відвідувати впродовж двох останніх років? Італія

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Так	14	4,9	4,9	4,9
	Ні	270	95,1	95,1	100,0
	Total	284	100,0	100,0	

Які саме країни ЄС Вам доводилося відвідувати впродовж двох останніх років? Чехія

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Так	13	4,6	4,6	4,6
	Ні	271	95,4	95,4	100,0
	Total	284	100,0	100,0	

Які саме країни ЄС Вам доводилося відвідувати впродовж двох останніх років?**Країни Прибалтики**

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Так	8	2,8	2,8	2,8
	Ні	276	97,2	97,2	100,0
	Total	284	100,0	100,0	

Які саме країни ЄС Вам доводилося відвідувати впродовж двох останніх років?**Країни Скандинавії**

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Так	23	8,1	8,1	8,1
	Ні	261	91,9	91,9	100,0
	Total	284	100,0	100,0	

Які саме країни ЄС Вам доводилося відвідувати впродовж двох останніх років? Угорщина

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Так	22	7,7	7,7	7,7
	Ні	262	92,3	92,3	100,0
	Total	284	100,0	100,0	

Які саме країни ЄС Вам доводилося відвідувати впродовж двох останніх років? Іспанія

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Так	23	8,1	8,1	8,1
	Ні	261	91,9	91,9	100,0
	Total	284	100,0	100,0	

Які саме країни ЄС Вам доводилося відвідувати впродовж двох останніх років? Португалія

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Так	32	11,3	11,3	11,3
	Ні	252	88,7	88,7	100,0
	Total	284	100,0	100,0	

Якими з названих справ Ви займалися у свої попередні візити в країни ЄС?**Виконання оплачуваної роботи**

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Так	156	54,9	54,9	54,9
	Ні	128	45,1	45,1	100,0
	Total	284	100,0	100,0	

Якими з названих справ Ви займалися у свої попередні візити в країни ЄС? Туристичні поїздки

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Так	97	34,2	34,2	34,2
	Ні	187	65,8	65,8	100,0
	Total	284	100,0	100,0	

Якими з названих справ Ви займалися у свої попередні візити в країни ЄС?**Здобуття освіти, підвищення кваліфікації**

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Так	28	9,9	9,9	9,9
	Ні	256	90,1	90,1	100,0
	Total	284	100,0	100,0	

Якими з названих справ Ви займалися у свої попередні візити в країни ЄС?

Професійна діяльність, ділові зустрічі

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Так	32	11,3	11,3	11,3
	Ні	252	88,7	88,7	100,0
	Total	284	100,0	100,0	

Якими з названих справ Ви займалися у свої попередні візити в країни ЄС?

Особисті зустрічі (наприклад, з друзями та родичами)

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Так	98	34,5	34,5	34,5
	Ні	186	65,5	65,5	100,0
	Total	284	100,0	100,0	

Якими з названих справ Ви займалися у свої попередні візити в країни ЄС?

Відвідування релігійних заходів

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Так	67	23,6	23,6	23,6
	Ні	217	76,4	76,4	100,0
	Total	284	100,0	100,0	

Якими з названих справ Ви займалися у свої попередні візити в країни ЄС?

Відвідування мовних курсів

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Так	42	14,8	14,8	14,8
	Ні	242	85,2	85,2	100,0
	Total	284	100,0	100,0	

Якими з названих справ Ви займалися у свої попередні візити в країни ЄС?

Голосування на українських виборах

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Так	23	8,1	8,1	8,1
	Ні	261	91,9	91,9	100,0
	Total	284	100,0	100,0	

Якими з названих справ Ви займалися у свої попередні візити в країни ЄС?

Волонтерська діяльність

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Так	18	6,3	6,3	6,3
	Ні	266	93,7	93,7	100,0
	Total	284	100,0	100,0	

Якими з названих справ Ви займалися у свої попередні візити в країни ЄС?

Участь у діяльності українських громадських організацій

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Так	13	4,6	4,6	4,6
	Ні	271	95,4	95,4	100,0
	Total	284	100,0	100,0	

Якими з названих справ ...?

Участь у діяльності громадських організацій не пов'язаних з Україною

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Так	7	2,5	2,5	2,5
	Ні	277	97,5	97,5	100,0
	Total	284	100,0	100,0	

Чи зазнавали Ви дискримінації за ознакою громадянства

чи національності, перебуваючи закордоном?

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Так	122	43,0	43,0	43,0
	Ні	162	57,0	57,0	100,0
	Total	284	100,0	100,0	

Якщо зазнавали дискримінації то опишіть якої саме

	Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	261	91,9	91,9	91,9
Беруть на роботу не за ознакою професіоналізму, а за на	1	,4	,4	92,3
Вимоги більші ніж до працівників-громадян	1	,4	,4	92,6
Відмовлялися здавати квартиру	1	,4	,4	93,0
З боку митників	1	,4	,4	93,3
З боку роботодавців	1	,4	,4	93,7
За весь час проживання тут ніколи не зустрічав дискрим	1	,4	,4	94,0
Найбільше дискримінації при проходженні митного контролю	1	,4	,4	94,4
не довіряють, вважають потенційними порушниками	1	,4	,4	94,7
Не люблять українців	1	,4	,4	95,1
Не попереджували про звільнення, не виплачували лікарняні	1	,4	,4	95,4
Негативне ставлення людей, коли дізнаються, що з України	1	,4	,4	95,8
нелюдське ставлення під час депортації	1	,4	,4	96,1
Немає гарантованої відпустки, лікарняних	1	,4	,4	96,5
Обман з боку працедавців	1	,4	,4	96,8
Обман з рівнем заробітної плати	1	,4	,4	97,2
образливі жарти, побутове хамство	1	,4	,4	97,5
Оформлення тільки через посередників, які деруть кошти	1	,4	,4	97,9
Платять менше, ніж своїм громадянам за таку ж роботу	1	,4	,4	98,2
Побоюються, що трудові мігранти забирають в них роботу	1	,4	,4	98,6
При перетині кордону	1	,4	,4	98,9
принизливі жарти	1	,4	,4	99,3
спілкування в образливій манері, що принижує гідність	1	,4	,4	99,6
Ставляться з підозрою, не довіряють	1	,4	,4	100,0
Total	284	100,0	100,0	

Якщо Ви виконували/виконусте оплачувану роботу, перебуваючи за кордоном то у якому статусі?

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Перебуваю і працюю легально	145	51,1	84,3	84,3
	Перебуваю легально, але працюю не відповідно до закону (наприклад, неофіційно)	27	9,5	15,7	100,0
	Total	172	60,6	100,0	
Missing	System	112	39,4		
Total		284	100,0		

В який спосіб ви знайшли роботу в країні перебування?

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Завдяки інформації від інших українців які працюють в приймаючій країні	58	20,4	37,2	37,2
	Завдяки інформації від родичів, друзів в приймаючій країні	37	13,0	23,7	60,9
	Через організацію із працевлаштування (посередників, рекрутерів)	32	11,3	20,5	81,4
	За оголошенням у медіа	22	7,7	14,1	95,5
	Завдяки інформації від знайомих громадян приймаючих країн	7	2,5	4,5	100,0
	Total	156	54,9	100,0	
Missing	System	128	45,1		
Total		284	100,0		

Чи підтримуєте Ви відносини з іншими співвітчизниками, які перебувають у тій самій країні?

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Так	216	76,1	76,1	76,1
	Ні	68	23,9	23,9	100,0
	Total	284	100,0	100,0	

Наскільки часто Ви підтримуєте відносини з іншими співвітчизниками, які перебувають у тій самій країні?

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Кілька разів на місяць	102	35,9	47,2	47,2
	Раз на місяць чи рідше	61	21,5	28,2	75,5
	Кілька разів на рік	32	11,3	14,8	90,3
	Рідше, ніж кілька разів на рік	21	7,4	9,7	100,0
	Total	216	76,1	100,0	
Missing	System	68	23,9		
Total		284	100,0		

Чи відвідуєте Ви церковні служби та інші релігійні заходи українських церков за кордоном?

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Так	52	18,3	18,3	18,3
	Ні	232	81,7	81,7	100,0
	Total	284	100,0	100,0	

Яким в середньому був ваш щомісячний прибуток впродовж минулого року?

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	До 5 тисяч	42	14,8	14,8	14,8
	Від 5 до 10	71	25,0	25,0	39,8
	Від 10 до 15	89	31,3	31,3	71,1
	Від 15 до 20	48	16,9	16,9	88,0
	Більше 20	34	12,0	12,0	100,0
	Total	284	100,0	100,0	

**Наскільки часто Ви відвідуєте церковні служби
та інші релігійні заходи українських церков за кордоном?**

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Кілька разів на місяць	9	3,2	17,3	17,3
	Раз намісяць чи рідше	23	8,1	44,2	61,5
	Кілька разів на рік	16	5,6	30,8	92,3
	Рідше, аніж кілька разів на рік	4	1,4	7,7	100,0
	Total	52	18,3	100,0	
Missing	System	232	81,7		
Total		284	100,0		

У моєму колі спілкування в країні перебування переважають громадяни України

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Так	182	64,1	64,1	64,1
	Ні	102	35,9	35,9	100,0
	Total	284	100,0	100,0	

Більшість осіб із мого кола спілкування в приймаючій країні це мігранти з різних країн

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Так	68	23,9	23,9	23,9
	Ні	216	76,1	76,1	100,0
	Total	284	100,0	100,0	

Більшість осіб із мого кола спілкування за кордоном становлять громадяни приймаючих країн

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Так	34	12,0	12,0	12,0
	Ні	250	88,0	88,0	100,0
	Total	284	100,0	100,0	

Під час перебування за кордон я здебільшого спілкуюся з родичами та друзями в Україні (інтернет, телефон)

	Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid Так	184	64,8	64,8	64,8
Hi	100	35,2	35,2	100,0
Total	284	100,0	100,0	

Я знаю про місця зібрань українських мігрантів у країні перебування

	Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid Так	138	48,6	48,6	48,6
Hi	146	51,4	51,4	100,0
Total	284	100,0	100,0	

Я знаю про діяльність організацій, що об'єднують українських мігрантів у країні перебування

	Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid Так	121	42,6	42,6	42,6
Hi	163	57,4	57,4	100,0
Total	284	100,0	100,0	

Чи маєте ви досвід звернення до об'єднань українців за кордоном?

	Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid Так	63	22,2	22,2	22,2
Hi	221	77,8	77,8	100,0
Total	284	100,0	100,0	

Звертався до об'єднання українців закордоном у зв'язку із пошуком спілкування із співвітчизниками

	Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid Так	44	15,5	15,5	15,5
Hi	240	84,5	84,5	100,0
Total	284	100,0	100,0	

**Звертався до об'єднання українців закордоном у зв'язку
із пошуком інформації правового характеру**

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Так	35	12,3	12,3	12,3
	Ні	249	87,7	87,7	100,0
	Total	284	100,0	100,0	

Звертався до об'єднання українців закордоном у зв'язку із пошуком житла

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Так	20	7,0	7,0	7,0
	Ні	264	93,0	93,0	100,0
	Total	284	100,0	100,0	

Звертався до об'єднання українців закордоном у зв'язку із пошуком працевлаштування

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Так	15	5,3	5,3	5,3
	Ні	269	94,7	94,7	100,0
	Total	284	100,0	100,0	

Ваша стать

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Чоловіча стать	118	41,5	41,5	41,5
	Жіноча стать	166	58,5	58,5	100,0
	Total	284	100,0	100,0	

Ваш вік

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Від 18 до 35 років	132	46,5	46,5	46,5
	Від 35 до 55 років	96	33,8	33,8	80,3
	Понад 55 років	56	19,7	19,7	100,0
	Total	284	100,0	100,0	

Додаток В

**Таблиці основних статистичних результатів дослідження
«Використання міграційного капіталу
українських мігрантів з ЄС у дзеркалі медіа»**

Таблиця В.1

Розподіл ключових слів у проаналізованих статтях		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Мігрант/міграційний/міграція	685	50,5	50,5	50,5
	Нелегал	203	15,0	15,0	15,0
	Біженець	196	14,4	14,4	14,4
	Заробітчанин/заробітчанство	141	10,4	10,4	10,4
	Торгівля людьми	132	9,7	9,7	9,7
Загалом		1357	100,0	100,0	100,0

Таблиця В.2.

Розподіл проаналізованих ЗМІ по регіонах України в залежності від рівня міграційних потоків		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Загальноукраїнські ЗМІ	631	52,9	52,9	52,9
	ЗМІ регіону з дуже високим РМП	140	11,7	11,7	11,7
	ЗМІ регіону з високим РМП	244	20,4	20,4	20,4
	ЗМІ регіону з середнім РМП	59	5,0	5,0	5,0
	ЗМІ регіону з низьким РМП	68	5,7	5,7	5,7
	ЗМІ регіону з дуже низьким РМП	51	4,3	4,3	4,3
	Загалом	1193	100,0	100,0	100,0

Таблиця В.3.

Розподіл статей серед загальноукраїнських ЗМІ		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Тиждень	278	44,1	44,1	44,1
	Кореспондент	147	23,3	23,3	23,3
	Дзеркало тижня. Україна	101	16,0	16,0	16,0
	День	67	10,6	10,6	10,6
	Українська правда	38	6,0	6,0	6,0
Загалом		631	100	100	100

Таблиця В. 4.

Розподіл статей серед ЗМІ регіону з дуже високим РМП		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Волинь	173	70,9	70,9	70,9
	Галичина	65	26,6	26,6	26,6
	Черкаський край	6	2,5	2,5	2,5
Загалом		140	100,0	100,0	100,0

Таблиця В.5.

Розподіл статей серед ЗМІ регіону з середнім РМП		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Винница.info	53	89,9	89,9	89,9
	Городской курьер	6	10,1	10,1	10,1
Загалом		140	100,0	100,0	100,0

Таблиця В.6.

Розподіл статей серед ЗМІ регіону з низьким РМП		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Херсонская правда	22	32,4	32,4	32,4
	Хвиля Десни	21	30,9	30,9	30,9
	Вечерний Донецк	17	25,0	25,0	25,0
	Крымская газета	8	11,7	11,7	11,7
Загалом		140	100,0	100,0	100,0

Таблиця В.7.

Розподіл статей серед ЗМІ регіону з дуже низьким РМП		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Ехо	42	82,4	82,4	82,4
	Зоря Полтавщини	5	9,8	9,8	9,8
	Житомирщина	4	7,8	7,8	7,8
Загалом		140	100,0	100,0	100,0

Таблиця В.8.

Розподіл статей серед всеукраїнських та регіональних ЗМІ		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Тиждень	278	23,3	23,3	23,3
	Волинь	173	14,5	14,5	14,5
	Кореспондент	147	12,3	12,3	12,3
	Дзеркало тижня. Україна	101	8,5	8,5	8,5
	РІО	101	8,5	8,5	8,5
	День	67	5,6	5,6	5,6
	Галичина	65	5,4	5,4	5,4
	Винница.info	53	4,4	4,4	4,4
	Ехо	42	3,5	3,5	3,5
	Буковинська правда	39	3,3	3,3	3,3
	Українська правда	38	3,2	3,2	3,2
	Херсонская правда	22	1,8	1,8	1,8
	Хвиля Десни	21	1,8	1,8	1,8
	Вечерий Донецк	17	1,4	1,4	1,4
	Крымская газета	8	0,7	0,7	0,7
	Черкаський край	6	0,5	0,5	0,5
	Городской курьер	6	0,5	0,5	0,5
	Зоря Полтавщини	5	0,4	0,4	0,4
	Житомирщина	4	0,3	0,3	0,3
Загалом		140	100,0	100,0	100,0

Таблиця В.9.

Розподіл по кодах контент-аналізу		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Країни, з якими пов'язані повідомлення про міграцію	1324	28,28	28,28	28,28
	Суб'єкти міграційної політики	1193	25,48	25,48	25,48
	Економічні аспекти міграцій	769	16,42	16,42	16,42
	Соціальні аспекти міграцій	655	13,99	13,99	13,99
	Політичні аспекти міграцій	615	13,13	13,13	13,13
	Культурні аспекти міграцій	125	2,67	2,67	2,67
Загалом		4681	100,0	100,0	100,0

Таблиця В.10.

Країни, з якими пов'язані повідомлення про міграцію		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Україна	677	51,1	51,1	51,1
	Російська Федерація	173	13,1	13,1	13,1
	ЄС	81	6,1	6,1	6,1
	Італія	57	4,3	4,3	4,3
	Польща	54	4,1	4,1	4,1
	Інші держави	54	4,1	4,1	4,1
	США	48	3,6	3,6	3,6
	Чеська Республіка	32	2,4	2,4	2,4
	ФРН	23	1,7	1,7	1,7
	Великобританія	18	1,4	1,4	1,4
	Ізраїль	10	0,8	0,8	0,8
	Білорусь	10	0,8	0,8	0,8
	Угорщина	9	0,7	0,7	0,7
	Іспанія	8	0,6	0,6	0,6
	Канада	8	0,6	0,6	0,6
	Франція	8	0,6	0,6	0,6
	Таджикистан	8	0,6	0,6	0,6
	Данія	7	0,5	0,5	0,5
	Австралія	6	0,5	0,5	0,5
	Молдова	6	0,5	0,5	0,5
Сомалі	6	0,5	0,5	0,5	
Сирія	6	0,5	0,5	0,5	
Португалія	4	0,3	0,3	0,3	
Греція	4	0,3	0,3	0,3	
Швейцарія	4	0,3	0,3	0,3	
Туреччина	3	0,2	0,2	0,2	
Загалом		1324	100,0	100,0	100,0

Таблиця В.11.

Суб'єкт міграційної політики		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Центральні органи виконавчої влади	333	35,6	35,6	35,6
	Органи місцевого самоврядування/Державні адміністрації	138	14,8	14,8	14,8
	Засоби масової інформації	133	14,2	14,2	14,2
	Міжнародні організації	92	9,8	9,8	9,8
	Громадські організації/Аналітичні центри	68	7,3	7,3	7,3
	Інші суб'єкти міграційної політики	38	4,1	4,1	4,1
	Академічні установи	37	4,0	4,0	4,0
	Релігійні організації	24	2,6	2,6	2,6
	Верховна Рада України	20	2,1	2,1	2,1
	Президент України	16	1,7	1,7	1,7
	Мігрантські організації/Діаспора	12	1,3	1,3	1,3
	Партія регіонів (2006, 2007, 2012)	7	0,7	0,7	0,7
	Партія ВО «Свобода» (2012)	7	0,7	0,7	0,7
	Партія ВО «Батьківщина» (2012)	4	0,4	0,4	0,4
	Виборчий блок Литвина (2007)	2	0,2	0,2	0,2
	Виборчий блок Юлії Тимошенко (2002, 2006, 2007)	2	0,2	0,2	0,2
	Виборчий блок «Наша Україна» (2002, 2006, 2007)	1	0,1	0,1	0,1
	Комуністична партія України (1998, 2002, 2006, 2007, 2012)	1	0,1	0,1	0,1
Загалом		1193	100,0	100,0	100,0

Таблиця В.12.

Економічні аспекти міграції		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Торгівля людьми як нелегальна економічна практика	126	16,4	16,4	35,6
	Демографічні наслідки міграції	108	14,0	14,0	14,8
	Територіальні міграційні системи, економічні зони (регіони)	103	13,4	13,4	14,2
	Трудові практики мігрантів	82	10,7	10,7	9,8
	Фінансові потоки за участі мігрантів	74	9,6	9,6	7,3
	Економічні причини/мотиви виїзду/неповернення мігрантів	67	8,7	8,7	4,1
	Інші економічні аспекти міграцій	64	8,3	8,3	4,0
	Економічна криза і міграції	42	5,5	5,5	2,6
	Кваліфікований потенціал мігрантів, попит на їх працю	29	3,8	3,8	2,1
	Бізнес-ініціативи із залучення міграційного капіталу	23	3,0	3,0	1,7
	Кадровий дефіцит, «відтік мізків», зумовлений міграцією	18	2,3	2,3	1,3
	Нелегальна праця в Україні	17	2,2	2,2	0,7
	Економічні аспекти повернення в Україну трудових мігрантів	12	1,6	1,6	0,7
	Інтернаціоналізація економіки в наслідок міграцій	4	0,5	0,5	0,4
Загалом	769	100,0	100,0	100,0	

Таблиця В.13.

Соціальні аспекти міграції		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Нелегальні мігранти, біженці, мігранти, візитери з інших країн в Україні (різні аспекти)	255	38,9	38,9	38,9
	Внутрішня міграція в Україні, біженці, внутрішнє «рабство»	62	9,5	9,5	9,5
	Соціальна підтримка мігрантів з боку Церкви та її структур	44	6,7	6,7	6,7
	Материнство та батьківство на відстані	42	6,4	6,4	6,4
	Українці: нелегальні мігранти, біженці, мігранти в інших країнах (загальні дискусії)	41	6,3	6,3	6,3
	Соціальне сирітство як наслідок міграцій, руйнування сімей	37	5,6	5,6	5,6
	Громадські організації, зорієнтовані на роботу з мігрантами	37	5,6	5,6	5,6
	Криміналізація життя	22	3,4	3,4	3,4
	Соціальні проблеми та потреби сімей мігрантів (включаючи біженців і жертв торгівлі людьми)	21	3,2	3,2	3,2
	Секс-рабство	20	3,1	3,1	3,1
	Практика воз'єднання сімей мігрантів	17	2,6	2,6	2,6
	Інші соціальні аспекти міграцій	15	2,3	2,3	2,3
	Тероризм	13	2,0	2,0	2,0
	Самоорганізація мігрантів для захисту своїх інтересів та взаємопідтримки	10	1,5	1,5	1,5
	Торгівля людьми в Україні з метою трудової експлуатації	9	1,4	1,4	1,4
	Організація медико-соціальної підтримки мігрантів	6	0,9	0,9	0,9
Міжнародні та національні (державні) соціальні програми підтримки ремігрантів (репатріантів)	4	0,6	0,6	0,6	
Загалом	655	100,0	100,0	100,0	

Таблиця В.14.

Політичні аспекти міграції		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Діяльність міграційних служб, посольств, прикордонних служб, митниць	107	17,4	17,4	17,4
	Проблеми мігрантів та біженців в інших країнах (різні аспекти)	105	17,1	17,1	17,1
	Нормативно-правові аспекти міграції, зокрема, страхування, громадянство, стаж, пенсії	80	13,0	13,0	13,0
	Візовий режим та зміни у ньому	78	12,7	12,7	12,7
	Політичні біженці	50	8,1	8,1	8,1
	Проблема закордонних паспортів	48	7,8	7,8	7,8
	Міждержавні діалоги з питань міграцій	35	5,7	5,7	5,7
	Механізм лобювання інтересів мігрантів	34	5,5	5,5	5,5
	Ініціативи з удосконалення міграційного законодавства	32	5,2	5,2	5,2
	Ініціативи з легалізації мігрантів, практики амністії нелегальних мігрантів	28	4,6	4,6	4,6
	Інші політичні аспекти міграцій	14	2,3	2,3	2,3
	Політичні партії як суб'єкти міграційної політики	4	0,7	0,7	0,7
Загалом	615	100,0	100,0	100,0	

Таблиця В.15.

Культурні аспекти міграції		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Імідж українців за кордоном	17	13,6	13,6	13,6
	Комунікативні практики мігрантів	14	11,2	11,2	11,2
	Шлюбні практики мігрантів	13	10,4	10,4	10,4
	Освіта в умовах міграції	12	9,6	9,6	9,6
	Зміни в ідентичності мігрантів	11	8,8	8,8	8,8
	Міграція у творах мистецтва, творчість мігрантів	9	7,2	7,2	7,2
	Міграція в контексті глобалізації	9	7,2	7,2	7,2
	Культурне життя українських громад за кордоном	8	6,4	6,4	6,4
	Інші культурні аспекти міграцій	7	5,6	5,6	5,6
	Хвилі української міграції, стосунки нової і старої українських діаспор	6	4,8	4,8	4,8
	Механізми культурної інтеграції	6	4,8	4,8	4,8
	Культурний розвиток мігранта, розширення культурних горизонтів	5	4,0	4,0	4,0
	Культурний шок після повернення	5	4,0	4,0	4,0
	Міграція як індивідуальний вибір, самореалізація мігранта	3	2,4	2,4	2,4
Загалом	125	100,0	100,0	100,0	

Таблиця В.16.

Загальноукраїнські ЗМІ. Ключове слово.		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Мігрант/міграційний/міграція	367	50,9	50,9	50,9
	Біженець	141	19,6	19,6	19,6
	Заробітчанин/заробітчання	92	12,8	12,8	12,8
	Торгівля людьми	83	11,5	11,5	11,5
	Нелегал	38	5,3	5,3	5,3
Загалом		721	100,0	100,0	100,0

Таблиця В.17.

ЗМІ регіону з дуже високим рівнем міграційних потоків. Ключове слово.		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Мігрант/міграційний/міграція	74	51,0	51,0	51,0
	Біженець	28	19,3	19,3	19,3
	Заробітчанин/заробітчання	20	13,8	13,8	13,8
	Торгівля людьми	19	13,1	13,1	13,1
	Нелегал	4	2,8	2,8	2,8
Загалом		145	100,0	100,0	100,0

Таблиця В.18.

ЗМІ регіону з високим рівнем міграційних потоків. Ключове слово.		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Мігрант/міграційний/міграція	144	49,1	49,1	49,1
	Нелегал	114	38,9	38,9	38,9
	Заробітчанин/заробітчання	21	7,2	7,2	7,2
	Торгівля людьми	13	4,4	4,4	4,4
	Біженець	1	0,3	0,3	0,3
Загалом		293	100,0	100,0	100,0

Таблиця В.19.

ЗМІ регіону з середнім рівнем міграційних потоків. Ключове слово.		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Мігрант/міграційний/міграція	44	71,0	71,0	71,0
	Біженець	10	16,1	16,1	16,1
	Торгівля людьми	5	8,1	8,1	8,1
	Нелегал	3	4,8	4,8	4,8
	Заробітчанин/заробітчанство	0	0	0	0
Загалом		62	100,0	100,0	100,0

ЗМІ регіону з низьким рівнем міграційних потоків. Ключове слово.		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Мігрант/міграційний/міграція	34	17,9	17,9	17,9
	Нелегал	16	20,5	20,5	20,5
	Біженець	14	17,9	17,9	17,9
	Торгівля людьми	8	10,3	10,3	10,3
	Заробітчанин/заробітчанство	6	7,7	7,7	7,7
Загалом		78	100,0	100,0	100,0

Загальноукраїнські ЗМІ. Економічні аспекти міграції.		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Торгівля людьми як нелегальна економічна практика	72	15,7	15,7	15,7
	Демографічні наслідки міграції	63	13,8	13,8	13,8
	Територіальні міграційні системи, економічні зони (регіони)	60	13,1	13,1	13,1
	Фінансові потоки за участі мігрантів	51	11,1	11,1	11,1
	Інші економічні аспекти міграцій	45	9,8	9,8	9,8
	Трудові практики мігрантів	44	9,6	9,6	9,6
	Економічні причини/мотиви виїзду/неповернення мігрантів	42	9,2	9,2	9,2
	Економічна криза і міграції	25	5,5	5,5	5,5
	Кваліфікований потенціал мігрантів, попит на їх працю	18	3,9	3,9	3,9
	Кадровий дефіцит, «відтік мізків», зумовлений міграцією	15	3,3	3,3	3,3
	Бізнес ініціативи із залученням міграційного капіталу	14	3,1	3,1	3,1
	Економічні аспекти повернення в Україну трудових мігрантів	4	0,9	0,9	0,9
	Інтернаціоналізація економіки в наслідок міграцій	3	0,7	0,7	0,7
Нелегальна праця в Україні	2	0,4	0,4	0,4	
Загалом	458	100,0	100,0	100,0	

Таблиця В.22.

ЗМІ регіону з дуже високим рівнем міграційних потоків. Економічні аспекти міграції.		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Торгівля людьми як нелегальна економічна практика	15	25,9	25,9	25,9
	Територіальні міграційні системи, економічні зони (регіони)	10	17,2	17,2	17,2
	Демографічні наслідки міграції	9	15,5	15,5	15,5
	Економічні причини/мотиви виїзду/неповернення мігрантів	5	8,6	8,6	8,6
	Фінансові потоки за участі мігрантів	5	8,6	8,6	8,6
	Трудові практики мігрантів	5	8,6	8,6	8,6
	Економічна криза і міграції	3	5,2	5,2	5,2
	Кваліфікаційний потенціал мігрантів, попит на їх працю	2	3,4	3,4	3,4
	Інші економічні аспекти міграцій	2	3,4	3,4	3,4
	Економічні аспекти повернення в Україну трудових мігрантів	2	3,4	3,4	3,4
Загалом	58	100,0	100,0	100,0	

Таблиця В.23.

ЗМІ регіону з високим рівнем міграційних потоків. Економічні аспекти міграції.		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Трудові практики мігрантів	25	14,5	14,5	14,5
	Територіальні міграційні системи, економічні зони (регіони)	23	13,3	13,3	13,3
	Демографічні наслідки міграції	19	11,0	11,0	11,0
	Торгівля людьми як нелегальна економічна практика	18	10,4	10,4	10,4
	Економічні причини/мотиви виїзду/неповернення мігрантів	16	9,2	9,2	9,2
	Нелегальна праця в Україні	13	7,5	7,5	7,5
	Фінансові потоки	11	6,4	6,4	6,4
	Економічна криза і міграції	11	6,4	6,4	6,4
	Інші економічні аспекти міграцій	10	5,8	5,8	5,8
	Бізнес ініціативи із залучення міграційного потенціалу	9	5,2	5,2	5,2
	Кваліфікований потенціал мігрантів, попит на їх працю	8	4,6	4,6	4,6
	Економічні аспекти повернення в Україну трудових мігрантів	6	3,5	3,5	3,5
	Кадровий дефіцит, «відтік мізків», зумовлені міграцією	3	1,7	1,7	1,7
Інтернаціоналізація економіки в наслідок міграцій	1	0,6	0,6	0,6	
Загалом	173	100,0	100,0	100,0	

Таблиця В.24.

ЗМІ регіону з середнім рівнем міграційних потоків. Економічні аспекти міграції.		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Торгівля людьми як нелегальна економічна практика	6	25,0	25,0	25,0
	Демографічні наслідки міграції	6	25,0	25,0	25,0
	Територіальні міграційні системи, економічні зони (регіони)	4	16,7	16,7	16,7
	Економічні причини/мотиви виїзду/неповернення мігрантів	2	8,3	8,3	8,3
	Фінансові потоки за участю мігрантів	2	8,3	8,3	8,3
	Інші економічні аспекти міграцій	2	8,3	8,3	8,3
	Трудова практика мігрантів	1	4,2	4,2	4,2
	Економічна криза і міграції	1	4,2	4,2	4,2
Загалом		24	100,0	100,0	100,0

Таблиця В. 25.

ЗМІ регіону з низьким рівнем міграційних потоків. Економічні аспекти міграції.		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Торгівля людьми як нелегальна економічна практика	11	28,9	28,9	28,9
	Демографічні наслідки міграції	6	15,8	15,8	15,8
	Територіальні міграційні системи, економічні зони (регіони)	6	15,8	15,8	15,8
	Трудові практики мігрантів	5	13,2	13,2	13,2
	Фінансові потоки за участю мігрантів	4	10,5	10,5	10,5
	Інші економічні аспекти міграцій	3	7,9	7,9	7,9
	Економічні причини/мотиви виїзду/неповернення мігрантів	2	5,3	5,3	5,3
	Нелегальна праця в Україні	1	2,6	2,6	2,6
Загалом		38	100,0	100,0	100,0

Таблиця В.26.

ЗМІ регіону з низьким рівнем міграційних потоків. Економічні аспекти міграції.		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Демографічні наслідки міграції	5	27,8	27,8	27,8
	Торгівля людьми як нелегальна економічна практика	4	22,2	22,2	22,2
	Економічна криза і міграції	2	11,1	11,1	11,1
	Трудові практики мігрантів	2	11,1	11,1	11,1
	Інші економічні аспекти міграцій	2	11,1	11,1	11,1
	Фінансові потоки за участю мігрантів	1	5,6	5,6	5,6
	Кваліфікаційний потенціал мігрантів, попит на їх працю	1	5,6	5,6	5,6
	Нелегальна праця в Україні	1	5,6	5,6	5,6
Загалом		18	100,0	100,0	100,0

Таблиця В.27.

Загальноукраїнські ЗМІ. Політичні аспекти міграції.		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Проблеми мігрантів та біженців в інших країнах (різні аспекти)	73	19,5	19,5	19,5
	Нормативно-правові аспекти міграції, зокрема страхування, громадянство, стаж, пенсії	53	14,1	14,1	14,1
	Візний режим та зміни у ньому	47	12,5	12,5	12,5
	Політичні біженці	45	12,0	12,0	12,0
	Діяльність міграційних служб, посольств, прикордонних служб, митниць	44	11,7	11,7	11,7
	Міждержавні діалоги з питань міграцій	25	6,7	6,7	6,7
	Проблема закордонних паспортів	24	6,4	6,4	6,4
	Ініціатива з удосконалення міграційного законодавства	18	4,8	4,8	4,8
	Ініціативи з легалізації мігрантів, практики амністії нелегальних мігрантів	18	4,8	4,8	4,8
	Механізми лобіювання інтересів мігрантів	18	4,8	4,8	4,8
	Інші політичні аспекти міграцій	8	2,1	2,1	2,1
	Політичні партії як суб'єкти міграційної політики	2	0,5	0,5	0,5
Загалом	375	100,0	100,0	100,0	

Таблиця В.28.

ЗМІ регіону з дуже високим рівнем міграційних потоків. Політичні аспекти міграції.		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Діяльність міграційних служб, посольств, прикордонних служб, митниць	38	61,3	61,3	61,3
	Проблема закордонних паспортів	9	14,5	14,5	14,5
	Візовий режим і зміни у ньому	7	11,3	11,3	11,3
	Інші політичні аспекти міграцій	2	3,2	3,2	3,2
	Ініціатива з удосконалення міграційного законодавства	1	1,6	1,6	1,6
	Міждержавні діалоги з питань міграцій	1	1,6	1,6	1,6
	Політичні партії як суб'єкти міграційної політики	1	1,6	1,6	1,6
	Політичні біженці	1	1,6	1,6	1,6
	Нормативно-правові аспекти міграції, зокрема, страхування, громадянство, стаж, пенсії	1	1,6	1,6	1,6
	Проблема мігрантів та біженців в інших країнах (різні аспекти)	1	1,6	1,6	1,6
	Загалом	62	100,0	100,0	100,0

Таблиця В.29.

ЗМІ регіону з високим рівнем міграційних потоків. Політичні аспекти міграції.		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Механізми лобіювання інтересів мігрантів	14	13,3	13,3	13,3
	Візовий режим і зміни у ньому	14	13,3	13,3	13,3
	Нормативно-правові аспекти міграції, зокрема, страхування, громадянство, стаж, пенсії	13	12,4	12,4	12,4
	Проблема мігрантів та біженців в інших країнах (різні аспекти)	13	12,4	12,4	12,4
	Ініціатива з удосконалення міграційного законодавства	11	10,5	10,5	10,5
	Діяльність міграційних служб, посольств, прикордонних служб, митниць	11	10,5	10,5	10,5
	Ініціативи з легалізації мігрантів, практики амністії нелегальних мігрантів	10	9,5	9,5	9,5
	Міждержавні діалоги з питань міграцій	9	8,6	8,6	8,6
	Інші політичні аспекти міграцій	4	3,8	3,8	3,8
	Політичні біженці	3	2,9	2,9	2,9
	Проблема закордонних паспортів	2	1,9	1,9	1,9
	Політичні партії як суб'єкти міграційної політики	1	1,0	1,0	1,0
Загалом	105	100,0	100,0	100,0	

Таблиця В.30.

ЗМІ регіону з середнім рівнем міграційних потоків. Політичні аспекти міграції.		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Діяльність міграційних служб, посольств, прикордонних служб, митниць	9	27,3	27,3	27,3
	Проблема закордонних паспортів	9	27,3	27,3	27,3
	Проблема мігрантів та біженців в інших країнах (різні аспекти)	6	18,2	18,2	18,2
	Нормативно-правові аспекти міграції, зокрема, страхування, громадянство, стаж, пенсії	4	12,1	12,1	12,1
	Візовий режим та зміни у ньому	4	12,1	12,1	12,1
	Політичні біженці	1	3,0	3,0	3,0
	Загалом	33	100,0	100,0	100,0

Таблиця В.31.

ЗМІ регіону з низьким рівнем міграційних потоків. Політичні аспекти міграції.		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Нормативно-правові аспекти міграції, зокрема, страхування, громадянство, стаж, пенсії	5	22,7	22,7	22,7
	Діяльність міграційних служб, посольств, прикордонних служб, митниць	4	18,2	18,2	18,2
	Проблема мігрантів та біженців в інших країнах (різні аспекти)	3	13,6	13,6	13,6
	Проблема закордонних паспортів	3	13,6	13,6	13,6
	Візовий режим та зміни у ньому	3	13,6	13,6	13,6
	Ініціативи з удосконалення міграційного законодавства	2	9,1	9,1	9,1
	Механізм лобювання інтересів мігрантів	2	9,1	9,1	9,1
	Загалом	22	100,0	100,0	100,0

Таблиця В.32.

ЗМІ регіону з дуже низьким рівнем міграційних потоків. Політичні аспекти міграції.		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Проблема мігрантів та біженців в інших країнах (різні аспекти)	9	50,0	50,0	50,0
	Нормативно-правові аспекти міграції, зокрема, страхування, громадянство, стаж, пенсії	4	22,2	22,2	22,2
	Візовий режим та зміни у ньому	3	16,7	16,7	16,7
	Діяльність міграційних служб, посольств, прикордонних служб, митниць	1	5,6	5,6	5,6
	Проблеми закордонних паспортів	1	5,6	5,6	5,6
Загалом		18	100,0	100,0	100,0

Таблиця В.33.

Загальноукраїнські ЗМІ. Культурні аспекти міграції.		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Комунікативні практики мігрантів	6	10,3	10,3	10,3
	Імідж українців закордоном	6	10,3	10,3	10,3
	Освіта в умовах міграції	6	10,3	10,3	10,3
	Зміни у ідентичності мігрантів	5	8,6	8,6	8,6
	Міграція в контексті глобалізації	5	8,6	8,6	8,6
	Шлюбні практики мігрантів	5	8,6	8,6	8,6
	Механізми культурної інтеграції	4	6,9	6,9	6,9
	Хвилі української міграції, стосунки нової і старої українських діаспор	4	6,9	6,9	6,9
	Інші культурні аспекти міграцій	4	6,9	6,9	6,9
	Культурний шок після повернення	3	5,2	5,2	5,2
	Міграція у творах мистецтва, творчість мігрантів	3	5,2	5,2	5,2
	Культурне життя українських громад за кордоном	3	5,2	5,2	5,2
	Міграція як індивідуальний вибір, самореалізація мігранта	2	3,4	3,4	3,4
	Культурний розвиток мігранта, розширення культурних горизонтів	2	3,4	3,4	3,4
Загалом		58	100,0	100,0	100,0

Таблиця В.34.

ЗМІ регіону з дуже високим рівнем міграційних потоків. Культурні аспекти міграції.		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Нормативно-правові аспекти міграції, зокрема, страхування, громадянство, стаж, пенсії	2	22,1	22,1	22,1
	Діяльність міграційних служб, посольств, прикордонних	1	11,1	11,1	11,1
	служб, митниць	1	11,1	11,1	11,1
	Проблема мігрантів та біженців в інших країнах (різні аспекти)	1,	11,1	11,1	11,1
	Проблема закордонних паспортів	1	11,1	11,1	11,1
	Візовий режим та зміни у ньому	1	11,1	11,1	11,1
	Ініціативи з удосконалення міграційного законодавства	1	11,1	11,1	11,1
	Механізм лобювання інтересів мігрантів	1	11,1	11,1	11,1
	Загалом	9	100,0	100,0	100,0

Таблиця В.35.

ЗМІ регіону з високим рівнем міграційних потоків. Культурні аспекти міграції.		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Імідж українців за кордоном	9	15,5	15,5	15,5
	Комунікативні практики мігрантів	7	12,1	12,1	12,1
	Шлюбні практики мігрантів	7	12,1	12,1	12,1
	Зміни у ідентичності мігрантів	5	8,6	8,6	8,6
	Міграція у творах мистецтва, творчість мігрантів	5	8,6	8,6	8,6
	Освіта в умовах міграції	5	8,6	8,6	8,6
	Міграція в контексті глобалізації	4	6,9	6,9	6,9
	Культурне життя українських громад за кордоном	4	6,9	6,9	6,9
	Інші культурні аспекти міграцій	3	5,2	5,2	5,2
	Механізми культурної інтеграції	2	3,4	3,4	3,4
	Культурний шок після повернення	2	3,4	3,4	3,4
	Хвилі української міграції, стосунки нової і старої українських діаспор	2	3,4	3,4	3,4
	Культурний розвиток мігранта, розширення культурних горизонтів	2	3,4	3,4	3,4
	Міграція як індивідуальний вибір, самореалізація мігранта	1	1,7	1,7	1,7
Загалом	58	100,0	100,0	100,0	

Таблиця В.36.

Загальноукраїнські ЗМІ. Соціальні аспекти міграції.		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Нелегальні мігранти, біженці, мігранти, візитери з інших країн в Україні (різні аспекти)	96	35,8	35,8	35,8
	Внутрішня міграція в Україні, біженці, внутрішнє «рабство»	32	11,9	11,9	11,9
	Материнство та батьківство на відстані	21	7,8	7,8	7,8
	Українці: нелегальні мігранти, біженці, мігранти в інших країнах (загальні дискусії)	19	7,1	7,1	7,1
	Соціальне сирітство як наслідок міграцій, руйнування сімей	18	6,7	6,7	6,7
	Криміналізація життя	11	4,1	4,1	4,1
	Практики возз'єднання сімей мігрантів	11	4,1	4,1	4,1
	Соціальна підтримка мігрантів з боку Церкви та її структур	11	4,1	4,1	4,1
	Соціальні проблеми та потреби сімей мігрантів (включаючи біженців і жертв торгівлі людьми)	10	3,7	3,7	3,7
	Тероризм	9	3,4	3,4	3,4
	Громадські організації, зорієнтовані на роботу з мігрантами	7	2,6	2,6	2,6
	Інші соціальні аспекти міграцій	7	2,6	2,6	2,6
	Секс-рабство	4	1,5	1,5	1,5
	Торгівля людьми в Україні з метою трудової експлуатації	4	1,5	1,5	1,5
	Міжнародні та національні (державні) соціальні програми підтримки ремігрантів (репатріантів)	3	1,1	1,1	1,1
Самоорганізація мігрантів для захисту своїх інтересів та взаємопідтримки	3	1,1	1,1	1,1	
Міграція як індивідуальний вибір, самореалізація мігранта	1	1,7	1,7	1,7	
Загалом	267	100,0	100,0	100,0	

Таблиця В.37.

ЗМІ регіону з дуже високим рівнем міграційних потоків. Соціальні аспекти міграції.		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Нелегальні мігранти, біженці, мігранти, візитери з інших країн в Україні (різні аспекти)	61	67,0	15,5	15,5
	Криміналізація життя	6	6,6	12,1	12,1
	Внутрішня міграція в Україні, біженці, внутрішнє «рабство»	6	6,6	12,1	12,1
	Секс-рабство	3	3,3	8,6	8,6
	Торгівля людьми в Україні з метою трудової експлуатації	3	3,3	8,6	8,6
	Соціальне сирітство як наслідок міграцій, руйнування сімей	2	2,2	8,6	8,6
	Материнство та батьківство на відстані	2	2,2	6,9	6,9
	Інші соціальні аспекти міграцій	2	2,2	6,9	6,9
	Українці: нелегальні мігранти, біженці, мігранти в інших країнах (загальні дискусії)	2	2,2	5,2	5,2
	Соціальні проблеми та потреби сімей мігрантів (включаючи біженців і жертв торгівлі людьми)	1	1,1	3,4	3,4
	Практики возз'єднання сімей мігрантів	1	1,1	3,4	3,4
	Громадські організації, зорієнтовані на роботу з мігрантами	1	1,1	3,4	3,4
	Соціальна підтримка мігрантів з боку Церкви та її структур	1	1,1	3,4	3,4
Загалом	91	100,0	100,0	100,0	

Таблиця В.38.

ЗМІ регіону з високим рівнем міграційних потоків. Соціальні аспекти міграції.		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Нелегальні мігранти, біженці, мігранти, візитери з інших країн в Україні (різні аспекти)	51	25,9	25,9	25,9
	Соціальна підтримка мігрантів з боку Церкви та її структур	31	15,7	15,7	15,7
	Громадські організації, зорієнтовані на роботу з мігрантами	25	12,7	12,7	12,7
	Материнство та батьківство на відстані	17	8,6	8,6	8,6
	Соціальне сирітство як наслідок міграцій, руйнування сімей	16	8,1	8,1	8,1
	Українці: нелегальні мігранти, біженці, мігранти в інших країнах (загальні дискусії)	13	6,6	6,6	6,6
	Соціальні проблеми та потреби сімей мігрантів (включаючи біженців і жертв торгівлі людьми)	9	4,6	4,6	4,6
	Самоорганізація мігрантів для захисту своїх інтересів та взаємопідтримки	6	3,0	3,0	3,0
	Інші соціальні аспекти міграцій	6	3,0	3,0	3,0
	Внутрішня міграція в Україні, біженці, внутрішнє «рабство»	5	2,5	2,5	2,5
	Практики возз'єднання сімей мігрантів	4	2,0	2,0	2,0
	Криміналізація життя	4	2,0	2,0	2,0
	Організація медико-соціальної підтримки мігрантів	3	1,5	1,5	1,5
	Секс-рабство	3	1,5	1,5	1,5
	Героризм	2	1,0	1,0	1,0
Міжнародні та національні (державні) соціальні програми підтримки ремігрантів (репатріантів)	1	0,5	0,5	0,5	
Торгівля людьми в Україні з метою трудової експлуатації	1	0,5	0,5	0,5	
Загалом	197	100,0	100,0	100,0	

Таблиця В.39.

ЗМІ регіону з середнім рівнем міграційних потоків. Соціальні аспекти міграції.		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Нелегальні мігранти, біженці, мігранти, візитери з інших країн в Україні (різні аспекти)	11	36,7	36,7	36,7
	Внутрішня міграція в Україні, біженці, внутрішнє «рабство»	7	23,3	23,3	23,3
	Громадські організації, зорієнтовані на роботу з мігрантами	3	10,0	10,0	10,0
	Секс-рабство	2	6,7	6,7	6,7
	Українці: нелегальні мігранти, біженці, мігранти в інших країнах (загальні дискусії)	2	6,7	6,7	6,7
	Організація медико-соціальної підтримки мігрантів	1	3,3	3,3	3,3
	Самоорганізація мігрантів для захисту своїх інтересів та взаємопідтримки	1	3,3	3,3	3,3
	Соціальна підтримка з боку Церкви та її структур	1	3,3	3,3	3,3
	Торгівля людьми в Україні з метою трудової експлуатації	1	3,3	3,3	3,3
	Тероризм	1	3,3	3,3	3,3
	Загалом	30	100,0	100,0	100,0

Таблиця В.40.

ЗМІ регіону з низьким рівнем міграційних потоків. Соціальні аспекти міграції.		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Нелегальні мігранти, біженці, мігранти, візитери з інших країн в Україні (різні аспекти)	15	40,5	40,5	40,5
	Внутрішня міграція в Україні, біженці, внутрішнє «рабство»	11	29,7	29,7	29,7
	Секс-рабство	5	13,5	13,5	13,5
	Материнство та батьківство на відстані	2	5,4	5,4	5,4
	Українці: нелегальні мігранти, біженці, мігранти в інших країнах (загальні дискусії)	2	5,4	5,4	5,4
	Соціальне сирітство як наслідок міграцій, руйнування сімей	1	2,7	2,7	2,7
	Громадські організації, зорієнтовані на роботу з мігрантами	1	2,7	2,7	2,7
	Загалом	37	100,0	100,0	100,0

Таблиця В.41.

ЗМІ регіону з дуже низьким рівнем міграційних потоків. Соціальні аспекти міграції.		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Нелегальні мігранти, біженці, мігранти, візитери з інших країн в Україні (різні аспекти)	21	65,6	65,6	65,6
	Українці: нелегальні мігранти, біженці, мігранти в інших країнах (загальні дискусії)	3	9,4	9,4	9,4
	Секс-рабство	3	9,4	9,4	9,4
	Соціальні потреби та потреби сімей мігрантів (включаючи біженців і жертв торгівлі людьми)	1	3,1	3,1	3,1
	Практики возз'єднання сімей мігрантів	1	3,1	3,1	3,1
	Криміналізація життя	1	3,1	3,1	3,1
	Внутрішня міграція в Україні, біженці, внутрішнє «рабство»	1	3,1	3,1	3,1
	Тероризм	1	3,1	3,1	3,1
	Загалом	32	100,0	100,0	100,0

Таблиця В.42.

Загальноукраїнські ЗМІ. Суб'єкти міграційної політики.		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Центральні органи виконавчої влади	177	38,6	38,6	38,6
	Міжнародні організації	76	16,6	16,6	16,6
	Засоби масової інформації	56	12,2	12,2	12,2
	Громадські організації/Аналітичні центри	45	9,8	9,8	9,8
	Інші суб'єкти міграційної політики	28	6,1	6,1	6,1
	Академічні установи	26	5,7	5,7	5,7
	Верховна Рада України	13	2,8	2,8	2,8
	Органи місцевого самоврядування/Державні адміністрації	12	2,6	2,6	2,6
	Президент України	7	1,5	1,5	1,5
	Мігрантські організації/Діаспора	5	1,1	1,1	1,1
	Партія регіонів (2006, 2007, 2012)	4	0,9	0,9	0,9
	Релігійні організації	4	0,9	0,9	0,9
	Партія ВО «Батьківщина» (2012)	3	0,7	0,7	0,7
	Виборчий блок Юлії Тимошенко (2002, 2006, 2007)	2	0,4	0,4	0,4
Комуністична партія України (1998, 2002, 2006, 2007, 2012)	1	0,2	0,2	0,2	
Загалом	459	100,0	100,0	100,0	

Таблиця В.43.

ЗМІ регіону з дуже високим рівнем міграційних потоків. Суб'єкти міграційної політики.		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Органи місцевого самоврядування/Державні адміністрації	59	45,7	45,7	45,7
	Центральні органи виконавчої влади	44	34,1	34,1	34,1
	Засоби масової інформації	12	9,3	9,3	9,3
	Громадські організації/Аналітичні центри	5	3,9	3,9	3,9
	Інші суб'єкти міграційної політики	3	2,3	2,3	2,3
	Академічні установи	2	1,6	1,6	1,6
	Міжнародні організації	2	1,6	1,6	1,6
	Виборчий блок «Наша Україна» (2002, 2006, 2007)	1	0,8	0,8	0,8
	Верховна Рада України	1	0,8	0,8	0,8
	Тероризм	1	3,1	3,1	3,1
	Загалом	130	100,0	100,0	100,0

Таблиця В.44.

ЗМІ регіону з високим рівнем міграційних потоків. Суб'єкти міграційної політики.		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Центральні органи виконавчої влади	60	30,6	30,6	30,6
	Засоби масової інформації	39	19,9	19,9	19,9
	Органи місцевого самоврядування/Державні адміністрації	33	16,8	16,8	16,8
	Релігійні організації	19	9,7	9,7	9,7
	Громадські організації/Аналітичні центри	9	4,6	4,6	4,6
	Академічні установи	7	3,6	3,6	3,6
	Інші суб'єкти міграційної політики	6	3,1	3,1	3,1
	Президент України	5	2,6	2,6	2,6
	Мігрантські організації/Діаспора	5	2,6	2,6	2,6
	Верховна Рада України	4	2,0	2,0	2,0
	Міжнародні організації	4	2,0	2,0	2,0
	Партія ВО «Свобода» (2012)	2	1,0	1,0	1,0
	Виборчий блок Литвина (2007)	1	0,5	0,5	0,5
	Партія ВО «Батьківщина» (2012)	1	0,5	0,5	0,5
	Патрія регіонів (2006, 2007, 2012)	1	0,5	0,5	0,5
Загалом	196	100,0	100,0	100,0	

Таблиця В.45.

ЗМІ регіону з середнім рівнем міграційних потоків. Суб'єкти міграційної політики.		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Центральні органи виконавчої влади	15	30,6	30,6	30,6
	Органи місцевого самоврядування/Державні адміністрації	13	26,5	26,5	26,5
	Засоби масової інформації	6	12,2	12,2	12,2
	Громадські організації/Аналітичні центри	6	12,2	12,2	12,2
	Президент України	2	4,1	4,1	4,1
	Академічні установи	2	4,1	4,1	4,1
	Міжнародні організації	2	4,1	4,1	4,1
	Інші суб'єкти міграційної політики	1	2,0	2,0	2,0
	Верховна Рада України	1	2,0	2,0	2,0
	Релігійні організації	1	2,0	2,0	2,0
Загалом		49	100,0	100,0	100,0

Таблиця В.46.

ЗМІ регіону з низьким рівнем міграційних потоків. Суб'єкти міграційної політики.		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Центральні органи виконавчої влади	18	30,5	30,5	30,5
	Засоби масової інформації	14	23,7	23,7	23,7
	Органи місцевого самоврядування/Державні адміністрації	10	16,9	16,9	16,9
	Міжнародні організації	6	10,2	10,2	10,2
	Партія ВО «Свобода» 2012	5	8,5	8,5	8,5
	Президент України	2	3,4	3,4	3,4
	Виборчий блок Литвина (2007)	1	1,7	1,7	1,7
	Партія регіонів (2006, 2007, 2012)	1	1,7	1,7	1,7
	Верховна Рада України	1	1,7	1,7	1,7
	Мігрантські організації/Діаспора	1	1,7	1,7	1,7
Загалом		59	100,0	100,0	100,0

Таблиця В.47.

ЗМІ регіону з низьким рівнем міграційних потоків. Суб'єкти міграційної політики.		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Центральні органи виконавчої влади	19	44,2	44,2	44,2
	Органи місцевого самоврядування/Державні адміністрації	11	25,6	25,6	25,6
	Засоби масової інформації	6	14,0	14,0	14,0
	Громадські організації/Аналітичні центри	3	7,0	7,0	7,0
	Міжнародні організації	2	4,7	4,7	4,7
	Мігрантські організації/Діаспора	1	2,3	2,3	2,3
	Партія регіонів (2006, 2007, 2012)	1	2,3	2,3	2,3
Загалом		43	100,0	100,0	100,0

Таблиця В.48.

Загальноукраїнські ЗМІ. Країни, з якими пов'язані повідомлення про міграцію.		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Україна	295	41,2	41,2	41,2
	Росія	127	17,7	17,7	17,7
	ЄС	68	9,5	9,5	9,5
	США	32	4,5	4,5	4,5
	Інші країни	28	3,9	3,9	3,9
	Польща	26	3,6	3,6	3,6
	Італія	23	3,2	3,2	3,2
	Чехія	23	3,2	3,2	3,2
	ФРН	16	2,2	2,2	2,2
	Великобританія	13	1,8	1,8	1,8
	Гаджикістан	8	1,1	1,1	1,1
	Угорщина	7	1,0	1,0	1,0
	Ізраїль	6	0,8	0,8	0,8
	Іспанія	6	0,8	0,8	0,8
	Данія	6	0,8	0,8	0,8
	Сирія	6	0,8	0,8	0,8
	Білорусь	5	0,7	0,7	0,7
	Австралія	4	0,6	0,6	0,6
	Канада	4	0,6	0,6	0,6
	Сомалі	4	0,6	0,6	0,6
Швейцарія	3	0,4	0,4	0,4	
Франція	2	0,3	0,3	0,3	
Греція	2	0,3	0,3	0,3	
Португалія	1	0,1	0,1	0,1	
Загалом		715	100,0	100,0	100,0

Таблиця В.49.

ЗМІ регіону з дуже високим рівнем міграційних потоків. Країни, з якими пов'язані повідомлення про міграцію.		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Україна	120	84,5	84,5	84,5
	Росія	4	2,8	2,8	2,8
	Чехія	4	2,8	2,8	2,8
	Інші країни	4	2,8	2,8	2,8
	ЄС	3	2,1	2,1	2,1
	Великобританія	1	0,7	0,7	0,7
	Італія	1	0,7	0,7	0,7
	Польща	1	0,7	0,7	0,7
	ФРН	1	0,7	0,7	0,7
	Угорщина	1	0,7	0,7	0,7
	Греція	1	0,7	0,7	0,7
	Швейцарія	1	0,7	0,7	0,7
Загалом		142	100,0	100,0	100,0

Таблиця В.50.

ЗМІ регіону з високим рівнем міграційних потоків. Країни, з якими пов'язані повідомлення про міграцію.		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Україна	139	50,4	50,4	50,4
	Італія	28	10,1	10,1	10,1
	Польща	27	9,8	9,8	9,8
	Росія	21	7,6	7,6	7,6
	Інші країни	16	5,8	5,8	5,8
	США	9	3,3	3,3	3,3
	Білорусь	5	1,8	1,8	1,8
	Чехія	4	1,4	1,4	1,4
	ФРН	4	1,4	1,4	1,4
	ЄС	3	1,1	1,1	1,1
	Канада	3	1,1	1,1	1,1
	Португалія	3	1,1	1,1	1,1
	Великобританія	2	0,7	0,7	0,7
	Молдова	2	0,7	0,7	0,7
	Іспанія	1	0,4	0,4	0,4
Данія	1	0,4	0,4	0,4	
Сомалі	1	0,4	0,4	0,4	
Загалом		269	100,0	100,00,	100,0

Таблиця В.51.

ЗМІ регіону з середнім рівнем міграційних потоків. Країни, з якими пов'язані повідомлення про міграцію.		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Україна	42	65,6	65,6	65,6
	Росія	10	15,6	15,6	15,6
	Італія	2	3,1	3,1	3,1
	США	2	3,1	3,1	3,1
	Інші країни	2	3,1	3,1	3,1
	Ізраїль	1	1,6	1,6	1,6
	Австралія	1	1,6	1,6	1,6
	Канада	1	1,6	1,6	1,6
	Угорщина	1	1,6	1,6	1,6
	Туреччина	1	1,6	1,6	1,6
	Сомалі	1	1,6	1,6	1,6
Загалом		64	100,0	100,0	100,0

Таблиця В.52.

ЗМІ регіону з низьким рівнем міграційних потоків. Країни, з якими пов'язані повідомлення про міграцію.		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Україна	47	66,2	66,2	66,2
	Росія	10	14,1	14,1	14,1
	ЄС	4	5,6	5,6	5,6
	Італія	3	4,2	4,2	4,2
	США	3	4,2	4,2	4,2
	ФРН	1	1,4	1,4	1,4
	Туреччина	1	1,4	1,4	1,4
	Молдова	1	1,4	1,4	1,4
	Інші країни	1	1,4	1,4	1,4
Загалом		71	100,0	100,0	100,0

Таблиця В.53.

ЗМІ регіону з дуже низьким рівнем міграційних потоків. Країни, з якими пов'язані повідомлення про міграцію.		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Україна	34	61,8	61,8	61,8
	ЄС	3	5,5	5,5	5,5
	Молдова	3	5,5	5,5	5,5
	Інші країни	3	5,5	5,5	5,5
	Великобританія	2	3,6	3,6	3,6
	США	2	3,6	3,6	3,6
	Росія	1	1,8	1,8	1,8
	ФРН	1	1,8	1,8	1,8
	Чехія	1	1,8	1,8	1,8
	Ізраїль	1	1,8	1,8	1,8
	Іспанія	1	1,8	1,8	1,8
	Австралія	1	1,8	1,8	1,8
	Франція	1	1,8	1,8	1,8
	Греція	1	1,8	1,8	1,8
Загалом	55	100,01	100,00,1	100,0	

Гайд експертних інтерв'ю дослідження
«Інтереси трудових мігрантів в контексті взаємодії
з органами регіональної влади»

Шановний експерте,

Дане опитування проводиться Комісією УГКЦ у справах мігрантів у співпраці із Львівською Облдержадміністрацією з метою вироблення пропозицій для формування регіональної політики взаємодії органів регіональної влади із трудовими мігрантами. Для нас важливо, щоб така політика формувалася на основі діалогу із представниками громадських об'єднань трудових мігрантів та за їхньої активної участі, що дозволить повніше визначити потреби і інтереси трудових мігрантів та роль органів регіональної влади для їх реалізації.

Наперед дякуємо за допомогу та співпрацю

Якими є потреби, що постають перед українськими мігрантами в країнах ЄС? Які з цих потреб є нагальними, а які довготерміновими?

Якими є проблеми правового характеру, що постають перед українськими мігрантами в країнах ЄС?

Якими є потреби соціально-економічного характеру, що постають перед українськими мігрантами в країнах ЄС?

Якими є потреби культурного та освітнього характеру, що постають перед українськими мігрантами в країнах ЄС?

Якими є потреби психологічного характеру, що постають перед українськими мігрантами в країнах ЄС?

Які потреби українських мігрантів пов'язані із сім'ями останніх, зокрема у таких можливих випадках як: 1) розлука мігрантів із членами своїх сімей; 2) спільне перебування сімей мігрантів у приймаючій країні; 3) повернення мігрантів з-за кордону до своїх сімей?

Якою мірою ці потреби виявляються на різних етапах міграційного процесу (включно із етапом прибуття в приймаючу країну, початковим етапом перебування, тривалим періодом перебування, поверненням чи поїздками додому)?

Якою є роль державних та недержавних інституцій/організацій України у задоволенні потреб українських мігрантів у країнах ЄС?

Якою є роль державних та недержавних інституцій/організацій приймаючих країн у задоволенні потреб українських мігрантів у країнах ЄС?

Якими є структури самоорганізації та взаємної підтримки українських мігрантів за кордоном?

Гайд експертного інтерв'ю «Роль УГКЦ у формуванні та функціонуванні спільнот українських мігрантів в країнах ЄС»

Шановний експерте!

Для Синоду єпископів УГКЦ, присвяченому темі міграції, готується набір матеріалів, що висвітлює різні аспекти теми. Зокрема, важливу його частину становитимуть матеріали, що висвітлюють багаторічний досвід розвитку української діаспори.

Ми вдячні Вам за те, що Ви знайшли час і бажання допомогти у підготовці таких матеріалів та висловитись з приводу цієї теми, актуальної для кожного вірного нашої Церкви та для українства в цілому.

Просимо Вас уважно ознайомитись із запитальником і дати у вільній формі відповіді на ті запитання, щодо яких Ви почуваетесь належно проінформованими. Якщо якесь запитання становитиме для Вас труднощі, Ви можете не відповідати на нього. Водночас, якщо Ви забажаєте надати нам додаткову інформацію, яка стосується тематики дослідження, будемо вдячні Вам за це. Якщо Вам буде складно дотримуватись пропонованого нами порядку запитань, Ви можете надавати свої свідчення так, як Вам зручно.

Наперед дякуємо за допомогу та співпрацю.

ТЕМА 1

НАРОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ

Для початку ми б хотіли дізнатися, якою була українська діаспора у Вашій країні на початку свого формування та як змінювались її характеристики в подальшому. Тож просимо Вас відповісти на такі запитання:

1.1. Коли з'явилися у Вашій країні перші українські поселенці? Які регіони України (Галичина, Волинь, Буковина, Придніпров'я, тощо) вони представляли?

1.2. Яким чином відбувалося розселення перших українських мігрантів? Чим керувалися українці, обираючи своїм місцем проживання той чи інший регіон?

1.3. Які були перші найбільші місця локалізації перших українських поселенців? Чи змінилося щось в цьому плані в подальшому? Які наразі є найбільші осередки українських мігрантів? Де вони зосереджені?

1.6. Що Вам відомо про соціальний статус українців, що прибували на постійне проживання до Вашої країни? Кого серед них було більше – зuboжілих селян, заможних селян, інтелігенції, тощо? Чи змінилась ця соціальна структура української діаспори в подальшому? Якщо так, то якою вона є зараз?

1.7. Якими були основні мотивації виїзду за кордон перших представників української діаспори? Чи співвідносились вони якимось чином із їх соціальним статусом? Чим займалися у своїй більшості новоприбулі мігранти? Чим було зумовлено вибір їх активностей після переселення?

1.8. Як змінювалася кількість українських мігрантів з часом?

ТЕМА 2

ПОЧАТКИ ТА РОЗВИТОК ЦЕРКОВНОГО ЖИТТЯ ДІАСПОРИ

Просимо Вас поділитись з нами інформацією щодо початків та розвитку церковного життя української діаспори у Вашій країні. Для цього дайте, будь ласка, відповіді, на такі запитання:

2.1. Що Ви можете розповісти про перших душпастирів українських мігрантів? Коли і звідки вони прийшли? В якому стані (целібат, ієромонах, одружений) була більшість із них? Хто їх утримував (парафіяни, Латинська Церква, тощо)?

2.2. Ким було призначено першого Єпископа УГКЦ в діаспорі, на яку територію і в якому титулі (візитатор, вікарій, екзарх тощо)? За яких обставин відбулося це призначення?

2.3. Як здійснювалось відвідування української діаспори предстоятелями УГКЦ (Митрополит Андрей Шептицький, Патріарх Йосип Сліпий, Кардинал Мирослав-Іван Любачівський, Верховний Архиєпископ Любомир Гузар)? Що Вам відомо про час та місце їх перебування? Які зустрічі і з ким проводили предстоятелі, в яких значних заходах брали участь?

2.4. Як би Ви описали динаміку розвитку церковних громад української діаспори? Як змінювалась географія їх розміщення? Що Вам відомо з історії виникнення монастирів та семінарій для українських священиків?

2.5. Чи відомо Вам щось про внутрішньоцерковні конфлікти (календар, целібат інше) в середовищі українських священиків? Які пропонувалися та пропонуються шляхи їх вирішення?

2.6. Яким чином склалися взаємовідносини УГКЦ в діаспорі з іншими Церквами? Як би Ви охарактеризували ставлення до мігрантів і духовенства з боку Латинської єрархії? Як склалися відносини з православними Церквами? Чи змінювався характер цих стосунків? Якщо так, то за яких обставин?

ТЕМА 3

ГРОМАДСЬКЕ ЖИТТЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ: МИНУЛЕ ТА СЬОГОДЕННЯ

Дозвольте з Вашою допомогою докладніше дізнатися про громадське життя української діаспори. Поділіться, будь ласка, своїми знаннями щодо традицій формування перших українських громад за кордоном та розвитку цих традицій в умовах сьогодення.

3.1. Опишіть, будь ласка, як відбувався процес започаткування українських організацій у Вашій країні? Якою була специфіка їх діяльності - залежно від типу організації (громадська, культурна, фінансова, політична, навчально-просвітницька, тощо)?

3.2. Що Вам відомо про те, як відбувався розвиток взаємовідносин «старої» діаспори з представниками наступних її хвиль, зокрема, як новоприбулі українці включалися у життя спільнот попередніх хвиль? Особливо нас цікавить, яким чином новоприбулі мігранти створювали власні організації, яка співпраця існувала між організаціями різних хвиль, яке було наставлення мігрантів зі стажем до новоприбулих українців?

3.3. Чи відомі Вам серед українських організацій такі, які розпочали свою діяльність в середовищі перших українських мігрантів і продовжують успішно функціонувати в наші дні? В чому, на вашу думку, полягає секрет їх успіху?

3.4. Як би Ви оцінили ситуацію щодо співпраці Церкви з громадськими організаціями українців? У яких сферах ця співпраця була і залишається ефективною? І навпаки, якщо виникали і виникають конфлікти, то у яких сферах, з яких причин, та які Ви бачите реальні шляхи їх розв'язання?

3.5. Що Вам відомо про те, як відбувався на перших порах зв'язок представників української діаспори з матірною землею? Які форми зв'язку залишилися актуальними, а що змінилося?

3.6. В чому Ви бачите головний внесок українських мігрантів у культурний, економічний та політичний розвиток українства в цілому та України, зокрема? Як діаспора здійснює представництво українських інтересів на міжнародній арені?

3.6. Як би Ви оцінили вплив української держави на розвиток середовища українських мігрантів у Вашій країні? В чому він виявляється? Які Ви бачите перспективи розвитку взаємовідносин між українцями у світі?

ТЕМА 4

ВИЗНАЧНІ ДОСЯГНЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ

На завершення – декілька коротких запитань щодо досягнень української міграції.

4.1. Як би Ви оцінили ініціативи української діаспори у Вашій країні за такими параметрами *(та по можливості надішліть, будь ласка, фото)*:

- видавнича діяльність;
- медіа-діяльність (телебачення, радіо, часописи, тощо);
- проведення культурно-мистецьких заходів;
- участь у суспільно-політичному житті країни перебування та України;
- відносини з владою, масові акції.

4.2. Кого б Ви могли виділити серед визначних постатей української міграції за такими номінаціями *(та по можливості надішліть, будь ласка, короткі біографічні довідки та/або фото)*:

- Церковні мужі;
- митці;
- науковці;
- політики;
- бізнесмени-меценати;
- інші.

4.3. Назвіть, будь ласка, визначні пам'ятки матеріальної культури, створені з ініціативи та/або за підтримки української діаспори у Вашій країні, виділивши такі їх групи *(та по можливості вкажіть, будь ласка, час спорудження будови, за які кошти її було збудовано та додайте фото)*:

- найважливіші храми;
- основні навчальні заклади;
- музеї;
- пам'ятники;
- інші.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

Розділи в монографіях

1. Селешук Г. Деякі аспекти правового регулювання міграційних процесів в Україні та Європейському Союзі *На роздоріжжі. Аналітичні матеріали комплексного дослідження*: монографія / за заг. наук. ред. І. Маркова. Львів: вид-во «Папуга», 2009. С. 87–122. (0.5 д.а.).

2. Регіональна міграційна політика та механізми її реалізації: монографія / за заг. наук. ред. У. Я. Садової. Львів: Інститут регіональних досліджень НАН України, 2011. 528 с. (Особистий внесок здобувача: параграф «Соціальний захист трудових мігрантів у світлі міграційної політики в Україні» С. 449–463; параграф «Концепція регіональної міграційної політики» С. 512–522; 0.5 д.а.).

Наукові праці у фахових виданнях України

3. Селешук Г. П. Спільноти мігрантів як об'єкт наукового аналізу: основні поняття, теорії, концепти. *Соціологічні студії*. 2019. Вип. 2. С. 48–54.

4. Селешук Г. П. Спільноти українських мігрантів за кордоном із перспективи теорії соціального капіталу: окреслення предметного поля. *Вісник Львівського університету. Серія соціологічна*. 2018. № 12. С. 120–132.

5. Селешук Г. П. Соціальний капітал спільнот українських мігрантів: теоретизації та досвід емпіричного дослідження. *Український соціологічний журнал*. 2019. Вип. 22. С. 52–60.

6. Іванкова-Стецюк О., Селешук Г. Соціально-економічні практики українських трудових мігрантів у вимірах соціокультурних орієнтацій: самоорганізація vs патерналізм. *Вісник Одеського національного університету*. 2014. Вип. 2 (18). Т. 18. Ч. 1: Соціологія і політичні науки. С. 274–281.

(Особистий внесок автора: збір та опрацювання матеріалів за темою соціологічного дослідження, виділено основні типи практик українських трудових мігрантів, 0.4 д. а.).

Наукова публікація в іноземному періодичному виданні

7. Ivankova-Stetsiuk O., Seleshchuk H. Deepening the Dialogue with Society and State. Institutionalization of migration work of the Ukrainian Greek-Catholic Church. *Religion and Transformation in Contemporary European Society*. Göttingen, 2015. Vol. 9. P. 337–356. (0.6 д.а.) (Особистий внесок автора: проаналізовано історико-соціологічні аспекти діяльності УГКЦ за кордоном, 0.3 д. а.).

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

8. Селещук Г. Регулювання сімейних правовідносин українських трудових мігрантів в Україні та вибраних країнах ЄС. *Новітня міграція: проблеми соціального і національного сирітства*: зб. наук. статей і виступів за матеріалами круглих столів / уклад. І. М. Ключковська, Н. О. Гумницька. Львів: МІОК НУ «Львівська політехніка», 2010. С. 42–60.

9. Іванкова-Стецюк О., Селещук Г. Соціальне конструювання неконфліктного соціуму в українському «прикордонні»: фрагментарний зріз аналізу множинно-складового кейс-стаді. *Змінність соціальних просторів крізь соціологічну оптику: прояви, контексти, можливості*: зб. тез X Львівського соціологічного форуму (Львів, 13 жовт. 2016 р.). Львів: Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, 2016. С. 61–63 (Особистий внесок автора: проаналізовано соціологічний дискурс щодо українського прикордоння та транскордонної мобільності, 0.3 д. а.).

10. Іванкова-Стецюк О., Селещук Г. Вимушені переселенці: моделі та виклики інтеграції. *Проблеми розвитку соціологічної теорії*: матеріали XIV Міжнар. наук.-практ. конф. «Проблеми розвитку соціологічної теорії: Структурні зміни і соціальна напруженість» (м. Київ 25–26 трав. 2017 р.) Київ:

Логос, 2017. С. 54–56. (0.6 д.а.) (Особистий внесок автора: проаналізовано емпіричні результати авторських соціологічних досліджень, 0.3 д. а.).

11. Ivankova-Stetsiuk O., Seleschuk G. Le sfide e le potenzialità di adattamento delle famiglie polivocali dei migranti per lavoro Ucraini. *Reti migratorie femminili transnazionali tra Italia e Ucraina: Atti della Conferenza Internazionale «Famiglie transnazionali come esito della migrazione Ucraina: problemi e soluzioni»* (Lviv, 22 marzo, 2012). Milano, 2012. P. 70–74. (0.7 д.а.) (Особистий внесок автора: проаналізовано соціальні проблеми, що постають перед транснаціональними сім'ями українських мігрантів, 0.3 д. а.).

Праці, які додатково відображають наукові результати дисертації:

12. Селешук Г. Сучасні методологічні підходи до аналізу міграційних процесів. *Українознавчий альманах*. 2014. Вип. 15. С. 9–10.

13. Селешук Г. Відповідь церкви на виклики міграції. Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України. *Міграційні процеси в умовах поліетнічного середовища регіону*: зб. наук. пр. / редкол. Є. І. Бойко (відп. ред.) та ін. Львів: Ін-т регіональних досліджень НАН України, 2009. Вип. 6 (80). С. 88–97.

14. Теслюк Р. Т., Селешук Г. П. Сучасні тенденції української міграції та самоорганізації громад мігрантів. *Регіональна економіка*. 2017. № 4. С. 46–53. (Особистий внесок автора: проаналізовано сучасний соціологічний дискурс щодо самоорганізації українських мігрантів, 0.3 д. а.).

15. Іванкова-Стецюк О., Селешук Г., Сусак В. Виклики та адаптаційні резерви полілокальних родин українських трудових мігрантів. Львів: Ін-т регіональних досліджень НАН України; Комісія УГКЦ у справах мігрантів, 2011. 130 с. (Особистий внесок автора: проаналізовано соціальні проблеми з якими зустрічаються родини українських мігрантів, 1 д. а.).

16. Іванкова-Стецюк О., Васьків Л., Васьків А., Селешук Г. Виклики та здобутки Української Греко-Католицької церкви в міграції: історико-соціологічний нарис. Львів: Комісія УГКЦ у справах мігрантів, 2010. 96 с.

(Особистий внесок автора: проаналізовано соціальні особливості історичних хвиль української міграції за кордон, 0.5 д. а.).

17. Ukrainian labour migration in Europe : findings of the complex research of the processes of Ukrainian labour immigration (the EU countries and Russian Federation) / ed by I. Markov. Lviv: International Charitable Foundation “Caritas Ukraine”, 2009. 68 p. (Особистий внесок здобувача: параграф «Some aspects of legal regulation of migration processes in Ukraine and EU; С. 60–66; 0.5 д.а.).

18. Seleshchuk H. Who and What is Waiting for Migrants After Returning to Ukraine. Vienna: Caritas. 2009. 96 p.

19. Козанкевич О., Нагірняк А., Годяк М., Селещук Г. Міграція та проблеми торгівлі людьми: навч.-метод. модуль для студентів Духовних семінарій УГКЦ. Львів; Дрогобич, 2008. 185 с. (6.5 д.а.) (Особистий внесок автора: проаналізовано зарубіжний та вітчизняний досвід соціальної роботи та соціологічного супроводу мігрантів та їхніх сімей, 1 д. а.).

20. Бондаренко М., Іванкова-Стецюк О., Селещук Г., Школяр М. Спільнота як Дім. Практичні поради з організації громад українських трудових мігрантів / за заг. наук. ред. О. Іванкової-Стецюк. Львів: Комісія УГКЦ у справах мігрантів, кафедра соціології та соціальної роботи НУ «Львівська політехніка», 2011. 96 с. (4 д.а.) (Особистий внесок автора: проаналізований зарубіжний та вітчизняний досвід із теоретизацій та практичної реалізації спільнототворення та апліковано його до проблематики зовнішньої міграції, 0.8 д. а.).

21. Інтеграція мігрантів у приймаючий соціум: соціокультурологічні аспекти модернізаційного розвитку регіону / редкол.: У. Я. Садова (відп. ред.) та ін. Львів: ДУ «Ін-т регіональних досліджень імені М. І. Долішнього», 2015. 48 с. (Особистий внесок автора: проаналізовані моделі інтеграції українських трудових мігрантів, с. 33–41, 0.7 д.а.).

22. Українська міграція в умовах глобальних і національних викликів ХХ століття: наукове видання / за заг. наук. ред. У. Я. Садової. Львів: ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долішнього» НАН України, 2019. 110 с. (Особистий внесок автора: Проаналізовані виступи учасників Конференції

до 100 – річчя Міжнародної організації праці: «100-ліття МОП. Майбутнє праці: ФПУ – МОП для західного регіону України», с. 88–91, 0.3 д. а.)

ВІДОМОСТІ ПРО АПРОБАЦІЮ РЕЗУЛЬТАТІВ ДИСЕРТАЦІЇ

- Міжнародна конференція «Міграція у контексті цивілізаційної трансформації України і світу» (Київ, 22 серпня 2011; очна форма участі);
- Всеукраїнська науково-практична конференція «Соціально-економічні етнокультурні наслідки міжнародної міграції для України» (Київ, 27 вересня 2011 р.; очна форма участі);
- Міжнародна конференція «Транснаціональні сім'ї як результат міграції з України: проблеми та рішення» (Львів-Мілан, 22 березня 2012 р.; очна форма участі);
- Міжнародна конференція «Одеські читання з соціальних наук» (Одеса, 27–28 вересня 2013 р.; очна форма участі);
- II Міжнародна науково-практична конференція «Міграційні процеси в Україні: сучасні виклики та регіональна специфіка» (Львів, 2–3 жовтня 2013 р.; очна форма участі);
- I Міжнародна науково-практична конференція «Brain drain – brain gain: світовий контекст та українські реалії» (Львів, 8 жовтня 2014 р.; очна форма участі);
- X Львівський соціологічний форум «Змінність соціальних просторів крізь соціологічну оптику: прояви, контексти, можливості» (Львів, 13 жовтня 2016 р.; очна форма участі);
- XIV Міжнародна науково-практична конференція «Проблеми розвитку соціологічної теорії: структурні зміни і соціальна напруженість» (Київ, 25–26 жовтня 2017 р.; очна форма участі);
- XVI Всеукраїнська науково-практична конференція «Проблеми розвитку соціологічної теорії» (Київ, 18–19 квітня 2019 р.; очна форма участі).